

АЛТАИСТИКА, ТҮРКОЛОГИЯ, МОҢҒОЛИСТИКА

Халықаралық ғылыми журнал

АЛТАИСТИКА, ТҮРКОЛОГИЯ, МОНГОЛИСТИКА

Международный научный журнал

ALTAISTICS, TURCOLOGY, MONGOLISTICS

International Scientific journal

2019

№2

АЛТАИСТИКА, ТҮРКОЛОГИЯ, МОНҒОЛИСТИКА

ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҒЫЛЫМИ ЖУРНАЛ

АЛТАИСТИКА, ТЮРКОЛОГИЯ, МОНГОЛИСТИКА

МЕЖДУНАРОДНЫЙ НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ

ALTAISTICS, TURCOLOGY, MONGOLISTICS

INTERNATIONAL SCIENTIFIC JOURNAL

2019/2

АЛТАИСТИКА, ТҮРКОЛОГИЯ, МОҢҒОЛИСТИКА

Халықаралық ғылыми журнал / №2, 2019

Редакцияның мекен-жайы:

Тәуелсіздік даңғылы, 57, Бейбітшілік пен келісім сарайы, 7-қабат, Астана,
010000, Қазақстан Республикасы, тел.: +7 (7172) 744785
e-mail: atjournal@twesco.org, napilbaz@gmail.com, a.mayemerova@gmail.com

*Журнал Қазақстан Республикасы Ақпарат және коммуникациялар министрлігінде
4 маусым 2018 жылы тіркеліп, №17132-Ж куәлік берілген.*

*Меншік иесі: Халықаралық Түркі академиясы,
Алтаистика, түркология, моңғолистика ассоциациясы (АТАМ)*

2018 жылдан бастап шыға бастаған журнал жылына 4 рет жарияланады.

Бас редактор

Қыдырәлі Дархан Қуандықұлы - т.ғ.д., профессор, ҚР ҰҒА корр.-мүшесі

Редакциялық алқа

Ахметов Әділ Құрманжанұлы – ф.ғ.д., профессор (Қазақстан); **Берталан Агнеш** - филология докторы, профессор (Мажарстан); **Габибейли Иса** – ӘР ҰҒА академигі, ф.ғ.д., профессор (Өзбекстан); **Дыбо Анна Владимировна** - ф.ғ.д., профессор, РҒА корр.-мүшесі (Ресей); **Жолдасбеков Мырзатай** – ф.ғ.д., профессор, ҚР ҰҒА академигі (Қазақстан); **Келлнер-Хейнкеле Барбара** - филология докторы, профессор (Германия); **Кожоғлу Тимур** – филология докторы, профессор (АҚШ); **Конкобаев Кадыралы** – ф.ғ.д., профессор (Қырғызстан); **Көмеков Болат Ешмұхамбетұлы** - т.ғ.д., профессор, ҚР ҰҒА академигі (Қазақстан); **Минуллин Ким Мугаллимович** - ф.ғ.д., профессор (Татарстан); **Түймебаев Жансейіт Қансейітұлы** - ф.ғ.д., профессор (Қазақстан); **Чулуун Сампилдондовын** - т.ғ.д., профессор (Моңғолия); **Хисамитдинова Фирдаус Гильмитдиновна** - ф.ғ.д., профессор (Башқұртстан)

Редакциялық кеңес

Бабаяров Ғайбулла Боллиевич – т.ғ.д. (Өзбекстан); **Бира Шагдарын** - т.ғ.д., профессор, МҒА академигі (Моңғолия); **Бутанаев Виктор Яковлевич** - т.ғ.д., профессор (Хакасия); **Васильев Дмитрий Дмитриевич** - т.ғ.к., профессор, РЖҒА корр.-мүшесі (Ресей); **Ержиласун Ахмет Бижан** – филология докторы, профессор (Түркия); **Иваныч Мари** - доктор, профессор (Мажарстан); **Кузьмина Евгения Николаевна** - ф.ғ.д., профессор (Ресей); **Кызласов Игорь Леонидович** – т.ғ.д., профессор (Ресей); **Попова Ирина Федоровна** – т.ғ.д., профессор (Ресей); **Райхл Карл** - филология докторы, профессор (Германия); **Солонгод Хурибаатар** - ғылым докторы, профессор (Германия); **Тажибаева Сәуле Жаксылықбаевна** - ф.ғ.д., профессор (Қазақстан); **Худяков Юлий Сергеевич** – т.ғ.д., профессор (Ресей); **Цэвээндорж Дамдинсүрэнгийн** - т.ғ.д., профессор, МҒА академигі (Моңғолия); **Чой Хан Ву** - филология докторы, профессор (Корея); **Шамильоглу Юлай** - филология докторы, профессор (АҚШ); **Янковский Генрик** - филология докторы, профессор (Польша)

Жауапты редакторлар

Абаева Әсем-Дария Әскербекқызы - ф.ғ.к.; **Базылхан Нәпіл** - ф.ғ.к.; **Козырев Тимур Анатольевич** – ф.ғ.к.; **Қалжанова Эльмира Шакиздаевна** - PhD докторы; **Құрманжан Анар**; **Мамерова Айнұр Рысбекқызы** – PhD докторы; **Тойшанұлы Акеділ** - ф.ғ.к.

Дизайнер

Трусбаева Гауһар

© Халықаралық Түркі академиясы, 2019

© Алтаистика, түркология, моңғолистика
ассоциациясы - АТАМ, 2019

© “Ғылым” баспасы, 2019

АЛТАИСТИКА, ТЮРКОЛОГИЯ, МОНГОЛИСТИКА

Международный научный журнал / №2, 2019

Адрес редакции:

пр.Тәуелсіздік, 57, Дворец мира и согласия, 7-этаж, Астана,
010000, Республика Казахстан, тел.: +7 (7172) 744785
e-mail: atjournal@twesco.org, napilbaz@gmail.com, a.mayemerova@gmail.com

*Журнал зарегистрирован в Министерстве информации и коммуникации Республики Казахстан
от 4 июня 2018 года, выдано свидетельство №17132-Ж.*

Собственник: Международная Тюркская академия,
Ассоциация алтаистики, тюркологии, монголистики (АТАМ)

Журнал издается с 2018 года с периодичностью четыре раза в год.

Главный редактор

Кыдырали Дархан Куандыкулы - д.и.н., профессор, член-корр. НАН РК

Редакционная коллегия

Ахметов Адил Курманжанович – д.ф.н., профессор (Казахстан); **Берталан Агнеш** - доктор филологии, профессор (Венгрия); **Габиббейли Иса** – д.ф.н., профессор, академик НАНА (Азербайджан); **Дыбо Анна Владимировна** - д.ф.н., профессор, член-корр. РАН (Россия); **Жолдасбеков Мырзатай** – д.ф.н., профессор, академик НАН РК (Казахстан); **Келлнер-Хейнкеле Барбара** - доктор филологии, профессор (Германия); **Кожоаглу Тимур** – доктор филологии, профессор (США); **Конкобаев Кадыралы** – д.ф.н., профессор (Кыргызстан); **Кумеков Болат Ешмухамбетович** - д.и.н., профессор, академик НАН РК (Казахстан); **Минуллин Ким Мугаллимович** - д.ф.н., профессор (Татарстан); **Туймебаев Жансейит Кансейитович** - д.ф.н., профессор (Казахстан); **Чулуун Сампилдондовын** - д.и.н., профессор (Монголия), **Хисамитдинова Фирдаус Гильмитдинована** - д.ф.н., профессор (Башкортостан)

Редакционный совет

Бабаяров Гайбулла Боллиевич – д.и.н. (Узбекистан); **Бира Шагдарын** - д.и.н., профессор, академик АН МНР (Монголия); **Бутанасев Виктор Яковлевич** - д.и.н., профессор (Хакасия); **Васильев Дмитрий Дмитриевич** - к.и.н., профессор, член-корр. РАЕН (Россия); **Ержиласун Ахмет Бижан** – доктор филологии, профессор (Турция); **Иваныч Мари** - доктор, профессор (Венгрия); **Кузьмина Евгения Николаевна** - д.ф.н., профессор (Россия); **Кызласов Игорь Леонидович** – д.и.н., профессор (Россия); **Попова Ирина Федоровна** – д.и.н., профессор (Россия); **Райхл Карл** – доктор филологии, профессор (Германия); **Солонгод Хурцбаатар** – доктор наук, профессор (Германия); **Тажимаева Сауле Жаксылыкбаевна** - д.ф.н., профессор (Казахстан); **Худяков Юлий Сергеевич** – д.и.н., профессор (Россия); **Цэвэндорж Дамдинсүрэнгийн** - д.и.н., профессор, академик АН МНР (Монголия); **Чой Хан Ву** – доктор филологии, профессор (Корея); **Шамильоглу Юлай** – доктор филологии, профессор (США); **Янковский Генрик** – доктор филологии, профессор (Польша)

Ответственные редакторы

Абаева Асем-Дария Аскербековна - к.ф.н.; **Базылхан Напил** – к.ф.н.; **Калжанова Эльмира Шакизадаевна** - доктор PhD; **Козырев Тимур Анатольевич** – к.ф.н.; **Курманжан Анар**; **Маемерова Айнура Рысбековна** – доктор PhD; **Тойшанулы Акедил** - к.ф.н.

Дизайнер

Трусбаева Гаухар

© Международная Тюркская академия, 2019
© Ассоциация алтаистики, тюркологии, монголистики -АТАМ, 2019
© Издательство “Гылым”, 2019

ALTAISTICS, TURCOLOGY, MONGOLISTICS

International Scientific Journal / №2, 2019

Editorial office address:

Tauelsizdik street 57, Palace of Peace and Reconciliation, 7th Floor, Astana, 010000, Republic of Kazakhstan

Tel: +7 (7172) 744785

E-mail: atjournal@twesco.org, napilbaz@gmail.com, a.mayemerova@gmail.com

This journal registered on the Ministry of Information and Communication of the Republic of Kazakhstan on **June 4, 2018** and issued the certificate №7132-Ж.

Ownership: International Turkic Academy,

Association for Altaistics, Turkology, Mongolistics (ATAM)

The journal has been published since 2018, 4 issues a year.

Editor-in-Chief:

Darkhan Kydyrali - PH.D in History, Professor, Corresponding member of National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan

Editorial Board:

Adil Ahmetov - PH.D in Philology, Professor (Kazakhstan); **Anna Dybo** - PH.D in Philology, Professor, Corresponding member of Russian Academy of Sciences (Russia); **Barbara Kellner-Heinkele** - PH.D in Philology, Professor (Germany); **Birtalan Agnes** - PH.D in Philology, Professor (Hungary); **Bolat Komekov** - PH.D in Philology, Professor, Academician of National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan (Kazakhstan); **Chuluun Sampildondovin** - PH.D in History, Professor (Mongolia); **Firdaus Khisamitdinova** - PH.D in Philology, Professor, (Bashkortostan); **Isa Gabibbeili** - PH.D in Philology, Professor, member of National Academy of Science of the Republic of Azerbaijan (Azerbaijan); **Kim Minullin** - PH.D in Philology, Professor (Tatarstan); **Konkobaev Kadyrali** - PH.D in Philology, Professor (Kyrgyzstan); **Myrzatai Zholdasbekov** - PH.D in Philology, Professor, member of National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan (Kazakhstan); **Timur Kocaoglu** - Doctor of Philology, Professor, (USA); **Zhanseyit Tuymebaev** - PH.D in Philology, Professor (Kazakhstan)

Editorial Council:

Ahmet Bican Ercilasun - Doctor of Philology, Professor (Turkey); **Bira Shagdarin** - PH.D in History, Professor, member of National Academy of Sciences of Mongolia (Mongolia); **Choi Khan Wu** - PH.D in Philology, Professor (Korea); **Dimitry Vasilyev** - PH.D in History, Professor, Corresponding member of Russian Academy of Natural Sciences (Russia); **Gaybolla Babayrov** - PH.D in History, (Uzbekistan); **Henryk Jankowski** - Doctor of Philology, Professor (Poland); **Igor Kyzylasov** - PH.D in History, Professor (Russia); **Irina Popova** - PH.D in History, Professor (Russia); **Karl Reichl** - Doctor of Philology, Professor (Germany); **Mary Ivanic** - Doctor, Professor (Hungary); **Saule Tazhibaeva** - PH.D in Philology, Professor (Kazakhstan); **Solonggod Hurcabaatar** - PH.D in History, Professor (Germany); **Tsevendorzh Damdinsurengiyn** - PH.D in History, member of National Academy of Sciences of Mongolia (Mongolia); **Uli Schamiloglu** - Doctor of Philology, Professor (USA); **Viktor Butanayev** - PH.D in History, Professor (Russia); **Yevgenia Kuzmina** - PH.D in Philology, Professor (Russia); **Yuliy Khudyakov** - PH.D in History, Professor (Russia);

Managing Editors

Akedil Toishanulu - Candidate of Philological Sciences; **Anar Qurmanzhan, Ainur Mayemerova** - PH.D; **Asem-Darya Abaeva** - Candidate of Philosophy Sciences; **Napil Bazylkhan** - Candidate of Philological Sciences; **Kalzhanova Elmira** - PH.D; **Timur Kozyrov** - Candidate of Philological Sciences.

Designer

Gaukhar Trusbayeva

© International Turkic Academy, 2019

© Association for Altaistics, Turkology, Mongolistics – ATAM, 2019

© “Gylym” publishing house, 2019

МАЗМҰНЫ CONTENTS

Қыдырәлі Д. <i>Алғысөз</i>	6
----------------------------------	---

АРХЕОЛОГИЯ ARCHEOLOGY

Довдойн Баяр <i>«Білге қаған кешені археологикалық қазбалары және асыл көмбесі»</i>	9
---	---

ИСТОРИЯ И ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЕ HISTORY AND HISTORICAL SOURCE

Пилипчук Я.В. <i>Канглы: проблемы этнополитической истории</i>	67
--	----

ӘДЕБИЕТ ЛИТЕРАТУРА

Мағжан Жұмабаев <i>Алқа. Табалдырық</i>	79
---	----

ЭТНОГРАФИЯ ETHNOGRAPHY

Билэгт Лувсанвандангийн <i>Монголын нүүдэлчин малчдын ертөнцийг үзэх үзлийн үндэс</i>	100
Шынарбек Сейтхан <i>Монголын нутагт суурьшсан қазақұудын нүүдлийн он цагийн асуудалд</i>	116

ТІЛ ЖӘНЕ ФОЛЬКЛОР

Агвааны Пүрэвжанцан <i>Монголчуудын цаг хугацааны хэмжээст үг</i>	126
Бодаухан Тоқанұлы <i>Моңғолиа- қазақиша мақал- мәтелдер мен тұрақты сөз тіркестерінің салыстырмалы баламасы</i>	131
Ақеділ Тойшанұлы <i>Салт өлеңінің ескі үлгісі – «Диуанабәйт»</i>	138

АЛҒЫСӨЗ

Құрметті оқырман!

«Алтаистика, түркология, моңғолистика» халықаралық ғылыми журналының 2019 жылғы кезекті № 2 санында ортағасырлық түрк археологиясы, түрк ұлыстары тарихы, жазба деректер, тіл, әдебиет, фольклорға қатысты бірқатар жаңа ғылыми зерттеулер қамтылды.

Осы ретте Білге қағанның ғұрыптық кешенінде Моңғолия-Түркия бірлескен экспедициясы тарапынан 2001 ж. жүргізілген археологиялық зерттеулер мен табылымдары туралы Моңғолияның әйгілі археолог ғалымы Довдойн Баяр марқұмның «Білге қаған кешені археологиялық қазбалары және асыл көмбесі» атты мақаласы ерекше назар аудартады.

Сонымен қатар, түрк әлемінің атақты ақыны Мағжан Жұмабаевтың «Алқа, Табалдырық» атты әдеби теорияға қатысты айрықша мазмұнды мақаласының қазақ тіліндегі мәтіні мен оның орыс тіліндегі аудармасы жарияланды.

Сондай-ақ, Я.В. Пилипчуктің «Қаңлы: этносаяси тарихының мәселелері», Л.Билэгтінің «Моңғол көшпелі малшылардың дүниетанымының негіздері», С.Шынарбектің «Моңғолиядағы қазақтардың қоныстану тарихының мерзімі», А. Пүрэвжанцанның «Моңғолдардың уақыт өлшеу атаулары», Т. Бодауханның «Моңғолша- қазақша мақал- мәтелдер мен тұрақты сөз тіркестерінің салыстырмалы баламасы», А.Тойшанұлының «Салт өлеңінің ескі үлгісі – Диуанабәйіт» атты мақалалары қамтылды.

Журналға тың материалдар мен соны мақалалар күтеміз!

**Құрметпен,
Дархан Қыдырәлі
Бас редактор**

ПРЕДИСЛОВИЕ

Уважаемый читатель!

В очередном № 2 номере 2019 года международного научного журнала «Алтаистика, тюркология, монголистика» публикуются новые исследовательские статьи по средневековой тюркской археологии, истории тюркских народов, письменным источникам, языку, литературе и фольклору.

В этой связи следует особо отметить статью известного ученого археолога Монголии Довдойн Баяра об исследованиях и результатах археологических раскопок, проведенных совместной монгольско-турецкой группой ученых в 2001 году в мемориальном комплексе Бильге кагана «Археологические раскопки комплекса Бильге кагана и погребения».

Помимо этого, в номере публикуется текст статьи известного поэта Магжана Жумабаева «Алқа, Табалдырық» на казахском языке с переводом на русский язык.

В журнале опубликованы также статьи Я.В. Пилипчука «Канглы: проблемы этнополитической истории», Л.Билэгта «Основы мировоззрения монгольских кочевников», С.Шынарбека «Время истории переселения казахов в Монголии», А. Пүрэвжанцана «Наименование меры времени монголов», Т. Бодаухана «Монгольско-казахские пословицы и поговорки: в сравнительном аспекте», А.Тойшанулы «Диванабайит – древний реликт обрядовых песен».

Ждем ваши оригинальные материалы и статьи для публикации в нашем журнале!

С уважением,
Дархан Кыдырали
Главный редактор

FOREWORD

Dear reader!

The regular issue No. 2 of 2019 of the international scientific journal on “Altaistics, Turkology, Mongolian studies” contains number of new scientific studies about medieval Turkic archeology, history of Turkic states (ulus), language, literature, folklore and some written data.

This issue specially focuses on the article of well-known Mongolian archeologist Dovdoyn Bayar “Archeological Excavations and treasures of the Bilge Kagan Memorial Complex”, which tells about archaeological excavations and findings of Mongolian-Turkish joint expedition at Memorial complex of Bilge Kagan.

In addition, the article of famous poet of the Turkic world Magzhan Zhumabayev about the literary theory titled “Alka, Tabaldyryk” both in Kazakh and translated in Russian are published in the journal.

Also, Ya.V.Pilipchuk’s “Kanly: issues of ethno political history”, L.Bilegt’s “Basics of ideology of Mongolian nomads”, S.Shynarbek’s “Historical term of Kazakh settling in Mongolia”, A. Purevjancan’s “Mongolian Terms of measuring time”, T. Bodaukhan’s “Comparative alternative of Mongolian-Kazakh proverbs and phrases”, A.Toyshanuly’s “An Old Pattern of Traditional Song – Diuanabayit” are provided.

Our journal is looking forward to original data and articles!

**With the best regards,
Darkhan Kydyrali
Editor- in – Chief**

АРХЕОЛОГИЯ ARCHEOLOGY

FTAMP 03.41

Довдойн БАЯР (1946-2010)¹

БІЛГЕ ҚАҒАННЫҢ ҒҰРЫПТЫҚ КЕШЕНІ ҚАЗБАЛАРЫ ЖӘНЕ АСЫЛ КӨМБЕСІ

Edited by Prof.Dr. Bayar Dovdoi (1946-2010)
Treasure of Bilge-Kagan

Abstract: This article presents finds that were excavated from Khusho-Tsaidam, Arkhangai province's Khashaat district of Mongolia in 2001 by Joint Mongolian-Turkish project "Studying, Protection, Preservation and Restoration of Ancient Turk Sites in Mongolia" enforced by Ministry of Education, Culture and Science of Mongolia and Turkish International Cooperation Administration (TICA).

The most abundant items (1,822 pieces) in this hoard are eight-petal rosettes stamped out from silver sheets. Some of them have holes for nails near the edges. Others were soldered to some surfaces. The hoard also contained 48 thin openwork gold plaques bearing floral design.

The hard yielded gold and silver belt decoration: a plaque, framing plaques, and belt tips. There also were two gold earrings of shape typical of Ancient Turkic decorations, two gold rings, and gold hairpins tied with a small chain.

In addition, to the above listed things that preserved in their original state, the hoard contained a large number of damaged objects that we could not identify. There were numerous large silver sheets that were torn and then reshaped. Several eight-petal rosettes were soldered to the ends of these sheets. Some of the silver sheets have an iron rod that was obviously used as a door hinge. There were two iron door handles wrapped into thin silver sheets.

Of great interest are two pieces of the same object. One of them was a square silver plate with round hole at the center surrounded by multiple smaller holes. It also had similar holes near the ends. These holes were probably used for nails. Another piece is a cylinder made of a rolled gold sheets also with holes for nails. At one end of the cylinder, the number of holes matches the number of holes around the larger hole at the center of the silver plate.

¹ Довдойн Баяр – Моңғолияның еңбек сіңірген ғылым қайреткері, тарих ғылымдарының докторы, профессор (1946-2010). Д.Баяр түрк археологиясына өлшеусіз үлес қосқан атақты археолог ғалым. Аталмыш мақала Д.Баяр жетекшілігінде 2006 жылы дайындалған «Білге қағанның асыл көмбесі» атты ғылыми каталогтың негізінде ықшамдалынып берілді. Моңғол тіліндегі мәтінді қазақша аударған -Напил Базылхан.

We assume that some of these objects, especially the large silver sheets, once decorated the Bilge-Kagan's memorial temple, i.e. were architectural decorations, other things were attributes of sacrificial ceremonies.

Key-words: Turkuc archeology, Kultegin, Khusho-Tsaidam, Central Asia, memorial complex

Орталық Азия жоны оның ішінде Моңғолия елінің жері ежелден адамзат баласы мекен еткен алтын бесік дерлік. Әлемдегі нағыз көшпелі өмір салты дәл осы жерден бастау алды, осы күнге дейін төлтума табиғатымен сабақтастығын үзбей дамып келеді.

Қазіргі моңғол тектес этностың қалыптасуында және моңғолдық ерекшелікке ие мәдениет пайда болып дамуында ежелгі заманнан қатар өмір кешкен тілі, мәдениеті, этнотектілігі жағынан тығыз байланысты Орталық Азияның көптеген ру-тайпа, этностардың ықпал әсері аз болмағаны да сөзсіз. Солардың бірі Орталық Азияның тарихи сахнасында жарқырап асқақтаған, тарихи-мәдени ескерткіштерін мол қалдырған түрік тектілер еді.

VI ғасырда тарихи сахнада төрелік елін құра білген түріктер алғашқыда Алтай тауының батыс өңірінен айбарланып туды, одан шығысқа бет алып, өрлеудің асқақтаған кезеңдерінде Моңғолияның орталығы Хаңғай тауы, Орхон өзенін бойлап орда етіп қоныстанғандығын тарихи деректер дәлелдейді. Орталық Азияда алғашқы төрелік мемлекетін құрған Хұндарды «орталық азия текті» деп ал, түріктердің шығу тегі Алтай тауы дейді зерттеушілер (12.83).

XIX ғасырдың соңында Моңғолияның археологиялық зерттеулері енді басталған сәтте Орхон өзені бойындағы «Хөшөө Цайдам» деген атау көп елдердің ғалымдарының назарын аударып, қызықтыра да қоймаған, сонымен қатар бұл жерде сақталған таңғажайып ескерткіштер аталмыш атаудың әлемдік ғылымдағы даңқын асырды. Өйткені алғаш Енисей дариясы бойынан табылып сол жерімен аталған сол кездерде ешкім сырын аша алмаған көне жазудың кілті де Хөшөө-Цайдамда жатқан еді.

1889 жылы орыс ғалымы Н.М. Ядринцев «Хөгшин Орхон» (Қарт Орхон) бойы «Цайдам» көлі алқабындағы көне түрік «руна» және қытай жазулы үлкен ескерткіштерді жергілікті халықтың көмегімен тауып, дүние жүзіне ғалымдарына жария еткен кезден бастап ежелгі осы жазудың оқылуының негізгі мүмкіндігі қаланған еді. Сол себептен Хөшөө-Цайдамдағы бітіктастардың маңыздылығын ежелгі мысыр жазуының кілті бола білген Розетт тасы деген атақты ескерткішпен теңестіруге де болады.

Осы жаңалықтың ізімен Финляндия, Ресей т.б. елдерінің үлкен экспедиция топтары Хөшөө Цайдамда болып ескерткіш кешенін зерделей бітіктастардың қағаз қалыптық көшірмесін бірнеше мәрте алып қайтқан еді. Сөйтіп 1893 онд даниялық В.Томсен «руна» жазуынң оқылу кілтін ашты, 1894 жылы орыс

ғалымы В.В.Радлов Күлтегін бітіктасының мәтінін толық оқып аударды. Бұл жаңалықтар, зерттеулер әлемдік түріктануға жаңа бетбұрыс әкелді. Соның нәтижесінде әлемдік түріктану аса қарқынды даму жолына түсіп, бұрын тек қана қытай деректері арқылы көшпелілер тарихын зерттеп жүрген болса, осы кезден бастап өздері жасаған тарих туралы шежіре деректер негізінде әлде қайда шындыққа жақын зерттеу жүргізу мүмкіндік туды.

Білге қаған мен Күлтегінге арналған ескерткіш кешеніндегі бітіктас мәтінін әр түрлі елдің ғалымдары оқып, зерттеп, жария етті. Түрік бітік мәдениетін зерттеуде даниялық В. Томсен, орыстың мәшһүр түріктанушысы В.В. Радлов, П.М. Мелиоранский, В.Л. Котвич, А.Н. Самойлович, С.Е. Малов, С.Г. Кляшторный, фин ғалымы А. Гейкель, Г.И. Рамстедт, түркиялық Х.Н. Оркун, Т.А. Текин, О.Ф. Серткай, А. Эржиласун, Ж. Айылмаз, қазақстандық Ғ. Айдаров, А.С. Аманжолов және т.б. ғалымдар зерттеу жүргізгені беліглі. Сонымен қатар Моңғолияның Б. Ринчен (86), Б. Базылхан (2; 3) , А. Лувсандэндэв, М. Шинэхүү (115; 116) , С. Харжаубай (51), Л. Болд (14; 15), Ц. Баттулга (4; 5; 6) және т.б. ғалымдары Моңғолиядағы руна жазулы ескерткіштерді зерттеу, жариялау жұмыстарын атқарып келді.

Хөшөө Цайдамдағы шоғырланған ескерткіштер байырғы көшпелілердің жазба мәдениетінің зерттеулермен қоса Орталық Азия халықтарының археологиялық зерттеулерінде ерекше құнды болып табылады. Бұл жердегі ең ірі ескерткіш кешені кімге арналғаны, қашан орнатылғаны секілді жайыттар жазба деректемелерден анық-қанық болып тұрғандығы ең маңыздысы. Әлем ғалымдарының назарын аударған зәулім «құрбандық, киелі» ғұрыптық кешендері 716-734 жылдары Шығыс Түрік қағандығының билігін ұстаған Могилян немесе Білге қаған және оның інісі әскери соғыстардың атақты қолбасшысы Күлтегіннің құрметіне арналып орнатылған. Аталмыш кешендерді салуға жергілікті шеберлерімен қатар қытайлық суретші, құрылысшы шеберлерінің көмегі болғанымен бұл кешендер көне түрік бекзаттардың «табынушылық» ғұрыптық кешен орнату дәстүрлі үлгісінде сомдалған ең ірі ескерткіштер саналады. Білге қағанның «табынушылық» ғұрыптық кешені 734-735 жылдары салынған және Қытай патшасы тарапынан арнайы елші аттандырылып құрмет көрсетілген әрі кешеннің құрылысын салуға суретші шеберлері де қол ұшын тигізген (69.256-257).

Хөшөө Цайдам ғұрыптық киелі кешендерінде кең көлемде, рет ретімен қазба зерттеу жүргізуде олардың құрамы мен жүйесінің көптеген жайттарын анықтау үшін құнды мағлұматтар берумен қоса, Еуразияда кең таралған түріктердің басқа да ғұрыптық киелі орын ескерткіштерін зерттеуге үлгісі бола біледі деп зерттеушілер қарастырып келді. Сондықтан бұл жердегі қол тимей келген ескерткіштер, тіпті де тың күйінде қалған Білге қағанның ғұрыптық кешенін кең көлемде, археологиялық зерттеулердің жоғары деңгейінде қазба жүргізу қажеттілік туындаған еді.

Моңғолия, Түркия мемелкеттерінің бірлескен «Моңғолиядағы түрік дәуірінің кейбір ескерткіштерді қорғау сақтау, зерттеу, жаңғырту жобасы» Хөшөө цайдамның зерттеуінде жаңа кезенді ашты. Бұл жоба Түркияның ТИКА (Түркия халықаралық ынтымақтастықты дамыту агенттігі) тарапынан қаржыландырылды және зерттеу жұмыстарын Моңғолия, Түркия ғалымдары бірлесе атқарып келеді.

Түркия Президенті Сүлейман Демирел 1995 жылы Моңғолияға ресми іс сапармен келген кезінде Моңғолиядағы түрік дәуірінің ескерткіштерін қорғау сақтау, зерттеу іс шараларын бірлесе атқару жайында келісілген негізінде Моңғолия үкіметі мәжілісінің 1996 жылы желтоқсан айының 18 күнгі қаулысы бекітілді. Бұл негізінде Моңғолия Ағарту министрлігі, Түркияның ТИКА-гі, Моңғолия Ғылым академиясы Тарих институты бірлескен келісім шартқа қол қойды, сөйтіп аталмыш іс-шаралар 1997 жылдан іске аса бастады.

Аталмыш жоба бойынша Моңғолияның орталық аумағында орналасқан көне түрік дәуірінің атақты қағандары мен бекзаттары Білге қаған, Күлтегін, Тұнықұқтың киелі ғұрыптық ескерткіш кешендерін ғылыми зерттеу, қалпына келтіру іс шараларын жасап, сол негізде саяхатшыларға арналған арнайы көрме мұражайларды құру және оны ғылыми зерттеу орталығына айналдыру көзделінген.

Ғылыми зерттеу жұмыстарын бастамас бұрын ескерткіш кешен орналасқан алаңдардың топографикалық суреттері жасалды, ескерткіштердің әр бірінің орналасу нүктелері арнайы анықталынып белгіленді және қазба жүргізуге тиісті алаңдарда геомагниттік зерттеу жүргізіліп жер астындағы заттардың орнын айқындау істер атқарылды.

Сонымен қатар бұзылып қиралған ескерткіштердің сұрыптылары алынып зертханалық талдаулар жасады, сол негізде ескерткіштерді қалпына келтіру, бекіту әдістемелік негіздері анықталынды (133). Сондай-ақ ескерткіштердегі мәтіндерді қайтадан оқу, мән-мағынасын анықтау, бітіктастарды тазалау, оның сынық тұстарын бекіту жұмыстары жасалынды.

Аталмыш жобаның археология зерттеу тобы Білге қағанның ескерткіш кешенінде қазба зерттеу жұмыстарын 2000 жылдан бастап жүргізді және осы кешеннің құрылымы мен құрамдас бөлшектерін анықтау мақсат қойған еді. 2001 жылы бұл жұмыс жалғасты және қазба зерттеулері барысында кешен алаңынан тонаушылардың қолына тимей мыңнан астам жыл топырақ астында сақталып қалған аса көркем, ғылыми құндылығы мол өнер туындылары болып саналатын бағалы көмбелері табылды. Бұл Хөшөө Цайдам археология зерттеуінің жүз жылдық тарихында таңғажайып қайталанбас жаңалық болды.

2001 жылғы қазба зерттеулерін Моңғолия тарапынан профессор, т.ғ.д. Д. Баяр басқарып, археолог Ч. Амартүвшин, А. Энхтөр, вице-профессор,

т.ғ.д. Ж. Гэрэлбадрах белгіленген қазба алаңдарының зерттеулерін атқарды. Түркия тарапының тобын аталмыш жоба жетекшісі профессор, т.ғ.д. Садетдин Гөмеч, доцент, т.ғ.д. Хасан Бахар басқарды. Профессор Салих Чэчэн, зерттеуші Гүнгөр Караугуз, Ремзи Кузуоглу, Лүтфү Гүркан Гөкчэк, реставратор Гүнхан Мутлу Бозкуртлар бірлесе жұмыс жасады.

Қазба зерттеулері барысында табылған көмбенің асыл заттарын қалпына келтіру жұмыстары Моңғолия Білім, мәдениет және ғылым министрлігі Мәдени мұра орталығында атқарылды, сондай-ақ жаңғырту жұмыстарына Мәдени мұра орталығының директоры Д. Хишигбаяр, Түркияның реставраторы Г.М. Бозкуртлар, ТИКА-ның қызметкері Г.Батчимэг, ҒА-ның Археология институтының ғылыми қызметкерлері, археолог Ч. Амартүвшин, А. Энхтөр, Ж. Гэрэлбадрах, Мәдени мұра орталығының реставраторы Г. Гантуяа, суретші С. Чинзориг қатысты. Көмбенің фотосуреттерін Мәдени мұра орталығының қызметкері Г. Энхбат атқарды.

2001 жылғы қазба зерттеулер ХІХ ғасырдың соңында Хөшөө Цайдамдағы бітіктастарды алғаш тауып анықтап, оны оқу кілтін тауып зерттегені көне түріктердің сондай-ақ әлемдік жазу өркениетін зерттеу саласында жаңа дәуірді ашқанмен бірдей көне түріктердің әрі көшпелілердің материалдық болмысын зерттеу үшін өте сирек кездесетін аса бағалы да құнды зат-бұйымдармен байытып толықтырып отыр, дүние жүзілік маңыздылығы бар жаңалық болды. Бұл асыл көмбе қазір Моңғолияның Ұлттық тарих музейінде сақтаулы.

Ерте орта ғасырларда түрік тектестердің мекені Қытайдың Ақ қамалынан Қара теңіз, Каспий теңізге дейінгі ұлан байтақ жерлерде түріктердікі деген ерекше археологиялық ескерткіштері таралған. Бұл ескерткіштерде адам мен ат көліктерін бірге жерлеген бейіттер, бәдіздер құраған киелі «ас беру» кешені және жобалап болса да тауешкі бейнесі бедерленген деп қарастыруға болатын негізгі үш түрлі құрамдас бөліктерден құралған (88. 51). Моңғолиядан табылып зерттелінген көне түріктердің археологиялық ескерткіштерін мына түрде топтастырып қарастыруға болады.

ҒҰРЫПТЫҚ КЕШЕНДЕР

Көне түріктерде өлікті жерлеу, бейіт етіп көмумен қатар олардың аруакты тыныштандыру мақсатында қалың ел болып жиналып «ас беру, сыйыну» дәстүрлерін жасайтын арнайы ғұрыптық сыйыну орындарын немесе ас беретін ескерткіштерін жерленген жерден тіпті ала-бөтен бөлек жерге орнатады екен. Сол себепті жерлеу рәсімі мен сыйыну жосыны жеке-жеке мерзімдерде атқарылған (144. 70-71). Сондықтан да сыйыну ескерткіштері өліктің тегі, оның қоғамдағы орны-қызметі сияқты әлеуметтік негіздерге

байланысты ірілі-кішілі алуан түрлі етіліп және де онысы құрылым жағынан да ерекшеленетіндей жасалады. Түріктердің көне ескерткіштерді зерттеген алғашқы ғалымдар осы аталмыш құрылымдардың міндеттерін, арнаулы қызметтерін жете жақсы түсінбегендіктен оларды «бейіт» деп қате атады, онысы кейінгі кезеңге дейін жалғасып келген (85; 24). Сыйыну осы ескерткіштердің көлемі мен құрылысы, жүйесіне байланысты қарапайым қара халықтікі және бекзаттардікі деп екіге бөліп қарастырады (30).

«Қарапайым халықтың» ескерткіштерін жасағанда тақта тастарды төртбұрыш етіп жердің топырағына сандықтай орнатып ортаңғы қуысын қайрақ таспен толтырады, мұны «шарбақтас» деп атайды. Демек бұл ескерткішті арнап жасап отырған сол атақты батыр ерді еске түсіру, ас беріп арнайы жосын жасайтын сыйыну орыны болмақ. Осындай шарбақтастың сол жақ тұсында бәдіз немесе ол бәдіздің орнына қарапайым шошақ тас орнатып қояды. Бәдіздің алдынан шығысқа қарай бағытталған көп бағана тастарды шұбыртып орнатқан тізбек болатынын «балбал» деп атайды. Осындай балбалдардың саны бір-екіден бірнеше онға жетеді.

Мұндай қарапайым ғұрыптық ескерткіштер Моңғолияның Кентай тауынан Алтай тауына дейінгі алып мекенге тараған. Шетелдерде РФ-ның Таулы Алтайы (60), Тыва (35) және Қырғызстан (114), Қазақстан (47) жерінде, ҚХР-ның Шыңжаң (49), Ішкі Моңғолия (138; 74) және т.б. жерлерде кездеседі, ең батыс шегі де Украина жеріне дейін жеткен (37).

Тегі бекзаттардың ғұрыптық ескерткіштерін жасағанда тақта тастарды өңдеп өсімдік, жаунарлар және геометриялық ою-өрнек бедерлеп салып көркемдей төртбұрыш тақта тасты жерге сандық етіп орнатып «шарбақтас» етеді де, сол жақ тұсына біршама бейнесі айқын әсем қылып бәдіз орнатады. Бәдіздің алдынан күншығысқа шұбырған «балбалдың» саны жоғарыда аталғаннан әлде қайда көп болады. Ою өрнекті осындай шарбақтасты «саркофаг» деп атағанымен дәлме-дәл атау емес. Мұндай құрылыстардың айналасында балшық қамалдар, кейде ағаш немесе кірпішпен салынған сыйынушылық кесене қалдықтары кездесіп жатады. Аталмыш үлгідегі ғұрыптық ескерткіштер Моңғолия жерінде өте мол кездесетін әрі көне түріктер мекендеген Еуразияның басқа да жерлерінде табылып жатады.

Қаған тектілердің ең ұлық бекзаттардың ғұрыптық ескерткіштері тек қана Моңғолия жерінің орталығы Орхон, Туыл өзен аумағында негізінен орналасқан. Бұл Шығыс Түрік немесе Көк Түрік қағандығы елі асқақтап биіктеген шыңы кезеңдерінде Орхон өзені бойында шоғырланып мекендегенге байланысты.

Қаған бекзаттардың сыйынушылық құрылыстарын аса ірі көлемде қатаң тәртіппен арнайы жоспар бойынша көптеген құрамдас бөліктерден жүйеленіп салынатын еді.

Оладың ерекшліктері:

1. Сыйыну күмбезін салып, балшық қамал, су арықтарымен қоршайды.
2. Сыйыну, ас беруге арналған ою өрнекті шарбақтас немесе сыйынушылық төртбұрыш текше тас болады.
3. Күмбезді айналдыра салынған қамалдың ішкі барлық алаңына кірпішпен еден төселеді.
4. Ие бекзат және оның зайыбының бейнесін таспен бейнелеп күмбез ішіне орнатады.
5. Серіктерінің бейнелері де таспен сомдалып жасалынып күмбездің ішкі алаңының алдына қойылады.
6. Қамалға кіре беріс екі босаға тұсында қой тас немесе арыстанның қос бейнесі қойылады.
7. Қамал есігінің ішінде тасбақа іспетті немесе қарапайым тас тұғырға орнатылған бітіктас болады.
8. Осы құрылыстың есік алдынан күншығысқа шұбыртып қойылған «балбал» тастар неше жүзге жетеді және біріншісі адам бейнелі болуы аз емес.

Мұндай ірі үлкен сыйыну ескерткіш құрылыстары санатына Хөшөө Цайдамдағы Білге қаған, Күлтегін, Налайхдағы Тұнықұқ, Төв аймағы Дэлгэрхаан сұмыны «Их Хөшөөт» немесе Күли Чур, Алтанбулаг сұмыны «Өнгөтийн», Өвөрхангай аймағы Уянга сұмыны жеріндегі «Онгийн өзені», Хануй Хүнүй өзендері құйылысындағы «Шивээт Улаан» сияқты атақты ескерткіштері жатады.

Моңғолия жеріндегі түріктердің сыйыну ескерткіштері құрылысын іздестіріп табу, тәптіштеп анықтау, жан-жақты зерттеу жұмыстары жүзден астам жыл жалғасып келеді. Бұл ескерткіштерді сыртқы түрінен алғаш рет топтастыру жұмысты 1925 жылы академик Б.Я. Владимирцов жасады (25.42). Осы топтастыру жұмысынан кейінгі кезеңдерде жаңа-жаңа ескерткіштер табылып зерттеліп бұдан жетілген топтастыру істері жасалыну мүмкіндік туған еді. Ресей археологы В.Е. Войтов Моңғолдағы көне түрік бекзаттарының сыйыну ескерткіштерін көлемі, өлшемі, жүйесі, құрылысы жағынан 4 топқа, оларды да жеке тарауларға бөліп қарастырады (30). Ал белгілі ғалым Ю.С. Худяков көне түріктердің қарапайым ескерткіштерін зерттеп топтастырма жасады (104). Сондай-ақ РФ-ның Таулы Алтай жеріндегі бұған ұқсас ескерткіштерді топтастыру жұмыстарын А.А.Гаврилова (33.99), В.Д. Кубарев (61. 50-51) жасады.

Бекзаттардың және қарапайым халықтың деп аталатын ғұрыптық орындарды ғылыми қазба зерттеу жұмыстары Моңғолия және шетелдердегі көне түрік ескерткіштері орналасқан өлкелерде қарқынды түрде жүргізіліп келеді. 1958 жылы Моңғолия, Чехословакия ғалымдары Л.Йисл, Н.Сэр-Оджавтың жетекшілігінде көне түрік бекзаттарға арналған ең ірі

ғұрыптық кешендерінің бірі Көл Тегин ескерткіш кешенін қазба зерттеу жұмыстары жүргізілді, бұл осы іспетті кешендердің құрылысы, жүйесі мен ғұрыптық мазмұнын анықтауда ерекше нәтижелі болғанын атап өткен дұрыс (142; 91). Сондай-ақ Тұнықұқ (94. 29-32), «Өнгөт» (95; 28), «Хөшөөт» (27), «Бугат» (42) сияқты бекзаттардың ірі ескерткіштерін, сонымен қатар бұлардан кіші өлшемді басқа да ескерткіштерде қазба зерттеулер жүргізілген.

Түріктердің ғұрыптық орындарын қазба зерттеу жүргізуде Ресей зерттеушілері біршама тәжірибе жинақтаған және әсіресе Таулы Алтай өлкесіндегі қазірше анықталып отырған 250-дей ескерткіштерде қазба зерттеулерін жүргізгендігі осындай ескерткіштердің мән-мағыналық сипаттарын анықтауға айрықша үлес болды.

Ғылыми қазба зерттеулерге қарағанда бекзаттардың аса ірі кешендерінен де, қарапайым халықтың шарбақтастарынан да өлікті жерлеген бірде бір бейіт табылмаған. Шарбақтастардың орта тұсына ағаш баған орнатылғандары өте жиі кездеседі. Орталық Азия бақсылық наным-сенімді халықтары арасында жалғыз өскен ағашты ерекше қастерлейтін, оны жоғарғы, төменгі әлемді жалғастырушы «әлем бәйтерегі» деп табынатын әдеттері болды. Ғұрыптық шарбақтастардың ортасында ағаштың түбін шаншып қадауы сол әлемдік ағашты меңзеген ырым және сол ағаш арқылы өліктің аруағы жоғарғы әлемге барады деп сенген. Сонымен қатар шарбақтасты қазып зерттегенде қой немесе жылқы сүйектерінің табылуы сол ғұрыптық «ас беру» жосынын жасағандығының белгісі, сондай-ақ астау ыдыстарда қойдың ұшасы қойылғандары да кездесіп жатады (61. 55-56). Жазба деректер бойынша (81.102) және Алтай тауы халықтары арасында жүргізілген этнографикалық зерттеулеріне қарағанда (80.85) «ас» ретінде ұсынылған малдың бас сүйегі мен терісін ағашқа іліп қоятын әдет бар екендігі осылайша археологиялық зерттеулердің нәтижесімен толықтай сәйкесіп тұр.

Түріктердің ғұрыптық орындары ішінен табылатын тағы бір ортақ табылымның бірі ыдыс-аяқтар. Ресей Алтай тауының Юстыд деген жерінде жүргізілген қазба зерттеулері барысында ғұрыптық кешеннен күміс ыдыс толығымен табылған екен (61.57).

Көл Тегиннің ескерткішінде қазба зерттеулер жүргізу барысында қыш ыдыс-аяқтардың сынықтары табылған (94.40). Кейбір шарбақтастардан жүгеннің ауыздығы, сулық, темір пышақ, жебе сияқты заттар шығады. Сондай-ақ шарбақтастың ішінде от жаққанның қалдығы күл көмір де кездесіп жатады. Мұның барлық аталмыш құрылыстар ғұрыптық қызмет атқаратын орын дегенді дәлелдейді.

Сөйтіп көне түріктердің ғұрыптық кешендерін зерттеген көп жылғы зерттеулерінің материалдарына негіздеп сөз болып отырған кешендер адамның бейіті емес, өлікті еске алып ғұрыптық қызмет тер атқаратын сыйынушылық міндеттегі ескерткіштер дегенді ғалымдар нақты анықтады.

Ғұрыптық құрылыстардан күншығысқа қарай шұбыртып қадаған «балбал» деген көп тастардың жөн-жосығы жайлы ғалымдар әр түрлі пікір айтады. Ежелгі қытай жазба деректеріне сүйенген ғалымдардың басым көпшілігі бұл тастар батыр ердің тірі кезінде өлтірген жауының саны бойынша осылайша тас орнатқан дейді (67).

Сонымен қатар атақонысында отырған жергілікті түрік халықтарының салт-дәстүріне сүйеніп бұл жерлеу салты мен ғұрыптық жосыны кезінде қатысқан адамдар өздерінің белгісі етіп орнатқан тастары деп түсіндіретін ғалымдар да бар (87. 326; 116. 16-17). Бұған қатысты бұл тастар ғұрыптық жосынға қатысқан адамдардың ат байлайтын желісі деген де пікір бар (61. 66-69).

ТАС МҮСІНДЕР (БӘДІЗ²)

Көне түріктердің ғұрыптық кешенінің негізгі бір құрамдас бөлігі - бәдіз болып табылады. Шығыс Моңғолиядан Эльба өзені бойына дейінгі Еуразия даласында көшпелі халықтардың жасаған әр түрлі кезеңдерге қатысты адам бейнелі тас ескерткіштердің басым тобы VI-VIII ғасырлардағы көне түріктердің бәдіздері болып табылады.

Моңғолия жерінде қазір 500-ден астам бәдіз анық-қанық белгіленіп отыр. Болашақта әлі де табылатын мүмкіндік бар. Моңғолиядағы тасмүсіндерді Ресей ғалымдары В.А. Казакевич (50), Л.А. Евтюхова (43), В.Е. Войтов (28; 29; 158; 31), Л.Л. Викторова (23; 24), С.Г. Кляшторный (55; 56) , Ю.С. Худяков (104; 106; 107) , В.Д. Кубарев (63; 146) , чех ғалымы Л. Йисл (143), Польша ғалымы Э. Трыарский (156; 157; 158), мажар ғалымы Л. Эрдели (135; 135) , жапон ғалымы Т. Хаяши (139; 140) және моңғол ғалымдары Н. Сэр-Оджав (93; 94; 95; 96), Х. Пэрлээ (82; 83), Ц. Доржсүрэн (41) , Д. Цэвээндорж (63; 64; 109), С. Харжаубай (101; 102), Д. Баяр (7; 8; 9; 10) , Г. Мэнэс (75), Д. Эрдэнэбаатар (10) , Ч. Амартүвшин (20; 119) және т.б. ғалымдар арнайы зерттеп ғылыми еңбектер жариялады.

Соңғы жылдары Корея Республикасының ғалымдары моңғол бәдіздердің зерттеулеріне біршама құнды қадамдар жасап келе жатқанын атап өткен жөн (131; 132).

Бәдіз деген белгілі бір өлкеде жиі кездесетін бедерлеп қашап бейне салуға ыңғайлы гранит, мәрмәр, құмдақ тас, тұнба тас, ертін тас сияқты тастардан адам бейнесін сомдап көркемдеген ескерткіш. Бұлар мерзімдік, жыныстық, жасалған тәсілдер мен дене бітім немес жартылай бейнеленген, қашалған зат бұйымдары секілді ерекшеліктерімен өзгешеленеді, әрі аталмыш бәдіздерді негізгі тұлғаларына қарай бірнеше топқа бөліп қарастырады.

² Бәдіз- көне түрік бітіктастарда «тасмүсін, сынтас» дегенді «бедіз» деген. – Ауд.

Бұл ескерткіш нақты кімді бенелегені жайында ғалымдар бір пікірге келе қойған жоқ. Мәселен, кейбір ғалымдар бұл белгілі бір батыр ердің тірі кезінде өлтірген ең үлкен күшті жауын бейнелеген ескерткіш дейді (35. 74-77). Мұнысы қытай деректерінде айтылғандай батыр ерді жерлеу кезінде өзінің бейне суретімен қоса оның өлтірген жауының белгісі етіп «балбал» деген көп тасты орнататын дәстүрді алуан түрлі ұғып түсіндіргендіктен болған. Қазір де кейбір еңбектерде бәдізді «балбал» деп жазғандары кездеседі. Көптеген ғалымдар бұл теріс пікірді сынап, бәдіз ескерткішті сол батыр ер өліктің өзінің бейнесі екенін жаппай қабылдайтын болды (66; 122).

Бәдіздер мүсіндік және жасалған шеберлігі тұрғысынан әр түрлі болып келеді. Кейбір бәдіздерді жасағанда қарапайым тақта тасқа адам беті, денесі, қол-аяғын және зат-бұйымдарын долбарлап шұңқырлап қашағандары бар. Мұндай бәдіздер «қарапайым» деген кішігірім кешенге ғана тән болып келеді. Сопактау келген ұзын тастың екі ұшына адамның басын қашап жасаған бәдіз екі дана ғана кездескен. Мұны ғалымдар бұрынғы дәуірде жасалған тасмүсінді түріктер қайтадан пайдаланып төменгі тұсына тағы да бас шығарып қашаған деп көреді (107.117).

Қаған бекзаттардың құрметіне арналған күрделі жүйелі айбарлы ірі ғұрыптық кешендерінің құрамдас бөлігі етіп қойылатын бәдіздер өте шебер, нақты бейнеленіп көркем мүсін іспетті сомдалғанымен ерекшеленеді.

Орталық Азия аумағындағы ғұрыптық кешендердің зерттеулеріне қарағанда оның құрамына көбінесе бір ғана бәдіз кіреді және қаған, бекзаттардың ірі кешендерінде көптеген бәдіздер, жануар бейнелері қойылады. Моңғолиядағы ғұрыптық орындар ішінде ең көп бәдізді кешені Төв аймағы Алтанбулаг сұмын Өнгөт деген жердегі үлкен кешен, онда 28 бәдіз бар. Сондай-ақ Күлтегіннің кешенінде 10, «Шивээт Улаан» ескерткішінде 9, Білге қаған және «Их Хөшөөт» ескерткіштерінде 6, Тұнықұқ пен «Онгийн» өзені кешенінде 5 бәдіз т.с.с. қойылған.

Түріктердің бәдіздерінің көпшілігі тік бейнеленген алайда қарапайым кішігірім кешендерде жартылай, яғни тек қана басы мен кеудесін қашағандары да кездеседі. Қаған, бекзаттардың ғұрыптық ірі кешендерінде адам бейнесін тік, отырған және т.б. әр түрлі бейнелеген. Бұл сол сомдап отырған кісінің тегі, қызметі, дәрежесі атақ лауазымы секілді қоғамдағы орына байланысты болса керек. Атап айтқанда, Көк Түріктердің тарихында ат-атағы кең жайылған Білге қаған, Көл-Тегін қолбасшы сынды адамдардың бейнелерін далалық көшпелі дәстүр бойынша малдас құрып отырған тұлғасында сомдап ғұрыптық кесененің ішіне орналастырған екен. Екі аяғын айқастырып малдас құрып отыру отырысы далалық көшпелілердің дәстүрі бойынша үйдің иесі отбасының төр жақтағы ең құрметті сый отырысы. Сонымен қатар зайыбы-қатұндарының бейнесін де бірдей малдас құрып

отырған тұлғасында көркемдеп жасағанымен осы екі кешенде анық көрініс тапқан. Бұдан басқа малдас құрып отырған отырысты бәдіздер Тұнықұқ, «Их Хөшөөт», «Онгийн» секілді бәдіздердің саны мол кешендерімен қатар кішігірім ғұрыптық кешендерде де кездесіп жатады. Моңғолияда табылған бәдіздер ішінде осындай бейнелі жиырма шақтысы бар. Малдас отырысты шынайы бейнелеуімен қоса кейбір бәдіздерде екі сызықшалармен аяқ тұсын айқындағандары да баршылық. Малдас отырысты бәдіздер Тывада 3 (43. 89-90), Жетісу өңірінде 4 (114; 88.табл.VIII-5), Минусинск ойпатында 2 (88. табл. VIII-6,7) , Шығыс Қазақстанда 3 (88. табл. VIII-3,4) жалпы саны 12 дана табылған.

Сонымен қатар көптеген адам, жануар бейнелі ірі құрылыстардың құрамында тік тұрысты, тізе бүгіп отырған бейнелер кездеседі. Бұлар иесіне қызмет етуші серіктері, құлдарының бейнелері және атқаратын қызметіне қарай әр түрлі бейнеленген. Кейбір байырғы жазбаларда серіктес көмекшілері иесінің жанында өздерін қалай алып жүру секілді жайттары жайында жазылған екен (137. 83). Әскери лауазымды адамның қылышы, пышағы және дәрежесін білдіретін тұлғасында тік тұрған күйінде ал, құл қызметшілерді тізе бүккен, алдына ас тағам ыдыстарды ұстаған қалпында бейнелеп қашаған.

Еуразия көлеміндегі бәдіздердің ішінде Білге қағанның ғұрыптық ескерткіш кешенінде ерекше бітімді бір бәдіздің болғандығының фотосуреті бұрынғы зерттеушілердің еңбектерінде сақталынған (120. taf.X-3). Бұл бір тізесін бүгіп екінші аяғын басып отырған бейнелі бәдіз. Мұндай отырыс моңғолдардың киіз үй ішінің оң, сол жағында отыру дәстүрімен айна-қатесіз сәйкеседі (18.281) .

Көшпелі халықтардың ортасында үй иесі, қонақ, ақсақал аға буын және жастар құл қызметшілер үй ішінде қай жерге, қандай тәртіппен қайтып отыру жайында қатаң салт бар, мұның өзі ежелгі дәстүрдің қазіргі моңғолдар арасында сол қалпында сақталынып қалғанын көрсетеді.

Бәдізді шарбақтастың қасына орнатқанда жерге тым терең емес шұңқыр қазып, оған тік орнатып тас, топырақпен бекіткендері жиі кездеседі. Ал бекзаттардың ірі құрылыстарында бәдіздің астына арнайы ұңғысы бар тас тұғырға орнатқандары бар. Сондай-ақ бәдіздердің астына арнайы еден секілді төсеніш топырақ қабатын дайындап бос қойғандары да баршылық.

Түрік дәуірінің бәдіз ескерткіштерінде бас киім, шаш бұрым, белдік, аяқ киім, сәндік әшекей бұйымдар, қару жарақтарды бейнелейді. Мұның тарихи кезеңдерге байланысты сол дәуірдің адамдары өздері тұтынған, жақсы білетін зат бұйымдарды бейнелеп отырғандықтан оларды шынайы нақты бейнелеп көрсете білген. Сондықтан да бәдіздердегі зат бұйымдардан сол кезеңдердің салт дәстүрін, заттық мәдениетінің ерекшеліктерін, адамдардың бейне әлпетін жаңғырту үшін таптырмас деректер болып табылады.

Сонымен қатар сол дәуірлердегі бейіттерді қазба зерттеуде бәдіздерде бейнеленген зат бұйымдардың өзі де табылатыны аз емес. Демек сол зат бұйымдардың мерзімін, мән-мазмұнын айқындау аса құнды болып табылады.

Түріктердің бәдіздерінде бірнеше түрлі бас киім бейленгендері бар, демек біршама жалпы ортақ деген түрі ғылыми зерттеулерде кеңінен мәлім атақты «Хөл Асгат» деген жерде оналасқан шарбақтастағы үш адамның бас киімдері. Олар биік шошақ пішінді, екі жағы мен желкеге түскен ұзын баулы маңдай тұсында тік тігісті немесе сызықты бас киім (120. taf.XY-3). Мұндай бас киімді әсіресе Моңғолия жеріндегі бәдіздерде зерттеулер жүргізіу барысында анықталған Күлтегін ханзаданың тас мүсінінің басында бейнеленген бас киімді ғалымдар тәж деп есептейді (92). Бұл бас киім бес сайлы маңдай тұсында қанатын жайған құстың бедерлі бейнесі салынған. Осылайша құстың бейнелеуін зерттеушілер ежелгі көшпелілер өліктің аруағы құс болып ұшқанның нышаны деп түсіндіреді (45; 144.71-72). Қызықтысы да сол, 2001 жылы Білге қағанның ғұрыптық кешенін қазба зерттеу барысында асыл бұйымдардың ішінде бес сайлы алтын тәж табылғандығы. Оның да маңдай тұсында қанатын жайған самұрық (Phoenix) құстың бейнесі бар. Бұған қарағанда қаған бекзаттар осындай құстың бейнесі бар бес сайлы алтын тәж киетін дәстүр болған көрінеді.

Шаштың бұрымын бейнелеген бәдіздер Моңғолияда сирек табылғанымен сол дәуірлердегі шаш жасайтын, шашты әрлейтін амал әдістерін қалпына келтіруге болады. Қытай жылнамаларында бұл жайында «олар шаштарын бос салбыратып қояды» дегені (13.229) әншейін шашты бос қояды деген сөз емес, керісінше қытайлықтар сияқты шаштарын басының үстіне байлап шошайтып қоймайтынын, салалы етіп бұрымдайтынын айтса керек. Шынында да түріктердің бәдіздерін және түрік адамдарды бейнелеген суреттерді сараптап байқасаңыз, бас шашын 6-8 салалы етіп бұрымдап өріп қойғанын, әр бір саланың ұшына металл сынды әшекей таққанын көресіз. Дәл осындай бұрымды бәдіз Баянхонгор аймағы «Шатар чулуу» деген жерден табылған, сондай-ақ Завхан аймағы «Мөнгөт хясаа» деген жердегі адам бейнелі ұстын таста бұрымның суреттері өте анық қашалынған. Осы секілді бейнеленген бәдіздер Қырғызстан жерінде көптеп кездеседі (114. табл. I-IV, VI, VII, VIII, XI.). Сонымен қатар Түрік дәуіріне қатысты көркем өнер суреттерінде де бейнеленген (91. рис. 22-1, 5, 6, 7, 8). Және Күлтегіннің бас мүсіні және басқа да ескерткіштерден шашты толығымен қырып тастағанын да байқауға болады.

Моңғолиядағы шапан тон киген бәдіздерді басқа аумақтарымен салыстырғанда көптеп кездеседі. Шапанның көп таралған түрі екі жанына түрілген жалпақ ірі жағалы, көбінесе сол иықты басып түймеленген өңірлі болып келеді. Білге қағанның ғұрыптық кешенінде сақталып қалған Білге қаған мен оның зайыбының мүсіні делінетін ақшыл көк мәрмәрмен

қашалынған екі бәдізді қарасақ, онда қағанның тоны оң жақ өңірлі ал, қатұны зайыбынікі қазіргі заман әйелдердің үлгісіндей сол жақ өңірлі болып келеді. Сөйтіп түріктердегі тон шапандарының ерекшелігі болатын сол жақ өңірлісімен қатар оң жақ өңірлісі де Моңғолияның орталық аймақтарындағы бәдіздерде жиі кездесетінін зерттеушілер қытай мәдениетінің әсері деп түсіндіреді (65). Қоршаған табиғи ортасына әлде қайда икемді жарасқан көшпелілердің тон шапандары шетелдердің әсерімен өзгергені емес, керісінше шетелдерге таралғаны туралы деректер баршылық. Мысалы, түрік киімі Тан мемлекетінде кеңінен тарап, киімнің негізгі үлгісі бола білгендігі сол дәуірлердегі көркем сурет туындыларында сақталып қалған (130.217).

Белдік – түрік бәдіздерінде өте жиі бейнеленетін бұйым, әрі тек қана ер адам бәдіздерінде кездеседі. белді әуелі жауынгер ердің құралы, соғыстағы ерлігін білдіретін нышан болды, кейінірек сол адамның қызметтік дәрежесін, шыққан тегін көрсетуші белгіге айналды (40).

Түріктердің бәдіздерінде төртбұрыш, домалақ моншақ іспетті әшекейлі қапсырмалар, кішігірім көп салпыншақтары бейнеленеді. Белдікке құты, пышақ, қылыш секілді құралдарды іледі. Ал әйел бейнелі ескерткіштерде белдік бейнеленбейді, бұдан белдік тек қана жауынгер ердің белгісі болғандығын көрсетеді әрі сол замандағы дәстүрден хабар береді. Себебі Орталық Азия көшпелілерде ерге тиген әйел заты ешқашан белдік тақпаған дәстүр бүгінге дейін жалғасып келеді. Моңғол тілінде әйел адамды «бүс+гүй» - белдік+сіз, ер адамды «бүс+тэй» - белдік+ті деп атауы сол ежелгі дәстүрдің сарқыншақтары болса керек (32. 191).

Бәдіздерде аяқ киім бейнеленгендері өте сирек. Білге қаған, Күлтегіннің ғұрыптық кешендерінде бүтін дене бойымен қашалған кейбір бәдіздерде ғана кездеседі. Осы замандардағы аяқ киімді қазба зерттеулерден табылған материалдарымен салыстыра қарағанда аяқ киім көбінесе тері елтіріден жасалынған, өкшесіз жұмсақ болып келеді. Тобық тұсында баулы болатындығы жоғарыда аталған бәдіздерде бейнеленгенімен бірдей (52. 296; 33. 55, рис. 4-9.).

Түріктердің бәдіздерінде қару жарактың бейнеленуі өте жиі әрі ортақ дәстүр. Онда көлбеу сапты, «уйбат» үлгісіндегі майысыңқы пышақты алдына тағып, тиек балдақты бау бекітетін екі ілгекті түзу немесе сәл иіңкі семсерді сол мықыннан салбыратып (бүйір) тұрғандары жиі кездеседі. Белдіктен салбыратып таққан зат бұйымдар ішінде қару жаракты қайрайтын қайрақ тас та болады. Баян-Өлгий аймағы «Қара Жамат» өзенінен табылған бір бәдізде белдіктен қорамсақ, түзу семсер таққан әрі сол қолында майысыңқы қылыш немесе қанжар ұстап тұрғандығын бейнелеген. Бұл жалпылай алғанда ескерткіштердің ішінде сирек кездесетіні болып табылады. Сонымен қатар ескерткіште ер тоқымды, жүгенді ат жетектеген екі адамның ортасына

қорамсақты оқ, адырналамаған екі садақты айқастыра бейнелегені ерекше қызықты (10.161). Бәдізде бейнелеген аталмыш зат бұйымдары сол дәуірлерге байланысты бейіт мазарлар, ғұрыптық кешендер сынды ескерткіштерді қазба зерттеулер барысында көптеп табылып жатады және де сол заманның бейнелеу өнерінде де суреттеліп келгендігі байырғы түріктердің әскери қару-жарақтарын зерттеуге негізгі деректері болып табылады (105.138).

Бәдіздерде ең жиі кездесетін әшекей бұйымдарының бірі - сырға. Дөңгелек салпыншақты, шеңберлі ілгекті сырғалар бәдіздің екі құлағына тағылған күйінде қашалғаны көптеп ұшырасады. Мұндай сырғалар қазба зерттеулерден де табылып жатады. Сондай-ақ бәдіздің бұғалығына тағылған білезік, мойнына тағатын шығырық үлгідегі әшекей молынан кездеседі.

Бәдізде оң қолымен ыдыс-аяқтар ұстаған қалпында бейленуі ежелгі түріктердің қатаң дәстүрі қалыптасқан ырым-жосындық салты. Мұндай ыдыстары тұтқалы, тұтқасыз ыдыс, аяқ, көзе секілді болып келеді. Бәдізтаншылардың көпшілігі қолына ыдыс аяқ ұстаған бұл салтты өліктің туған туыстары, жақын дос жоралары ғұрыптық орындарға жиналып еске алу, ас беру, сый көрсету кезінде өліктің өзі де сол жиынға қатысып отырғандығын ырымдаған деп қарастырады (66.36). Сонымен қатар көк аспан Тәңіріжер, жын-перілерге сый ұсынып ақ шышып ие-киелерге жалбарынуды көрсеткен деп қарастырады (94.138).

Адамның бет-бейнесін қалайша бейнелеуі бәдізші тасшылардың шеберлігіне байланысты болғанымен міндетті түрде ұстанатын белгілі бір суреттеу дәстүрі болды.

Түріктердің бәдіздерінің бет-әлпеті ат жақты, сопақ бетті, қанаты кеңдеу келген ұзын қыр мұрынды, жыртыған көзді, иілген мұртты болуы қай жерде де ортақ сурет. Қас, мұрынды томпиған бір сызықпен бейнелеген. Көзді ірі етіп суреттеуі ырым жосындық мәнді, сол батыр ердің ер жүрек бейнесін паш етеді әрі жауға шапқанда қаһарланып тұрған секілді көзін алақтатып қорқытып жатқан сынды деп қарастырады кейбір зерттеушілер (46.89). Зерттеушілер аталмыш бәдіздердің монголоидтық тіпті екенін ерекше атап айтады (35. 79; 114. 11; 161)

Көл-тегін бәдізінің басы, Өвөрханғай аймағы өлкетану мұражайындағы бас мүсін, Архангай аймағы Тариат сұмыны Дадга деген жердегі бәдізі секілді ерекше шеберлікпен қашалынған ескерткіштер де аз емес, бұлар сол замандағы адам бейнесін дәлме-дәл сомдаған деп есептеледі (77).

Ежелгі түріктер қай заманнан бастап бәдіз жасайтын болғандығы жайлы алуан түрлі пікірлер бар. Кейбір зерттеушілер бұл ескерткіштер Түріктің алғашқы қағандық кезінде болмаған, екінші қағандықтар заманында пайда болған дейді (106.45). Жапон ғалымы Т. Хаяши Шыңжаңда VI ғасырдың екінші жартысына қатысты соғды жазулы бәдіз табылғанын Түріктің алғашқы қағандық дәуірінде пайда болған дейді (140.227).

ЖЕРЛЕУ ОРЫНДАРЫ (БЕЙІТТЕР)

Жазба деректерде түріктердің өте ежелгі дәстүрі бойынша қайтыс болған адамның сүйегін мініп жүрген аты, қолданып жүрген зат-бұйымдарымен бірге өртеп, белгілі бір уақыттан кейін жерге көметін, сондай-ақ арнайы құрылыс салып өліктің бейнесі суретін орналастырып өлтірген жауының санына сәйкес тас қойылады делінеді (13.230). Бұл жерде әңгіме қайтыс болғандарды жерлеу мен ғұрыптық салттары жайында шатастырып жазғаны айқын көрінеді және бұдан бұрынғы зерттеушілер арасында ғұрыптық кешенді бейіт жерлеу деп қарастыратын теріс түсінік қалыптасқан. Өлікті осылайша өртеп жерлеу дәстүрі Түріктің алғашқы қағандық дәуірінде (552-630) болды, 634 жылы Хиели қағанның мәйітін осылайша өртеп жерлегеннен кейін осы дәстүрін доғарып, жерді қазып өліктің сүйегін сол қалпында көметін болған дейді. Алайда түрік тектестер мекен еткен барлық өлкелер көлемінде өлікті өртеп жерлеген бейіт табылмаған. Ресей археологы А.Д. Грач Тываның батыс оңтүстік Хачы Хову деген жерінде таспен шеңберленген қабатты өртеп жерлеген бірнеше бейітті тауып қазба жүргізген. Бұлардың жанында тік шарбақтастар болғандығы жазба деректердегі бейіттің қасында құрылыстар болады дегенімен сәйкеседі. Алайда қазба зерттеулерден мерзімін анықтауға болатындай ешбір зат табылмаған. Ал шарбақтастың жанында таутеке бейнелі, көне түрік бітікке ұқсас таңбалар болғанына қарап VI-VIII ғасырға тән деп қарастырған (36). Бұдан басқа түрік дәуіріне байланысты бейіттер табылмаған.

Ежелгі түріктердің негізгі мекені Таулы Алтай, Саян тау-жотасы, Минусинск ойпаты мен қазіргі Моңғолия, Қырғызстан, Қазақстан мемлекеттердің жерінде кеңінен таралған ескерткіші адам, жылқы бірге жерленген бейіттер. Бұл бейіттер жалпақ тас жапқышты, 2-3 м-ден 10 м-ге дейін шеңберлі болып келеді әрі адам сүйегінің қасында 1-3 жылқы қоса қойылады. Адам мен жылқы екеуін таспен немесе ағаш қазықпен шектеп көбінесе адам мен жылқының басы екі жаққа бағытталады. Мұндай бейіттерде қолданыстық зат-бұйымдар, киім-кешек, әшекей бұйымдар, тұрмыстық заттарымен қоса қару-жарак, темір пышақ, садақтың сүйек қапсырмалары, сауыттың көбесі, білеу, ұршықтың басы, ыдыс аяқтардың сынықтары, ағаш тарақ, ат жылқының әбзелдері – ауыздық, сулық, ердің қасы, бөлшектері, зәңгі, шідердің сүйек тиегі және т.б. заттар табылады. Тывадан табылған үш жылқы жерлеген қомақты бейітте бір жылқының ер-тұрманы толығымен сақталынған. Мұндай бейіттердің мерзімі, этнотектілігі жайлы зерттеушілер арасында қазірге дейін пікір талас көп. Кейбір зерттеушілер бұл бейіттерді қалай бағыттап жерлегеніне қарай мерзімін анықтау мүмкіндігі бар деп қарастырады, сонда егер ендік бойынша бағытталған болса ежелгі замандікі,

ал бойлық бойынша жерленген болса кейінгі дәуірлерге қатысты деп бұларды Теле тайпалардың еншісіне қатыстырады (99.374).

Алтайдағы Күдірге деген жерден қазба зерттеулері барысында табылған көптеген бейіттерге негіздеп бұл жердегі жылқымен жерленген бейіттерді А.А. Гаврилова мерзімдік кестесін шығарған. Ол кесте бойынша бейіттер IV-V ғасырдың Берелдік, VI-VII ғасырдың Күдіргелік, VII-VIII ғасырдың Қатандық, IX-X ғасырдың Сростік деп қарастырған (33. 54-72). Сонымен қатар С.И. Вайнштейн (21) , Л.Р. Кызласов (68. 136-138) жерлеудің мерзімдік кестелерін шығарған. Осы іспетті бейіттерді зерттеушілер Түрік-Тукю ескерткіштері, кейбір ғалымдар Теле тайпанікі десе, кейбіреулері әр бір жердегілері әр түрлі тайпаларға қатысты, мәселен, Моңғолиядағысы көне түріктердікі, Алтайдағысы Теле тайпасынікі, Минусинск ойпатындағысы Енисей қырғыздардікі деп қарастырады.

Ю.С. Худяков Минусинск ойпатындағы жылқылы бейіттерді түріктердің Саян тауын асып келіп бұл жерді жаулағанына қатысты дейді (103).

Моңғолиядағы түріктердің бейіттерінде Г.И. Боровка, Л.А. Евтюхова, Н. Сэр-Оджав, Х. Пэрлээ, Ц. Доржсүрэн, Д. Наваан, И. Эрдели, Ю.С. Худяков, Д. Цэвээндорж, Ц. Төрбат, У. Эрдэнэбат, Ч. Амартүвшин, Е. Крюбези, Х. Мартин, П-Х. Жискара, З. Батсайхан, Д. Эрдэнэбаатар, Ж.П. Вердиер, Б. Маурейл және т.б. ғалымдар қазба зерттеу жүргізген.

Моңғолияда жүргізілген қазба зерттеулері барысында жылқылы бейіттері Туыл өзені аңғарында (16.73-74) , Орхон өзені бойында (44. 207-217, 221, 225), Архангай аймағы Хүнүй өзені (94. 26), Бұлғын аймағы Бүрэгхангай сұмыны (76; 57), Увс аймағы Цагаан Хайрхан тауы (110) , Өвөрхангай аймағы Хутаг уул (94. 24-25), Хэнтий аймағы Навчитын өзені (94. 25), Бұлғын аймағы Хутаг Өндөр сұмыны Элст хөтөл, Бурхан толгой, Мухдагийн ам, Моностын хөтөл (97; 108; 134; 98) және т.б. жерлерден табылған.

Бұдан тыс жылқысымен қоса жерленбеген, алайда осы дәуірге қатысты бейіттер Төв аймағы Мөнгөн морьт сұмыны Дэнсэлгийн аузы (94. 25), Хэнтий аймағы Хэнтий сұмыны Өргөө тас қорғаны (94.26), Сонгиндағы Баруун хайрхан тауы (87) және т.б. жерлерде табылған еді. Аталмыш бейіттердің ішінде Элст хөтөлде қазылған жылқылы бейіт, Баруун хайрханнан табылған жылқысыз жеке бейіт екеуінің мерзімдері радиокарбон тәсілімен анықтлынғаны ерекше қызықты және алғашқысы 790, 830, 882 жылдарға (97.131), кейінгісі 1360 +/-70 жыл бұрынғы яғни Б.з. 590 жылына қатысты (154. 5-6). Зерттеушілер Моңғолиядан табылған жылқылы бейіттердің көпшілігін Ұйғыр дәуіріне қатыстырады. Алайда Бруун хайрхан бейіті мерзімдік тұрғыдан Түрік қағандығының алғашқы кезеңдеріне қатысты болғанымен жерлеу салты, қоса көмілген зат бұйымдарына қарағанда түріктердікі деген ерекше бітімді бейіттерден бөлек болып тұр. Ал

Байкөл маңынан табылған Бурхотуйн мәдениеті делінетін ескерткіштерді қалдырушылардың бейіттерімен ұқсастығы байқалады мұнымен түрік дәуіріне қатысты бейіттерден ерекшеленеді.

Моңғолия жерінен табылып жатқан түрік дәуірі бейіттерінің таралымын байқасақ, бәдізді ғұрыптық кешен табылатын жерлерінің көлемімен сәйкес келетін аталмыш ескерткіштер бір кезеңге қатысты бір этнотектілердің ескерткіштері болатындығы аңғарылады. Әсіресе Хөшөө Цайдамдағы атақты кешендерімен жақын орналасқан Хутаг уул тауының бейіттері осы ескерткіштермен тығыз байланысты екені даусыз, келешекте осы жағын зерттеуге ерекше көңіл аударған абзал. Сондай-ақ бейіттерден табылған табылымдарды кең көлемде салыстыра зерттеп, мүмкіндігінше әр бір табылымды радиокарбондық тәсілмен егжей-тегжейлі межелееу қажет. Сонымен қатар бейіттерден табылған адам сүйектеріне палеоантропологиялық зерттеу жүргізіп, табылымдардың этнотектілігінің шынайы келбетін айқындауы түрік этнотектілердің шығу тегі, этникалық даму барысын жан-жақты анықтау айрықша маңызды болмақ.

Моңғолиядан анықталған Түрік дәуірінің азғантай бейіттерінде осындай зерттеу жүргізген жұмыстар қазір тек бастама халінде болса да көрші жерлерде жасалынған палеоантропологиялық іргелі зерттеулердің нәтижесінде түрік этнотектілердің шығу тегі, дамуы, олардың мүсін ерекшеліктері, этникалық бітімі секілді жақтарынан қағанаттарлықтай материалдар жинақталынған деуге әбден болады.

Ежелгі түріктердің мүсін ерекшеліктері қандай болды деген мәселе зерттеушілерді қызықтырып келеді (22). Бұрынғы Кеңес Одағының Таулы Алтай өлкесі, Қазақстан, Қырғызстан жерлерінде жүргізілген көп жылдық палеоантропологиялық зерттеулер нәтижесінде бұл мәселе біршама айқындалып, тарихи жазба деректерімен толық сәйкесіп жатады екен. Неолит дәуірінен бастап қазіргі Таулы Алтай, Қазақстан, Қырғызстан жерлерінде Афанасьев, Андронов, Карасук, Тагар мәдениеті делінген көп мәдениет бірі-бірін сабақтастыра дамып келген еді және аталған мәдениетті қалыптастырушылар иран тілдес еуропид бет-әлпеттілер болды делінеді. Темір дәуірінен яғни б.з. I мыңжылдықтың орта кезеңінен аталған жерлерде моңғолоидтық бет-әлпеттілер ене бастағаны палеоантропологиялық зерттеулерімен расталды (48. 37-38).

Моңғолоид түстердің бұл қозғалысы Хүннұ дәуірінде ерекше қарқындап Тыва, батыс солтүстік Моңғолия арқылы Алтайға кіріп келген осы моңғолоид түстестер түрік тілдестер еді және сол жерлерде басымдылықта болған еуропид түстес динлиндерді сіңіріп әкеткенімен б.з.-дың бас кезеңінен осы жерлерде моңғолоид түстес түрік тілдестер басым көпшілік болды дейді зерттеушілер (80.135).

Қытай деректерінде сақталған түріктердің шығу тегі туралы аңыздарды зерттеген С.Г. Кляшторный ежелгі түріктер хұннұлардың бір бөлігі және олар Алтайда қоныстамас бұрын Шығыс Түркістан өңірін мекендеді, иран тілдес жергілікті халықтармен етене жақын араласып олардан этнотектілігі жағынан да, тілі жағынан да біршама ерекшеліктерді бойына сіңірген дейді (54. 135).

Осылайша халықтардың көшу қозғалысының нәтижесінде бөлек бөлек этникалық текті ру-тайпалар арасында қан араласып жаңа этнос пайда болған үрдіс сабақтаса келіп Көне Түріктер дәуірінде жоғарыда аталған жерлердің бүгінгі қоныстаушылардың бет-бейнесі болған Оңтүстік Сібір деп аталатын антропологиялық ерекшелік қалыптасу шарттары пайда болыпты (48.75).

Көне түріктердің бейіттерінен табылған палеоантропологиялық бай материалдарды Г.Ф. Дебец (39), В.В. Гинзбург (34), В.П. Алексеев (1) сияқты ғалымдар жан-жақты зерттеген екен. Бұл зерттеулер бұдан былай жалғасып жаңа дерек материалдармен байып келеді (79). Зерттеу материалдарына қарағанда көне түріктер қоныстанған жерлерінің шығыс аумағында (Тыва, Байкөл өңірі, Моңғолия) моңғолоид түстестері басым, ал жаулап билеген батыс өңірлерінде (Шығыс Еуропаға дейін) еуропоид бет-әлпеттілері молынан сақталыныпты (22.178).

Сөйтіп антропологиялық бейнелері тұрғысынан аралас болып келгендігі ежелгі түрік тектес этнос қалыптасуының күрделілігін танытса керек. Сонда Түрік қағандығы дәуірінде олар Еуразияның кең-байтақ жерлерінде таралып қоныстанғанда моңғолоид бет-әлпетті таратып жайғандығы даусыз (22. 178).

Бұл кейінгі ғасырлардағы жазба деректермен де дәлелденеді және XIII-XIV ғасырларда Кіші Азияға еніп билік құрған Осман империясының алғашқы кезеңдеріндегі түрік адамдарының бет-бейнелері олардың жергілікті еуропоид түстестерінен көп жағдайда бөлек, жалпақ бетті, қысық көзді болғандығын сол дәуірлердегі араб және т.б. елдердің жазба деректерінде белгіленген екен (122.46).

Осылайша жазба деректердің мәліметтері археологиялық зерттеулер нәтижесінде дәлелденіп келеді.

«ХӨШӨӨ ЦАЙДАМ»- НЫҢ АРХЕОЛОГИЯЛЫҚ ЗЕРТТЕУЛЕРІ

Зерттеулерге шолу: Моңғолия жерінің орталығы Орхон өзені бойы «Хөшөө Цайдам» деген жердегі Көне Түріктердің бекзат текті ұлықтардың ғұрыптық ескерткіш кешендерін 1889 жылы Орыс патшалық жағрапия қоғамының Шығыс Сібір бөлімшесінен жөнелтілген ғалым Н.М. Ядринцев жетекшілігіндегі топ алғаш анықтап зерттеп әлемге жариялаған еді (117. 79-81). Аталмыш экспедиция тобы байырғы Ұйғыр мемлекетінің астанасы Қара-балғас, орта ғасырлық Йеке Моңғол ұлысының астанасы Қара-Қорұм қалаларының орындары секілді біздің тарихымызда аты-шулы ірі ескерткіштерді де алғаш рет зерттеп мәлімдеген еді. Бұл зерттеулерден Моңғолиядағы ежелгі мұраларды ескерткіштерді археологиялық тұрғыдан зерттеу жұмыстары басталған еді (17.14).

Түріктерге байланысты көне ескерткіштер жайында Н.М. Ядринцев 1890 жылы қаңтар айында Мәскеуде өткен ежелгі дәуір зерттеулерінің VIII конференциясында «Сібір және Моңғолиядағы тас мүсіндері жайлы» деген баяндама жасап талқылауға салғаны көптеген ғалымдардың назарын аударған (118). Бұдан кейінірек 1890 жылы мамыр айында Финляндия «Фин-Угор қоғамы»-нан жөнелтілген А.О. Гейкель басқарған экспедиция тобы Хөшөө Цайдамға келіп, негізінен аталған ескерткіш кешендердің құрамдас бөлігі руникалық жазулы бітіктастарды зерттеген еді (141).

1891 жылы жазда Орыс патшалық Ғылым академиясынан академик В.В. Радлов басқарған жақсы жасақталып жүйелі түрде ұйымдастырылған үлкен экспедиция тобы келгені Моңғолиядағы көне ескерткіштерді зерттеуде ерекше маңызды рөл атқарған. Осы экспедицияның атқарған елеулі жұмыстарының бірі Хөшөө Цайдам ескерткіштерінен алғаш рет Білге қаған ғұрыптық кешенінде археологиялық қазба зерттеу жүргізгендігі еді. Осы қазбалар барысында Білге қағанның ғұрыптық кешені орталығы дөңесте ұзындығы 4,5 сажень (1 сажень -2,13 м), ені 1 сажень арық іспетті етіп қазып қағанның бейітін анықтауды мақсат еткен. Сондай-ақ тасбақа пішінді тұғыр тастың сол жақ тұсында қылиып тұрған екі тасты қазғанда олар қарама-қарсы қойылған киік тастар екені анықталынған. Сөйтіп осы қазбалар барысында бұл ескерткіш қағанның бейіті емес, сыйынушылық жасайтын ғұрыптық күмбез екенін анықтайды (85).

Орхон экспедициясы тобының зерттеулері нәтижесінде ескерткіштердің қолсызбалары, фотосуреттері, жоба суреттері және бітіктас мәтіндердің көшірмелерін толықтай біріктірген «Моңғолиядағы ежелгі ескерткіштердің Атласы» деген 4 том (84), ғылыми зерттеу қорытындыларын қамтыған «Орхон экспедициясы еңбектерінің жинағы» атты (89) 5 том жарияланды. Бұл Моңғолиядағы ежелгі ескерткіштерді кең көлемде қамтыған ғылыми

зерттеулердің ең ірі еңбектері болды және қазірге дейін өз құндылығын жоғалтқан емес. Өткен жүз жылдың ішінде ежелгі ескерткіштердің алуан түрлі себептерге байланысты бұзылып жоғалып кеткендері аз емес, ал сол ескерткіштердің алғаш қандай қалыпта болғандығын осы еңбек арқылы ғана біле аламыз.

1902 жылы қазан айында Ұлы Британия консулы К.В. Кемпбелл, Минусинск музей қызметкері Н.П. Евстифеев Хөшөө Цайдам ескерткіштеріне барып көргендігі жайында белгілеулер қалдырыпты (129).

1909 жылы Булян Де Лакос жетекшілік еткен Франция экспедициясы Хөшөө Цайдамда жұмыс жасап, ескерткіштердің топографиялық суретін сызған, бітіктас мәтіндерінің көшірмелерін жасап, аса мол фотосурет алып кеңінен анықтама жазған екен. Онда Күлтегін бітіктасын қорғап тұру үшін жасалынған құрылыс біршама бұзылғанын белгілепті (128).

1909-1910 жылдары Моңғолия мен Шынжан өлкелерінде саяхаттап зерттеу жүргізген Отани басқарған Жапония экспедициясы Орхон өзені бойындағы Хөшөө Цайдам, Қара-балғас сияқты ескерткіштерді көріп анықтап бәдіздер мен тас бейнелердің фотосуреттері, анықтамаларын жасапты (151).

1912 жылы Орталық және Шығыс Азияны зерттеу Ресей комитетінің іссапарымен В.Л. Котвич, К.А. Масков, Ц.Ж. Жамцарано Хөшөө Цайдамға келіп іздестіру, зерттеу жұмыстарын атқарған екен (58. 52). Зерттеушілер аталмыш ескерткіштер алғаш табылғанда сол тұрған қалпында екендігін атап көрсеткен және Нийслэл Хүрээ (қазіргі Ұлан-батыр) –де отырған Манжұр амбаны (министрі) Сандоның жарлығымен Күлтегін бітіктасына жаңадан қорғау құрылыс жасатқанын ерекше атап белгілеген. В.Л. Котвич Күлтегіннің ғұрыптық кешенінен солтүстікте ең шетте орналасқан ескерткіште қазба жасап 1,5 м тереңдікте көмірлі тесік болғандығын анықтаған. Және Күлтегін ескерткішін көріп жүргенде бұрынғы зерттеушілер байқамаған жаңа бәдізді тауып, оны Санкт-Петербург қаласына әкеткенін жазған (59). Алдына үлкен ыдыс ұстап, тізе бүгіп отырған басы сынған бұл бәдіз қазір Санкт-Петербург қаласы Эрмитаж музейінің қорында сақтаулы және оны көруге, суретін сызып алуға мүмкіндік туғанын осы орайда айтқым келеді.

1933-1934 жылдары сол кезде Моңғолия Ғылым академиясында қызмет атқарған орыс ғалымы Д.Д. Букинич Орхон өзені, Ханғай тау-жоталарында зерттеу жүргізгенде сол кезеңде беліглі болған Хөшөө Цайдамдағы барлық ескерткіштерде ірілі-кішілі қазба жүргізді, ескерткіш кешеннің солтүстігіндегі кіші ғұрыптық кешендерді біршама терең қазған екен. Атап айтқанда құс бейнелі шарбақтасты қоршауды 5 м тереңдікте қазып ештеңе таба алмаған. Соның қасындағы қол тимеген қоршауды да 3,5 м терең қазған екен. Осы қоршауларды қазып, заттық бұйым табылмағанымен тым ерекше қызықты қорытындыға келген еді. Өйткені В.В. Радлов Білге қаған мен

Күлтегін ескерткіштерін ғұрыптық кешен күмбез деп дұрыс анықтағанымен солтүстіктегі аталмыш екі қоршауды олардың бейіттері деп қарастырған болатын. Онысы теріс қорытынды екенін Д.Д. Букинич қазба зерттеулер нәтижесінде түзете білген деуге келеді (19).

1958 жылы Моңғолия-Чехословакия бірлескен экспедициясы Л. Ийсл, Н. Сэр-Оджав жетекшілігінде Архангай аймағы Хашаат сұмыны жері Хөшөө Цайдамдағы Түріктің бекзадасы Күлтегіннің ғұрыптық кешенінде едәуір кең көлемде қазба зерттеулер жүргізгені осы сияқты ғұрыптық кешен орындардың құрылымдық ерекшелігін, құрамдас бөлшектерін, жөн-жосындық қырларын анықтауда ерекше нәтижелі ең ірі жұмыс болды. (142; 94).

Дүіне жүзі ғалымдарының назарын аударған осы іргелі ірі құрылысты салғанда 67 x 29 м өлшемді қорғанмен қоршап ортасына 10,25 x 10,25 м өлшемді сыйынушылық күмбезді арнайы дайындаған биік топырақ дөңеске орнатқан екен. Қорғанның есігі босағасына екі қой бейнелі тасты бетпе-бет қаратып қойыпты. Кіреберіс есіктің ішінде үлкен тасбақа бейнелі тұғырға Күлтегін бекзаттың атақ даңқын баяндаған көне түрік бітік пен қытай жазулы бітіктасты орнатқан.

Күмбездің есік алаңында сынып бұзылған бірнеше бәдіздердің сынықтары қалған және сыйынушылық күмбездің ішін қазбалап зерттегенде Күлтегін қолбасшы оның қатұны зайыбы екеуінің бәдіздерінің бас тұсы бөліктері табылған. Осы құрылыстың есік маңынан шығысқа қарай 2 км –дей жерге дейін балбалдар қойылған, олардан 169 тасы сол қалпында сақталынып қалған және адам бейнелі тас үш дана болды.

Академик, доктор, профессор Юншиэбү Ринчен 1968 жылы «Моңғолия жеріндегі жартас жазулары, айдын ескерткіштерінің тарауы» деген атлас жинастырып шығарғанда Тұнықұқ, Күлтегін, Білге қаған ғұрыптық кешендердегі бітіктас, бәдіздердің фотосуреттерін де енгізген болатын (86).

1958 жылдан кейін Хөшөө Цайдамда қандай бір қазба зерттеулері жасалмаса да, іздестіру зерттеулері жалғасып жатты. Атап айтсақ, 1980 жылдары Моңғолия-Кеңес Одағы тарихи-мәдени бірлескен экспедициясы (МКОТМБЭ) тарапынан жүргізген жұмыстары барысында Түріктердің бекзаттарына арналған ғұрыптық кешендерінің құрылыстық өлшемі, жүйесі бойынша топтастырылып қызметтік жағынан едәуір анықталынды (30). Сонымен қатар Моңғолияның орталық аумақтарындағы түрік бәдіздері арнайы зерттелінген (ғылыми еңбектер жарияланды (8)).

1996-1998 жылдары жүзеге асырылған Моңғолия-Жапония бірлескен «Жазба» жобасының экспедициясы осындағы бітіктастарды жан-жақты зерттеп, ескерткіштер аралық өлшемдерді, балбал тастардың санын егжей-тегжейлі анықтаған, ескерткіштердің орналасу сурет жобаларын жасаған жұмыстар атқарды (153).

1997 жылы Моңғолия Ағарту министрлігі, Жапонияның Осака қаласының Этнография зерттеу музейі бірлескен келісім бойынша Күлтегін бітіктасында пайда болған ақаулықтарды түзеу, тасты бекіту жұмыстарын атқарды, сондай-ақ бітіктастың ғылыми көшірмесін «Киото Кагаку» компаниясы жасады (155).

Хөшөө Цайдам ескерткіштерінің зерттеулері осылайша жүзден астам жыл жалғасып Орталық Азия көшпелілердің тарихи-мәдени ескерткіштерін зерттеу жұмыстарына мол үлес қосқанымен табиғаттың әрі қоғамның ерсі күштері салдарынан күннен-күнге тозып бара жатыр. Бұл ежелгі баға жетпес қазыналарды тарихи мұраларды қорғау, сақтау, қалпына келтіру алғашқы қалпымен болашақ ұрпаққа сақтай жеткізу жағынан ешбір жұмыстар жүргізілмей келеді.

Біздің елдегі ежелгі тарихи мәдени ескерткіштерді қазіргі заман ғылыми жетістіктерінің амал-тәсілдері арқылы зерттеумен қатар оларды қорғау, сақтау жұмыстары кезек күттірмейтін ерекше маңызды шаралар екенін зерттеушілер қайта-қайта атап келген еді (157; 158).

Хөшөө Цайдам ескерткіштері тарихтың қандай шарттарында, уақытты қалайша бастан кешіріп келгендігі ерекше қызықты мәселе. Зерттеушілердің анықтауынша аталмыш ескерткіштерді салынған мерзімнен көп ұзамай Түрік қағандығын әлсіретіп жеңген Ұйғырлар немесе Енисей қырғыздары бұзып талқандаған екен (142. 109; 53. 59; 38. 367). Ал XIII ғасырда Йеке (Ұлық) Моңғол ұлысының кезінде осы ескерткіштерді жақсы білетін Қара-Қорым қаласының маңындағы көркем жерлердің бірі болғандығын ғалымдар атап келеді (53. 129). Алайда мұнда ғұрыптық жосындар жасалып келгендігі анық емес.

Осы ескерткіштерді арнайы қорғап сақтап келген алғашқы деректердің бірі XIX ғасырдың аяғында Моңғолияда үстемдік еткен Манжұр үкіметінің өкілетті адамы Улиастай жанжұны (Цзянь-Цзюнь) тарапынан жарлық шығарып 1896, 1897 жылдары Күлтегін бітіктасын жаңа тұғыр тасқа орнатып үстіне қорғау құрылыс салған (58. 51-52).

Алайда осы ескерткіш кешеннің бір бөлігі сыйынушылық үлкен текше тастың жартысын сындырып алып, тұғыр еткені бір ескерткішті қорғау үшін екіншісін сындырып бүлдірген іс болыпты.

Осы құрылыс келе-келе бұзылып қирап біткен соң 1911 жылы Нийслэл Хүрээ (қазіргі Ұлан-батыр) қаласында отырған манжұрдың соңғы амбаны Сандоның жарлығымен жаңадан құрылыс салынған екен. Жалпы Санда амбан ежелгі ескерткіштерді қызығушылығы бар өз иелігіндегі жерлердің көне жазуларды, бітіктастардың көшірмелерін жасау жұмыстарын жүргізіп тұрған екен (58. 52).

Моңғолияда қазіргі ғылыми мекеме «Сутра бітіктер институты» (моң. Судар бичгийн хүрээлэн) құрылғаннан бері ежелгі тарихи мәдени

ескерткіштерді іздестіру, зерттеу, қорғау жұмыстары жүргізіле бастаған. Әу баста қорғап сақтауға тиісті ескерткіштердің бірі Хөшөө Цайдам ғұрыптық кешендері болатын. Осылайша 1935 жылы Моңғолияның жаңа жазба әдебиетінің негізін қалаушы Дашдоржийн Нацагдорж «Сутра бітіктер институтыда» жұмыстап жүргенде Налайхтағы Тұңықұқ және Хөшөө Цайдамдағы Білге қаған, Күлтегін ескерткіш кешендеріндегі бітіктастарды тазалап қорғау бастамасын ұсынып қорғау құрылысын салдырып қызметші тағайындап күзеттірген екен (78. 10).

1970 жылдары Моңғолия Ғылым Академиясы тарапынан аталмыш ескерткіштерді қорғау мақсатында темір құрсау аула салдырған. Бұл іс-шаралар ескерткіштерді толықтай қорғай алмаса да үкімет, мемлекет, ғылыми мекемелер тарапынан ежелгі баға жетпес ескерткіштерді қорғап сақтау жұмыстарына назар аударып, шама-шарқынша шаралар қолдағандығын көрсетеді.

Моңғолия, Түркия мемлекеттерінің ғалымдары бірлесіп ТИКА-ның қаржыландырылуымен іске асып келе жатқан «Моңғолиядағы түрік дәуірінің кейбір ескерткіштерді қорғау, сақтау, зерттеу, қалпына келтіру жобасы» Хөшөө цайдамның зерттеуінде жаңа кезең ашты. Аталмыш жоба 1997 жылдан бері жүзеге асып, алғашқы сатыда жалпылама танысу, орналасу жерінің егжей-тегжейлі суреттерін жасау жұмыстары атқарылды.

2000 жылы осы жобаның экспедиция тобы Білге қаған сыйынушылық кешенінде қазба зерттеу жұмыстарын бастады және Күлтегін сыйынушылық кешенінің жақынында орналасқан ғұрыптық кішігірім кешендерді қазып зерттеп екі құс бейнелі көркем оюлы төрт шарбақтас, кішкентай алтын табақша, қасық сияқты заттарды тапты. Сонымен қатар ескерткіштер алаңында бұзылып сынып кеткен бәдіздер, қой тас, балбал және бітіктас сынды ескерткіштерді музей құрылысының ішіне тасып кіргізді. Сол жерде қалпына келтіру жұмыстары рет-ретімен жасалына бастады (73; 150; 149).

2001 ЖЫЛҒЫ АРХЕОЛОГИЯЛЫҚ ҚАЗБА ЗЕРТТЕУЛЕР

Экспедиция жұмысына Моңғолия тарапынан Жоба жұмыстарының бөлім жетекшісі доктор Б. Баттулга, жобаның ғылыми зерттеу жетекшісі, профессор, доктор А. Очир, жобаның үйлестірушісі, доктор З. Оюунбилэг, далалық экспедиция тобының жетекшісі профессор, доктор Д. Баяр, ғылыми қызметкер ассистент профессор, доктор, тарихшы Ж. Гэрэлбадрах, доктор, эпиграфист Ц. Баттулга, доктор, қалпына келтіруші С. Жавзан, доктор, геофизик Б. Батмөнх, геодезист Х. Сэрэвжаа, археолог А. Энхтөр, археолог Ч. Амартүвшин қатысты.

Түркия тарапынан жоба жетекшісі, профессор, доктор С. Гәмэч, доцент, доктор, тарихшы И. Дурмуш, профессор, доктор С. Чэчэн, доцент,

доктор, археолог Х. Бахар, геофизик инженер С. Башаран, доцент, доктор, геодезист Т. Чай, доктор, эпиграфист Ж. Алийлмаз, зерттеуші Л. Гүркан, Р. Кузуоглу, Г. Карагуз, С. Тосун, Б. Гүндогду, калпына келтіруші Ю. Дэдэ, магистр, студент Э. Бэлли, инженер Х. Карабөрк, М. Акар, И. Йылмаз, музей маманы И. Тэмизсой, ассистент профессор А. Гүлэч, калпына келтіруші М.Г. Бозкуртлар, геофизик Э. Улугэргэри, Э. Жандансаяар, ТИКА маманы М. Карасэт, А.Р. Чэтинкая, дәрігер Э. Гөктүрк қатысты.

Көмекші қызметкерлер ретінде Т. Отгонбаяр, Р. Мөнхтулга, О. Батбаяр, Т. Сансар, У. Ганчулуун, Н. Эрдэнэ-Очир, А. Энхтүвшин, Э. Өлзий-Орших, Б. Бадрах жұмыстады.

Хөшөө Цайдам бір топ ескерткіштері Моңғолияның Хашаат сұмыны Қарт Орхон (моң. Хөгшин Орхон) өзені шығыс жағалауы Цайдам көлінің батыс жағындағы тегіс етегінде орналасқан. Бұл жер табиғи жағрапиялық тұрғыдан Ханға-Кентей тау сілемдерінің Ханғай тау жүйесіне қатысты салқындау дымқыл ауалы, жауын-шашыны мен жер асты су көлемі жағынан Моңғолияда біршама бай мекен болып табылады. Топырағы құнарлы біздің елдің егіншілік шараушылығының негізгі жері (72. 345).

Бұл жердегі ежелгі тарихи ескерткіштерді алғаш тапқаннан бері бүгінге дейін Хөшөө Цайдамда көне Түріктердің бекзаттарының 4 ірі ғұрыптық кешен бар деп ғылыми әдебиеттерде Хөшөө Цайдам 1,2,3,4 деп белгілеп келген еді (27). Алайда соңғы кездегі зерттеулер барысында аталған төрт ірі ескерткіштерден басқа да кішігірім ғұрыптық кешендері жаңадан табылып келеді.

Бір топ ескерткіштердің оңтүстік шетінде Білге қағанның ғұрыптық кешені орналасқан, оның жағрапиялық орны N 47 33 443, E 102 50 196, теңіз деңгейінен 1324 м биіктікте.

Білге қаған ғұрыптық кешені 90 x 60 м өлшемді алаңда орналасқан, оның айналасында қорған, су құбырларының қалдықтары, ұзындық сызық бойынша шығыстан батысқа қарай бағытталған (30. 28-29). Бұл кешен көне түріктердің бекзаттары ғұрыптық кешендері ішіндегі ең ірісі болып табылады. Қорғанның шығыс тұсында кіретін есіктің екі қапталында екі қойтас қойылған, олар ұзақ уақыт құм топыраққа көміліп қалғандығын зерттеушілер қазып анықтаған. Кіре беріс есіктің ішінде басы батысқа қараған тасбақа тұғырдың үстінде 3,75 м биік бітіктас болған, ол үшке бөлініп сынған, алғашқы зерттеушілер келгенде бітіктас қытай жазулы бетімен жоғары қарап жатқан болатын (58. 51).

Ескерткіш кешен ортасында болған сыйынушылық күмбез құлап түсіп төртбұрыш іспетті томпақ жерде қалған. Мұнда отырысты 4 кіші, 2 үлкен және тік тұрысты 1 бәдіз, бір арыстан тастың қалдығы бар екенін зерттеушілер белгілепті (85. 3).

Қазір мұнда отырысты 3, тік тұрған 1 бәдіз және арыстанның сынық қалдығы бар. Алаңның батыс тұсында ішінде тесікті үлкен текше тас орнатылған. Қағанның ғұрыптық кешенінде қойылған бұл заттардан басқа кіре берісте екі қойтас алғашқы орнатылған орнында болғандығы өте анық әрі бұлар бір сызық бойынша орналасқан.

Есік алаңы қазба зерттеулері

Білге қағанның ғұрыптық кешені есік алаңы, сыйынушылық күмбез құрылысы, сыйынушылық тас деген үш негізгі бөліктен құралады. Есік алаңына құм қорғанның қақпасы босағасында екі қой тас, тасбақа және оның үстіне орнатылған бітіктас орнатылған.

Қойтас. Білге қағанның ғұрыптық кешені есік алаңы, яғни қазба зерттеулердің NG-267, NG-268 алаңдары жиегінен гранит тастан жаалынған екі қой бейнесі 15 тереңдіктен шықты. Бүлекі қойтас Білге қаған сыйынушылық кешені есігінде құм қабырғаның сыртында бірі-біріне қараған күйінде сәл көлбеу орналасқан күйінде болды. Оңтүстіктегі қойтас 91x89x43 см өлшемді 14 см қалыңдығы бар тұғырлы бас тұсы сынып жоғалған. Қойдың бейнесін төрт аяғын бүгіп жатқан кейпінде қашаған мойны жуан, денесін тепе-тең шынайы бейнелеген. Солтүстіктегі қойтастың өлшемі 96x66x43,5 см, бұл бұрынғы зерттеушілердің өлшеп анықтағанымен сәйкес келмейді (85. 3-8). Қойды көксұр түсті гранитпен тепе-тең шынайы бейнелеген. Басы мен мойны сынып жоғалған. Қойтастың сол жақ санына дөңгелек затпен бірнеше мәрте ұрғанның белгісі таңба тәрізді көрінеді. Соынмен қатар Білге қаған ғұрыптық кешеннің есік маңы қазба зерттеулерден 1930-жылдары Моңғолия Ғылым академиясы тарапынан бітіктас қорғау мақсатында жасалынған 620x570 см өлшемді ағаш үйдің іргетасы анықталынды (78).

Тасбақа бейнелі тұғыртас. NG-267. Алаңының қазбаларынан басы батысқа қараған 234x150x78 см өлшемді ақ мәрмәрмен жасалынған тасбақа бейнелі тұғыртас шықты. Осы тұғыртаста бітіктас орнататын 84x32x32 см өлшемді ұңғысы бар. Мұнда орнатылған биіктігі 3,75 м көне түрік бітік және қытай иероглифті мәтінді бітіктасы осы тұғыртастың оң жағына құлап түсіп үш бөлек болып қалған. Алғашқы зерттеушілер келген кезде де осындай қалпында болғандығы оның тым ерте заманда құлап түскендігін айғақтайды. Бітіктас бөліктерінің құлап түскен бағыттары мен тұғыртастың сынығын қарағанда бітіктас шығысқа қарай қисайып барып салмағымен тұғыртасты жарып отырып жерге түскен тәрізді. Тасбақа өте мүжілген, желкесінен артқы аяғына дейін көлбеу сынып кетіп сызат пайда болғаны бітіктастың салмағы мен табиғи себептерге байланысты болса керек. тасбақаның басы сынып жоғалып, мойынның түбі ғана сақталынған. Тырнағы мен денесін бедерлеген

оюлары және ұңғысына қарағанда өте көркем шеберлікпен жасалынғаны аңғарылады. Оның астына 40-32 см қалың сұр түсті сылақ нығыздап еден төсеген екен. Қазба зерттеулер барысында тасбақа тұғыр маңынан тиын ақшалар, малдың сүйегі әр қабаттан табылғаны кейінгі кезге дейін адамдар сыйынып құрметтеп келгеннің белгісі.

Бітіктастың құрылысы. NG-266. А, NG-267. А, В алаң қазбаларынан Білге қағанның ғұрыптық кешені есік маңында тасбақа, оған орнатқан бітіктастың үстінде қандай бір құрылыс болғанын көрсететіндей қабырғалық із-қалдықтар анықталды. Бұл қазбадан біршама құрылыс төбесінің жапқыш қыштардың сынықтары, бір жағында қызыл бояулы қабырғалық ақталған балшығы, сылақтардың қызыл балшығы сияқты заттар шыққаны сол құрылыстың құрамдас бөліктерінің қалдықтары. Тасбақаның астына нығыздалған балшық едене, қабырғаның кірпішпен өріп қоршаған батыс тұстағы бөлігі 84 см тереңдіктен қазып шығарылды. Осы қоршаушы кірпіштер тасбақадан батысқа қарай 130 см жерде 36х14,5х6,5 см өлшемді кірпішпен тура тізіліп өрілген және соның астына 36,5х36х30 см өлшемді кірпішті тағы да шұбыртып тізіп өрген. Қазба зерттеулері барысында солтүстік, оңтүстік, шығыс жақтардағы қыш сынықтары, қабырға қалдықтары, сылақтарымен табылып жатты. Тасбақа тұғырдан басқа жерлердің еден жапқыштардың астыңғы еденін 3-5 см қалың ақ сұр балшықпен құйып жасаған. Осы жерден мыс шеңбер 1 дана, темір жебе 2 дана, тас текшешік (шаршы) 1 дана, әшекейлі құмыраның сынығы 3 дана табылды.

Жанадан табылған бәдіз NG-266. А алаңындағы қазбалардан 47х42х30 см өлшемді бәдіздің сынығы анықталды. Ақ мәрмәр таспен жасалынған. Басы, қол аяғы сынып жоғалған. Сол қолында қандай бір жалпақ затты кеудесіне ұстап тұрғаны құлап жоғалыпты. Артында белдігінде пышақ қыстырған күйінде бейнеленген. (11. 13).

Күмбез (кесене) құрылысының едендегі қазба зерттеулері

Сыйынушылық күмбез құрылысының бөлігі есік алаңы мен сыйынушылық текше тастың ортасында орналасқан.

Күмбез құрылысының едені. NG-265. А алаңы қазбалары үшінші қабатынан оның батыс шетінде 1,5 м жерде қатты сұр балшық нығыздалған құрылыс іргетасы анықталды. Оны батысқа қарай NG-264. А, NG-263. А алаңдарын қазғанда сол қатты сұр балшық құрылыстың іргетасы жалғасты. Білге қаған ғұрыптық кешенінде қазба жүргізген барлық алаңды қамтыған 1 м енді арық қазып зерттеп соңында батысқа қарай 17 м –дей жалғасқан сұр балшық нығыздалып салынған құрылыс іргетасы болғандығы нақты анық болды. Сол құрылыстың сұр балшықты іргетасының қалыңдығы 80-100 см болды.

Осы құрылыстың іргетасы Білге қағанның ғұрыптық кешені ортасында орналасқан әрі ғұрыптық кешен құрылысының бір бөлігі сыйынушылық күмбездің іргетасы деп қарастырамыз. Қайтыс болған бекзаттарға арнап сыйынушылық күмбез салу, ішіне ие бекзаттың бейнесін орналастыру Моңғолияның орталығы және Тыва, Таулы Алтай (60. 150-153), Хакасия (43.117-118) сияқты жерлерде Шығыс Түрік қағандығы шоғырланған жерлерден анықталынған әрі Батыс Түрік қағандығы болған Жетісу жерлерінде де осындай құрылыстар болуы мүмкін (114. 71-72).

NG-264.A алаңында арық қазғанда бұрын зерттеушілердің бір кемшің тұстарын түзету, олқылықтарын толықтыру мүмкіндік туды. Орыс ғалымы В.В. Радлов 1891 жылы Білге қаған ғұрыптық кешенінің ең негізгі томпақ тұсы яғни сөз болып отырған сұр балшық қабатын қазғанда 1 аршын немесе 71 см құм, келесі қабаты 1 аршын жартылай сұр балшық, оның астында қабатталып өрілген кірпіш шықты деген еді (85. 2-8). Біздің қазба зерттеулеріміз барысында сұр балшық нығыздалынған іргетастың астында кірпіш жоқ, керісінше құм қабат басталып, одан төмен табиғи ілкі топырақ қыртысы болғандығы анықталды.

Күмбездің құрылысын салған жерде төбе жапқыш қыштар, қабырға және еден кірпіштері сынды құрылыс материалдары молынан табылуға тиісті еді, алайда сұр балшық төсеніш-іргетастан 1 дана құрылыстың гранит тастұғырынан басқа ірі табылым табылмады.

NG-264.A алаңында тас тұғыр 47x46,5см өлшемді дәне оны алғашқы қалпында қозғалмай жатыр деп есептейміз. Осы гранит тас тұғыр бір жағынан күмбез құрылысының сұр балшық нығыздалынған биік төсеніш-іргетастың үстіне салынған, екінші жағынан кейінірек білге қаған ғұрыптық кешенді тым көп бұзып қиратып құрылыс материалдарын басқа мақсатта қолдану үшін тиеп кеткендігін дәлелдейді.

Кейінірек сыйынушылық күмбез құрылысын қиратып бұзарда шығысқа қарай бұзған сынды. Өйткені NG-265.A алаңы қазбаларының VII қабатта сыйынушылық күмбездің қатты сұр балшық төсеніш-іргетасының шығысынан бастап сол алаңды қамтыған төбе жапқыш қыштардың сынықтарының қабаты шықты. Төбе жапқыш қыштарының сынықтарына қарағанда батыстан шығысқа қарай құлап түскенді көрсетеді. Батыс жақта қыштардың сынықтары ірілеу болса шығысқа қарай ұсақтау болып келеді.

Осы төбе жапқыш қыштардың сынықтары қабаты сыйынушылық күмбездің іргетасы деңгейінде емес, одан төмен жатқанын атап өту керек. Бұл сыйынушылық күмбездің алғаш арнайы салған іргетас-төсеніштің үстінде болғанын растайды.

Сыйынушылық күмбездің іргетас-төсенішінің шығыс шетінде орналасқан NG-265.A алаңынан төбе жапқыш қыштардың сынықтары мол шықты және

ұсақ малдың асығы 4 дана, әшекейлі дөңгелек беттеуіш-қыш, қаса оюдың сынықтары 1 дана табылды. Осы алаңнан шыққан төбе жапқыш қыштардың сынықтарын қабаттарымен көрсетсек, I қабаттан 426, II қабаттан 437, III қабаттан 274, IV қабаттан 167, V қабаттан 122, VI қабаттан 227, барлығы 1653 дана шықты.

Ал қазбалардағы VII қабаты төбе жапқыш қыштардың сынықтарының толықтай қабатты деңгейі болады. Кірпіш сынықтары өте аз шыққанына қарағанда сыйынушылық күмбезді қиратқан соң кірпіштерді басқа құрылысқа тасып әкеткен тәрізді. Бұл алаңнан бірнеше темір заттар табылғаны да қызықты.

Қазбалардың II қабатынан ұзындығы 27 мм, ені 4-8 мм темір пышақтың ұшы, V қабаттан 14x6 мм өлшемді екі жағында табы бар темір бұйым, 16x12 мм өлшемді сауыттың жұқа қапыршағының жарты сынығы, VI қабаттан 89x7 мм өлшемді қашау іспетті ұшты темір жебе, 21x6 мм өлшемді қармақ іспетті темір бұйымдар табылды.

Және де Білге қағанның кешені құрылысында болған көптеген тас бұйымдарды қиратып бұзғанның белгісі 114x75 см өлшемді гранит тастан жасалынған арыстандікіндей тегеуріннің бөлігі шықты. Оның үш тырнағы бүтін, төртіншісі жартылай қалыпты.

NG-263.A алаңы қазбаларының II қабатынан бастап алаңның шығыс шетінен батыс шетіне дейін 500-дей см сыйынушылық күмбез құрылысының іргетас-төсеніштің оң жағы жалғасып келетіні анық болды.

NG-263.A алаңы қазбалардың II қабатынан 96x61мм өлшемді гүл оюлы беттеуіш-қыштың сынығы, III қабаттан 11 мм шеңберлі, ортасында тесікті қара түсті мәрмәр іспетті тас моншақ, ілмек тәрізді темір бұйымдар табылды.

Қойдың бүтін сүйегі. Білге қағанның кешені NG-266.A алаңы қазбаларының 65 см тереңдіктен сый ас ұсынғанның белгісі дерлік қойдың бүтін сүйегі шықты. Қойдың сүйегі ғұрыптық құрылыстың есік алаңында орналасқан тасбақа және батыс шетіндегі сыйынушылық текше тастың арасында екеуінің дәл ортасында олармен қатарлас қойылғаны кездейсоқтық емес. Бұл Білге қаған ғұрыптық кешенін қойдың бүтін сүйегімен арнайы қастерлеп, сыйынушылық көрсеткеннің дәлелі болып тұр.

Және де бұл қоймен жасалынған сыйынушылық еш қозғалссыз алғаш қойылған күйінде болуы қойдың сүйегінің толық жатқандығынан көп-көрнеу анық болып тұр.

Қойдың бүтін сүйегі табылған қазба қабаты Білге қағанның ғұрыптық кешенінің негізгі құрылысы сыйынушылық күмбездің құлап түскен қалдықтарынан құралған шығыс жақ төбе жапқыш қыштардың сынықтарының толықтай бір қабат деңгейімен тұспа-тұс яки сәл жоғарылау келіп тұр.

Егер VIII ғасырда Білге қаған ғұрыптық кешенін бүтін қоймен қастерлеп сыйынған деп көрсек онда қойдың бүтін сүйегі тбе жапқыш қыш сынықтарының астында болу керек еді. Алайда қойдың сүйегі оның үстінде болғандықтан Білге қаған ғұрыптық кешеніне тағзым етіп сыйынуы кейінірек те жалғасып келгенін дәлелдейді. Сонда қойдың сүйегінен мерзімдік межесін арнайы анықтау арқылы ғана бұл жайттардың анық-қанығын нақтылап айтуға болады. Моңғолияда бұрын-соңды жасалынған археологиялық қазбалардан қойдың бүтін сүйегі табылмағандықтан Білге қаған ғұрыптық кешенінен табылған осы қойдың бүтін сыйынушылық (ас ұсынуы) археологиялық табылымдарымен қоса этнографиялық зерттеулері тұрғысынан аса маңызды материал болатындығы сөзсіз.

Ресейдің Алтайында қазба зерттеулері барысында Түріктердің ғұрыптық (сыйынушылық) кешендерінде ағаш астауға жанбас алып қойғандары жиі кездесетінін зерттеушілер ас беру, сыйынушылыққа қатыстырады (61. 55-56).

Қойдың еті ежелден көшпелілердің ең қастерлі ас-тағамы болып келген еді. Моңғолдарда қойдың етін күнделікте тұрмыстан бастап мемлкеттік маңызды іс шаралары той-думанда, ас беруде, сыйынушылық, тағзым етуде кеңінен қолданып келеді.

Сыйынушылық текше тасы маңының қазба зерттеулері

Білге қаған ғұрыптық кешенінің батыс бөлігі болатын сыйынушылық текше тас айналасы толығымен қараған, ши өскен құмды топырақты жерде орналасқан.

Сыйынушылық (Ғұрыптық) тас. NG-262.A алаңында сыйынушылық тас шығыс оңтүстігі 42 см, батыс оңтүстігі 30 см, батыс солтүстігі 35 см, шығыс солтүстігі 23 см жерден қылтиып тұрды. Тереңдігі 20-38 см болғанда алаңның алды оңтүстігінен құрылыс материалдары 5 дана, мал сүйегінің сынықтары 2 дана шықты. Келесі қазба қабаттарынан құрылыс материалдары, малдың сүйегі көптеп табылды және әсіресе сыйынушылық тастың алдынан құрылыс заттары мол табылды.

Қазба тереңдеген сайын құрылыс материалдардың шығуы көбейе бастады. 31 см тереңдікте сыйынушылық тастың шығыс жағында от жаққанның табы қара түсті топырақ, алдыңғы жағынан малдың сүйектері, құрылыс материалдары көптеп шыға бастады. Сыйынушылық тастың шығыс тұсында немесе қазба алаңының солтүстік қабырғасынан жасыл сырлы қыш сынығы 1 дана, қызыл сары түсті құрылыс сылақтары шықты. 51-55 см тереңдікте сыйынушылық тастың алдыңғы қабырғасына тақаған тұста құрылыс материалдары, мал сүйегінің бөліктері топтасқан күйінде табылды. Осы

деңгейде батыс оңтүстік тұстан жасыл сырмен өрнектеген құмыра ыдыстың сынығы 1 дана, шығыс солтүстік тұстан малдың жуан басы, тістері табылды.

Сыйынушылық тастың алдында сақтамы нашарлау жылқының бүтін бас сүйегі тұмсығымен алдыға қараған күйінде болды. Оның айналасында сызықшалаған оюлы балшық ыдыстардың сынықтары табылды. Олардың шығыс тұсында темір бөліктері, шойын бұйымдардың сынықтары бір данадан табылды. Бұлардан төменгі қабатта құрылыс материалдары, ірі қара, ұсақ малдың сүйек бөлшектері, шойын қазанның сынығы 1 дана, темір бұйым 1 дана, және хайуандікі дерлік (қасқыр?) азу тіс, асық табылды. Сыйынушылық тастан оңтүстікте 85 см жерде 39 см тереңдікте темір жебе, мыс шеңбер анықталды.

Сыйынушылық тастың айналасы немесе аталған табылымдар табылған жерде жаппай от жаққанның табы, қара топырақпен араласып кеткен күйде болды. Осы қазба алаңының шығыс солтүстік бөлігінің кейбір тұстарында өзеннің қайрақ тастары мол табылған, шығыс оңтүстік жағында қара топырақты қыртысты болды.

Қазба зерттеулері тереңдігі 41 см болғанда шығыс оңтүстік тұстан нүктелеп шығарған жеті шұңқыр оюлы балшық құмыраның сынықтары, шығыс қабырғасында өте көп от жаққан табы табылды. Осы деңгейде алаңның орталығында қайрақты қабатша анық байқалады. Бұл ғұрыптық кешен құлаған соң өзеннің арнасы өзгергендіктен осылайша қабат пайда болғанға ұқсайды. Сондай-ақ 67 см тереңдікте ақ сұр түсті қатты нығыздалынған балшық еден шықты. Бұл еден өте жұқа кейбір жерінде үзіліп кеткен.

Білге қағанның ғұрыптық кешені сыйынушылық тастың тесігі жайлы бұрынғы зерттеушілер әр түрлі пікірлер айтылғандықтан сол тесік тұсын қазбададық. В.В. Радлов осы сыйынушылық тасты жасағанда толық теспеген шұңқыр етіп салған деген еді (85). Моңғол ғалымы Н. Сэр-Оджав бұның тесігі толық шығарылған деп айтқан еді (94. 34). Сыйынушылық тасы 240x228 см өлшемді, тесіктің шеңбері 80 см, тесіктің айналасында 20 см енді томпиған жиекті болып келеді. Сыйынушылық тастың тесік тұсын шамамен 30 см бір қабат етіп 4 деңгейде қазған едік. Қазба зерттеулері барысында құрылыс материалдары, малдың сүйектері көптеп шықты. Сөйтіп малдың сүйегі молынан табылып жатқандығы сыйынушылық ғұрыптары кейінгі заманға дейін ұзақ уақыт жалғасқанын көрсетеді. Осы тесіктің ішінен Білге қаған бітіктасының 7x3,5 см өлшемді 15 таңба-әріпті сынығы 77,5 см тереңдіктен табылды.

Жанадан табылған сыйынушылық шарбақтас Осы төрт қапталды ғұрыптық шарбақтасы NG-262.B алаңы қазбалары барысында табылды. Жоғарыда аталған төрт қапталды шарбақтастың солтүстігі артында 170 см жерде 29 см тереңдіктен гүл өрнекті шарбақтастың алдыңғы бұрышының

ұшы қылтып біліне бастады. Осы деңгейде ғұрыптық шарбақтастың алдында қара түсті оюлы ақ қыштың сынығы табылды. 43 см тереңдікте шарбақтастың артында шоғырланған ұсақ-ұсақ тастар, кірпіштің сынықтары, құрылыс материалдары, мал сүйегінің ұсақ бөліктері араласып кеткен. Жаңадан табылған шарбақтастың алды мен артқы тұсында өртенген заттардың табы, төбе жапқыш қыштардың сынықтары және т.б. табылды. Жаңадан табылған ғұрыптық шарбақтастың кетіктері мен сынықтары оның айналасында табылған, олар шарбақтасты арнайы бұзғандықтан емес, жер астында көп уақыт болғандықтан мүжіліп кетілгеннің белгісі дерлік.

Сыйынушылық тасты айналадыра от жаққанның қара дақтары 59 см тереңдіктен анықталды және бүтін немесе сынып кеткен құрылыс материалдарының бөліктері шығып жатты. Бұл заттар отқа оранғанның іздері бар, онысы кешенді қирату кезінде немесе одан кейінгі заманда өртенген деп көруге итермелеп тұр. Жаңадан табылған шарбақтастың артқы тұсынан отқа күйгеннің табы білініп тұрды. Шарбақтастың алдыңғы тұсында ұсақ малдың опырған жауырын сүйекті тоғасымен оңтүстікке қаратып қойыпты және оның жанында шойын тостағанның жиек тұсы табылды.

Қазбаның тереңдігі 75 см болғанда шығыс тараптан құрылыс материалдары, мал сүйектері табылып жатты.

Жаңадан табылған шарбақтас 185x157 см өлшемді батыс, шығыс екі қапталы шығыс оңтүстікке 350 градус көлбеу орналасқан. Солтүстік жақтағы қаптал тастан басқасының жоғары тұсы сынып емтірілген және бұлардың сыртына гүл өрнекті шебер қашаған. Алайда солтүстік жақтағы қапталы басқа қапталдардан басқа түсті граниттен жасаған. Ғұрыптық шарбақтасты кешеннің нығыздалынған ақ сұр балшық еденнен төмен орнатқан. Бұл шарбақтас ежелден тоналған іспетті, айналасында кішігірім тастар болды. Шарбақтасты қазу барысында малдың сүйегі, құрылыс материалдарының сынықтарынан басқа зат шықпады.

Асыл табылым (көмбе) Ғұрыптық үлкен текше тас, жаңадан табылған шарбақтас екеуінің ортасы алаңда балшық еденнің деңгейіне дейін тазарту тексеру жұмыстарын жүргіздік. Тазарту кезінде құрылыс материалдары, малдың сүйектері шығып жатты. Соның ішінде ақ балшыққа қызыл бояумен кең сызық тартып өрнектеген бұйымдар табылды. Сонымен қоса қара түсті қалың ыдыс-аяқтардың сынықтары, қара түсті қалың балшық бұйымдар да табылды.

Қазба зерттеуді еденнің деңгейіне дейін жалғастырғанда еден біркелкі емес, керісінше ғұрыптық шарбақтастан солтүстікте бос қайрақ қыртысы болды, оның ішінен яғни ғұрыптық шарбақтастан 60-80 см аралықта 102,3 см тереңдікте сегіз жапырақшалы күміс қапсырма жалпақ темір бұйым, ілмек тәрізді темір бұйым табылды. Осы табылымдардың жақынындағы топырақ

қыртысы басқа тұстарынан ерекшеленетін қызылтым түсті. Аталған сегіз жапырақшалы қапсырманы аршып тазалағанда олардың астында дәл сондай пішінді күміс қапсырмалар неше жүздеп табыла бастады. Біз бұл асыл табылымды бүтін күйінде толығымен табылған қалпын бұзбастан алу, қазба зерттеуді тиянақты жасау үшін топырақ қабатымен тұтастай жәшіктеп алып арнайы дайындалған жерде зерттеуді жалғастырдық.

Алғашқы тазалау жұмыстары кезінде жалпы саны 61 дана гүл пішінді қапсырма, темір бұйымдардың сынығы 5 дана, еріп кеткен бұйымдардың домалақтары 22 дана шықты. Осы тәрізді әр бір деңгеймен аршып тазалау барысында көптеген зат бұйымдар шығып, зерттеудің соңында жалпы саны 17 түрлі 1878 дана күміс бұйым, 20 түрлі 78 дана алтын бұйым, 6 түрлі 26 дана асыл тас анықталынды. Осы табылым қалыңдығы 30 см, 40x80 см өлшемді алаң арасында бос топырақсыз үсті-үстінен қабаттасқан күйінде болды. Аталмыш табылымдарды ырым-жосындық, қызметтік жағынан сыйынушылық ыдыс-аяқ бұйымдары, әшекейлік бұйымдары және басқа зат бұйымдары деп топтастыруға болатын тәрізді.

Сыйынушылық ыдыс-аяқтары ішінде алтын және күміс ыдыс-аяқтары 8 дана. Оның ішінде тостаған түпті алтын аяқ, томпақ бүйірлі жуан мойынды алтын ыдыс, алтын табақша 2 дана, алтын домбы, күміс домбы, күміс ыдыс 2 дана, күміс көзе (құмыра) табылды. Мұндай ыдыс-аяқ бұйымдары VI-VIII ғасырларға жататын Алтайлық Курай, Туяхта, хакасиялық Чаа тас (52. 307, табл. II, рис. 4, 5), Алтайлық Балык сөөк I, Юстыд XII (62. 81, рис. 13), Хөшөө Цайдамнан жаңадан табылған ғұрыптық кешен (149. 33), VII ғасырдың қытай Таң мемлекетінің (148. 168) дәуірлеріне байланысты ілкі табылымдарында кездеседі.

Сонымен қатар құрылыстық өрнектеу әрлеу күміс моншақтар, қабышық күміс бұйымдар, тұтқалы-тұтқасыз дөңгелек күміс бұйымдар, алтын шелекше, ортасында тесікті күміс және т.б. заттар деп қарастыруға болады.

Әшекей бұйымдары ішінде адам қолданатын зат бұйымдары алтын тәж 1 дана, белдіктің алтын әшекейлері 3 дана, белдіктің алтын ұштары 3 дана, белдіктің кішігірім алтын айылбасы 2 дана, белдіктің алтын айылбасы, салпыншақтары 8 дана, алтын түйреуіш, алтын шығыршық 2 дана, алтын сырға 2 дана, жінішке алтын шеңбер жалпы саны 24 зат бұйым табылды.

Алтын тәж гүл оюлы тұғырдан жоғары салаланып бес сайлы. Маңдай ортасы негізгі үлкен сайында қанатын жайған қыран құстың алдынан қараған бейнесі көмкеріліп, басын екі шегемен тоқтатқан. Осы құстың тұнық күлгін түсті асыл тас сабақтаған ұзындығы 4 см алтын жіпті имек тұмсығына ілген. Бұл тәж 1958 жылы қазба зерттеулері барысында табылған Күлтегін бәдізінің бас мүсіні бөрігінде бейнеленгенімен бірдей. Күлтегіннің тәжі басты көмкерген бес сай етіліп жасалынған әрі маңдай алдында қанатын жайған құстың бедерленген бейнесі салынған (92).

Осылайша Білге қаған, оның інісі Күлтегіннің ғұрыптық кешенінен ұқсас бас киім табылғаны Түріктің қаған тектілер самұрық құс бейнелі бес сайлы тәж киетін салты болғандығын көрсетеді. Сонымен қатар мұны көшпелілердің наным-сенімінде өліктің аруағы құс болып ұшып кетеді деп баяндалатынымен байланыстырып қарастыруға болады.

Белдіктің алтын қапсырмалары VI-VIII ғасырлардағы түрік дәуірінің материалдық зат бұйымдарында жиі кездеседі. Оның ішінде Алтайдағы «Қурай» деп аталатын VI-VIII ғасырлардағы бейіттерде, Қазақстан, Хакасия, Тыва, Таулы Алтай (40. 131-153) және т.б. жерлерінен, Моңғолияның Архангай аймағы Хашаат сұмыны «Хутаг уул» бейіті, Бұлғын аймағы Эгийн өзені «Бурхан толгой» түрік дәуірінің бейіттерінен табылған.

Шеңберлі тұтқалы, дөңгелек салпыншақты сырға түрік дәуірінің тұрмыстық зат бұйымдары табылымдары ішінде кеңінен таралған VI-VII ғасырларға қатыстырылады. Онда «Катанда»-ның 5-ші бейіті, Қурай VI, Қудыргенің бейіттерінен табылған.

Күміспен жасалынған екі бұғы бейнесі табылған. Оның біреуі бүтін, екіншісінің тек қана басы, аяғы сақталынған, басқа тұстары еріп кеткен. Осындай ысталған бұғы бейнесі біздің білетін, зерттеген табылымдарда кездеспеген. Алайда көшпелілерде бұғыны қастерлеп кие тұту дәстүрі ежелден бар дүние. Мұның айғағы да бұғытастардағы бұғы бейнелерінің мүйізі аталған бұғы бейнесімен айна-қатесіз ұқсас (112). Минусинск ойпатындағы Тағар, Таулы Алтайдың Пазырық мәдениеті бейіттерінен табылған бұғы бейнелі әшекейлеріндегі бұғы мүйізі осымен бірдей (52. 138, табл. 20, 33). Бұдан басқа б.д. IV-III ғасырлардағы қолы бұғы маралдың мүсіндері Ішкі Моңғолияның Хөх-қота қаласының музейінде сақтаулы тұр (148. 131). Қола, темір дәуірлеріне байланысты Шыңжаңдағы Загуньлуктан табылған ағаш тарақтағы бірі-біріне беттеген екі бұғының мүйізі де осы іспетті болғандығы өте қызықты деректер (100. 64).

Сондай-ақ ғұрыптық кешеннің есігін, сыйынушылық тақтаны әшекейлеп жүргеннің белгісі дерлік гүл өрнекті алтын моншақтар 48, сегіз жапырақшалы күміс моншақ 1822, тұтқалы, тұтқасыз жарты домалақ пішінді күміс бұйым 8 дана, күміспен оралған темір тұтқа 2, шелекше формалы алтын бұйым, ортасында тесікті жалпақ күміс бұйым, топса іспетті қапықша күміс бұйым, күміс жиекті күміс бұйымдардың бөліктері, үшбұрыш ұшты жиекті кішігірім күміс бұйым, бүктеп майыстырған күміс заттар, қола шеге 304 дана табылған.

Осылайша түрік дәуірінің заттық мәдениетінің зерттеу деректеріне қарағанда түрік бекзаттардың асыл тастары, гүл, аңыз құстың бейнелері, ою өрнекпен көмкерілген әшекей алтын ыдыс аяқтары қытай шеберлерінің ең керемет туындыларымен теңдесер де дара өнермен сомдалынған алтын, күміс ыдыс табақтарды қолданып жүрген екен (52. 284).

Үлкен төртбұрыш тұтас тастың ортасын тесік етіп жасаған ғұрыптық тас тек қана Білге қаған, Күлтегінге арналған ғұрыптық кешендерінен басқа ескерткіштерде кездеспейді. Біздің қазба зерттеулері барысында бұл тұтас таспен қатар оның оңтүстігінен түріктердің бекзаттарына арналған ғұрыптық кешендерінде жиі кездесетін ою өрнекті 4 қапталдан тұратын шарбақтас табылған еді. Ал осы шарбақтасты аталған тұтас тастан біршама төменгі деңгейде орналастырған. Бұдан басқа балбал, тасбақа, сыйынушылық күмбез, ғұрыптық төртбұрыш тас және т.б. құрамдас бөліктері осы кешеннің ұзындық сызығы бойынша орналасқан болса, осы жаңадан табылған шарбақтасы сол ұзындық сызықтан бөтен сыңар орында тұр. Осылайша Білге қағанның ғұрыптық кешенінен ортасында тесігі бар текше таспен қатар төрт қапталды шарбақтас табылғаны Түрік ғұрыптық кешендерінің құрылымдық зерттеулерінде жап-жаңа табылым болды (30. 32). Осы кешеннің құрамына екі шарбақтасты кіргізіп жасағаны Тұңықұқтың ғұрыптық кешенімен ұқсас келеді.

VII-VIII ғасырларда Түрік қағандығының саяси орталығы Моңғолияда шоғырланғандықтан қаған бекзаттардың ең ірі ғұрыптық кешендері осылайша тек қана Моңғолиядан табылатын болды. Ғұрыптық тұтас тас және ғұрыптық шарбақтас астындағы едені қалың емес, кейбір жерінде үзіліп кеткен сызықшалы болып келеді, жер қыртысының қабатына қарағанда осы еден үстінде адамдардың қандай бір қызметтерінің іздері жоқ, таза құм қабаты мен су ағып өткен кішігірім қайрақты қабаты пайда болған және де от өртеп жатқандығының белгісі дерлік көмірдің қара сызат қабаты кезігіп жатыр. Осы от табының қабаты ғұрыптық тұтас тастың айналасында және бұл қабаттан жылқының бас сүйегі табылды.

Бұған қарағанда Білге қаған ғұрыптық кешені сыйынушылық білдіретін осы тұста от жағып, ас-тағам ұсынатын ғұрыптары осы кешен бұзылып кеткен соң көп ғасырлар бойы жалғасып бүгінге дейін қастерленген сынды. Ғалым С.Г. Кляшторный Түрік қағандығын әлсіреткен ұйғырлар Шығыс Түркістанға қоныс аударған соң түріктер ежелгі мекеніне қайта оралып ғұрыптық салттарын қайта жаңғыртқаны жайлы пікірі қазба зерттеулері барысында анықталынған осы жайттарымен сәйкесіп тұрғаны өте-мөте қызықты (53. 58-59).

Түріктердің ғұрыптық кешендері зерттеулерінде бұрын соңды табылмаған таңғажайып әрі құнды өнер туындыларына жататын көмбе ғұрыптық тұтас төртбұрыш тас, шарбақтас екеуінің арасынан табылды. Осы табылымның зат бұйымдарының сипатына, табылған орынның орналасуына қарай бұл Білге қағанның құрметіне, оған сыйынушылыққа арналған деп есептейміз.

Күлтегіннің ғұрыптық кешені қазба зерттеулерінен асыл бұйымдар табылмаған, ал жанында бірге орналасқан Білге қағанның ғұрыптық кешенінен осыншама бай көмбе табылғаны шынында да аса қызықты деп білеміз. Бұл бітіктаста айтылған оқиғаның нақты екенін дәлелдеп тұр.

Мәтінде Білге қаған қайтыс болғанда ғұрыптық жосын-жоралғыларға Түрік халқы, бектер, бекзаттар түгелімен және алыс жақын шет елден, тіпті де Түріктермен ұдайы соғысып жұлысып келген көптеген жат бөтен елдің, ру тайпалардың өкілдері сияқты қалың адам жиналып жылап-сықтап аза тұтқандығы, асыл зат бұйымдарды сыйға ұсынғандығы баяндалады (70. 23). Сөйтіп мұның барлығын қорыта айтқанда Білге қағанның құрметіне арналған ғұрыптық кешен көп адамның күші сіңіп жасалынған далалық өркениеттің және отырықшы мәдениетті қытай құрылысының үздік тәсілдерін қосақтай көркем де жетілген бай таңсық орын болған.

Хөшөө Цайдам жарасымдылық сыйлаған осы ірі құрылыс кең көлемді қорған, су арықпен қоршалып, тасбақаның жонында орнатылған бітіктастың арнайы құрылысы бар, қорған ішінде биік топырақ дөңесінде ғұрыптық күмбез салынған. Оның артында, ортасында тесікті ғұрыптық текше тас, онымен қатар гүл өрнекті төрт қапталды шарбақтас болғандығы сол дәуірдегі бекзаттардың ғұрыптық басқа кешендерінен ерекше бітімді етіп ерекшелеп тұрады. Күмбездің іші-сыртын көркем әрленген, күмбездің ішіне алдияр қағанның тұтынып жүрген асыл бұйымдарын және сыйынушылық жосында қолданатын ыдыс-аяқтары, әщекей бұйымдары және тағы басқа зат бұйымдарды қастерлеп сақтап тұрғаны даусыз. Осы асыл зат бұйымдары және көркем салынған кешенді қорғап сақтаушы, күтіп ұстаушы, ғұрыптық жосын-жоралғыларды айнытпай орындаушы арнайы жасақталынған адамдар болғаны да анық. Бұның нақты айғағы да Ордос жерінде бүгінге дейін моңғолдардың ең киелі сыйынушылық кешені болып қастерленіп келе жатқан ежелден сабақтасқан дәстүр салтын бұзбай алып келе жатқан Ұлық Шыңғыс қағанның «онгоны»- немесе жалпы ұлық сыйынудың «Сегіз ақ боз үй» болады. Осыны қорғап сақтап ғұрыптық жоарлығыларды мүлт еткізбей орындап келе жатқан осы міндетті атқарушысы «дархат»-тар 800 жыл бойы аталмыш кешенді көздің қарашығындай сақтап қорғап келіпті (111).

Білге қағанның ғұрыптық кешенінде сәті болып асыл зат бұйымдары сақталынып қалғандығын былайша түсіндіруге болар. Орталық Азия тарихының жайттары мен әскери соғыс жорықтарымен байланыстырып қарауы жөн секілді. Біздің пікірімізше Түрік қағандығы ұйғырлардың көтерілісшілер шапқыншылығына ұшырап, осы ғұрыптық кешенді күзетуші, ғұрыптық жоралғыларды атқарушы адал қызметшілері, сақтап қорғаушылары қаған иесінің аруақты киелі асыл бұйымдарын асығыс жинап жерге көміп тастаған сәтте жау да келіп, құрылыста бұзылып қирап осылайша жерге көміліп сақталынып қалған сияқты деп топшылауға болады. Білге қағанның ғұрыптық кешені Күлтегіннің ғұрыптық кешеніне қарағанда көптеп бұзылып қирағанымен тонаушылар осы асыл зат бұйымдарды таба алмай бүгінгі жетіп, зерттеушілердің қолына жеткені ежелгі Түріктердің археологиялық зерттеулерінде шынында қайталанбас жаңа табылым болды.

ӘДЕБИЕТ

1. Алексеев В.П. Палеоантропология Алтая эпохи железа. СА, 1958, №1, 45-50
2. Базылхан Б. Күлтегиний хөшөөний бичээсийн монгол орчуулга (Их, бага бичээс). Хэл зохиол, УБ., 1983, 16-р боть, 1-19-р дэвтэр. 45-67 х.;
3. Базылхан Б. Тоньюкукийн түрэг руни бичээс. Bulletin the IAMS News Information on Mongol Studies. УБ., 1993, N 2 (12), 1994, № 1 (13), 55-65 х.
4. Баттулга Ц. Эрээн Харганатын түрэг бичээс. СА, Т. XV, f. 10. УБ., 1995, 65-70
5. Баттулга Ц. Дэл уулын IV бичээс. МУИС, МСДС. “Эрдэм шинжилгээний бичиг” боть IV (151), V дэвтэр. УБ., 1995, 74-79
6. Баттулга Ц. Дэл уулын II, III бичээс. СА, Т. XVIII, f. 9. УБ., 1998, 109-115
7. Баяр Д. Монголчуудын чулуун хөрөг. УБ., 1995
8. Баяр Д. Монголын төв нутаг дахь түрэгийн хүн чулуу УБ., 1997
9. Баяр Д. Монголчуудын чулуун хөрөг (нэмж засварласан гурав дахь хэвлэл). УБ., 2002
10. Баяр Д., Эрдэнэбаатар Д. Монгол Алтайн хүн чулуун хөшөө УБ., 1999
11. Баяр Д., Энхтөр А., Гэрэлбадрах Ж., Амартүвшин Ч. Архангай аймгийн Хашаат сумын нутаг Хөшөө Цайдамд ажилласан Монгол-Туркийн хамтарсан археологийн хээрийн шинжилгээний ангийн 2001 оны тайлан. ТХГБС
12. Бернштам А.Н. Социально-экономический строй орхоно-енисейских тюрок VI-VIII веков. Восточнотюркский каганат и кыргызы. Изд-во АН СССР. М-Л., 1946.
13. Бичурин Н.Я. Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. Т. I, М-Л., 1950
14. Болд Л. БНМАУ-ын нутаг дахь хадны бичээс. УБ., 1990
15. Болд Л. Орхон бичгийн дурсгал. II. УБ., 2000
16. Боровка Г.И. Археологическое обследование среднего течения р. Толы. СМ, вып. II. Л., 1927, 43-88
17. БНМАУ-ын түүх. УБ., 1955
18. БНМАУ-ын угсаатны зүй. Редактор С.Бадамхатан. I боть. УБ., 1987
19. Букинич Д.Д. Общий отчет по археологическим работам за 1933 и 1934 год. ТХГБС. Ф. 9. т. 11, хн., 23
20. Бямбадорж Т., Амартүвшин Ч. Увс аймгийн нутаг дахь түрэгийн үеийн зарим хүн чулууд (гэмдэглэл). СА, Т. XVIII, f. 10. УБ., 1998, 116-124
21. Вайнштейн С.И. Некоторые вопросы истории древнетюркской культуры. СЭ, 1966, №3, 75-80
22. Вайнштейн С.И., Крюков М.В. Об облике древних тюрок. ТС. М., 1966, 177-187
23. Викторова Л.Л. Монголы. Происхождение народа и истоки культуры. М., 1980

24. Викторова Л.Л. Некоторые памятники Монгольского искусства средних веков и их историко-этнографическое значение. Информационный бюллетень. МАИКЦА, вып. 8. М., 1985, 45-51
25. Владимирцов Б.Я. Этнолого-лингвистические исследования в Урге, Ургинском и Кентейском районах. СМ, вып. II. Л., 1927, 1-42
26. Войтов В.Е. Хроника археологического изучения памятников Хушо-Цайдам в Монголии (1889-1958 гг.). Древние культуры Монголии. Новосибирск, 1985, 114-136
27. Войтов В.Е. Археологические исследования Б.Я. Владимирцова и новые открытия в Монголии. MONGOLICA. Памяти академика Бориса Яковлевича Владимирцова. М., 1986, 118-136
28. Войтов В.Е. Древнетюркские памятники на Хануе. СА, №4. М., 1986, 74-89
29. Войтов В.Е. Каменные изваяния из Унгету. Центральная Азия. Новые памятники письменности и искусства. М., 1987, 92-109
30. Войтов В.Е. Древнетюркский пантеон и модель мироздания в культово-поминальных памятниках Монголии VI-VIII вв. М., 1996
31. Войтов В.Е., Баяр Д. Новые археологические открытия в Хангае. Информационный бюллетень. МАИКЦА, вып. 16. М., 1990, 59-67
32. Вяткина К.В. Монголы Монгольской Народной Республики. М.-Л., 1960
33. Гаврилова А.А. Могильник Кудыргэ как источник по истории алтайских племен. М.-Л., 1965
34. Гинзбург В.В. Материалы к антропологии древнего населения Юго-Восточного Казахстана. Труды Института истории, археологии и этнографии Академии Наук Казахской ССР, Т. VII. Алма-Ата, 1957
35. Грач А.Д. Древнетюркские изваяния Тувы. М., 1961
36. Грач А.Д. Древнейшие тюркские погребения с сожжением в Центральной Азии. История, археология и этнография Средней Азии. М., 1968, 207-213
37. Грач А.Д. Центральная Азия как историко-археологический регион. История и культура Центральной Азии. М., 1983, 244-265
38. Гумилев Л.Н. Древние Тюрки. М., 1967
39. Дебец Г.Ф. Палеоантропология СССР. М.-Л., 1948
40. Добжанский В.Н. Наборные пояса кочевников Азии. Новосибирск, 1990
41. Доржсүрэн Ц. Шивээт Улаан гэдэг юу вэ? ШУТ. 1957, №1
42. Доржсүрэн Ц. 1956-57 онд Архангай аймагт археологийн шинжилгээ хийсэн тухай. УБ., 1958
43. Евтюхова Л.А. Каменные изваяния Южной Сибири и Монголии. МИА. №24. М., 1952, 72-120
44. Евтюхова Л.А. О племенах Центральной Монголии в IX в. СА. 1957,

№2, 205-227

45. Ермоленко Л.Н. Еще раз о голове Кюль-Тегина. Международная конференция по первобытному искусству (Тезисы докладов). Кемерово, 1998, 96-9746.

46. Ермоленко Л.Н. Древнетюркское изваяние с птицей из Восточного Казахстана. Археология, этнография и музейное дело. Кемерово, 1999, 86-91

47. Ермоленко Л.Н., Гецова Н.С., Курманкулов Ж.К. Новый вид сооружений с изваяниями из Центрального Казахстана. Проблемы охраны археологических памятников Сибири. Новосибирск, 1985, 137-161

48. Исмагулов О. Население Казахстана от эпохи бронзы до современности. Алма-Ата, 1970

49. Итс Р.Ф. О каменных изваяниях в Синьцзяне. СЭ. 1958, №2, 100-103

50. Казакевич В.А. Намогильные статуи в Дариганге. Материалы МОНК, вып. 5. Л., 1930

51. Каржаубай С. Объединенный каганат тюрков. Астана, 2002

52. Киселев С.В. Древняя история Южной Сибири. МИА, №9. М.-Л., 1949

53. Кляшторный С.Г. Древнетюркские рунические памятники как источник по истории Средней Азии. М., 1964

54. Кляшторный С.Г. Проблемы ранней истории племени турк (ашина). Новое в Советской Археологии. М., 1965, 278-281

55. Кляшторный С.Г. Храм, изваяние и стела в древнетюркских текстах (к интерпретации Ихэ-Ханын-Норской надписи). ТС-1974, М., 1978, 238-255

56. Кляшторный С.Г. Эпиграфические работы в Монголии. АО 1979 года. М., 1980

57. Кляшторный С.Г., Савинов Д. Г., Шкода В.Г. Золотой брактеат из Монголии. Византийский мотив в центральноазиатской торевтике. Информационный бюллетень. МАИКЦА. вып. 16, М., 1990, 5-16

58. Котвич В.Л. В Хушо Цайдаме. Труды Троицко-Кяхтинского отдела Русского Географического Общества. Т. ХУ, вып. I, 1912, 50-54

59. Котвич В.Л. Поездка в долину Орхона летом 1912 года. ЗВОИРАО. Т. XXII. вып. 1-2. Птг., 1914, V-VII

60. Кубарев В.Д. Новые сведения о древнетюркских оградках Восточного Алтая. Новое в археологии Сибири и Дальнего Востока. Новосибирск, 1979, 135-160

61. Кубарев В.Д. Древнетюркские изваяния Алтая. Новосибирск, 1984

62. Кубарев В.Д., Баяр Д. Каменные изваяния Шивет-Улана (Центральная Монголия). Археология, этнография и антропология Евразии. №4. Новосибирск, 2002, 74-85

63. Кубарев В.Д., Цэвээндорж Д. Новые каменные изваяния Алтая. Известия лаборатории Горно-Алтайского Государственного Педагогического Университета. Горно-Алтайск: ГАГУ, 1995. №1, 149-163

64. Кубарев В.Д., Цэвээндорж Д. Древнетюркские мемориалы Алтая.

Археология, этнография и антропология Евразии, 1 (9). 2002, 76-95

65. Кубарев Г.В. Халат древних тюрок Центральной Азии по изобразительным материалам. Археология, этнография и антропология Евразии, 3(3), Новосибирск, 2000, 81-88

66. Кызласов Л.Р. О назначении древнетюркских каменных изваяний, изображающих людей. СА. 1964, №2, 27-39

67. Кызласов Л.Р. О значении термина “балбал” древнетюркских надписей. ТС (К 60-летию академика А.Н.Кононова). М., 1966, 206-208

68. Кызласов Л.Р. Древняя Тува (от палеолита до IX в.). М., 1979

69. Лин Ган. Түрэгүүдийн түүх. Отгон, Сурталт, Хишиг орчуулав. Өвөр Монголын Ардын Хэвлэлийн хороо. 1998 он

70. Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности Монголии и Киргизии. Изд-во АН СССР. М-Л., 1959

71. Могильников В.А. Тюрки. Степи Евразии в эпоху средневековья. Археология СССР. М., 1981, 29-43

72. Монгол орны физик газар зүй. Ред. Академич Ш.Цэгмид. УБ., 1969

73. Монгол-Туркийн хамтарсан археологийн хээрийн шинжилгээний ангийн тайлан. УБ., 2000. АХГБС

74. Мөнхдэлгэр. Айбага голын дагуу дахь түүхийн ул мөр. Өвөр Монголын Ардын хэвлэлийн хороо, 1997

75. Мэнэс Г. К археологической характеристике северо-восточной и западной групп каменных статуи монгольского времени. СА, Т. XV, f. 8. УБ., 1995, 73-86

76. Наваан Д., Сумьябаатар Б. Өвөг монгол хэл, бичгийн чухаг дурсгал. УБ., 1987

77. Новгородова Э. А. Памятники изобразительного искусства древнетюркского времени на территории МНР. ТС-1977, М., 1981, 203-218

78. Очир А., Дашням Г. Д.Нацагдорж: нийгэм, улс төр, эрдэм судлалын үйлс, амьдрал. УБ., 1996

79. Поздняков Д.В. Формирование древнетюркского населения Горного Алтая по данным антропологии. Археология, этнография и антропология Евразии. 3 (7), 2001, 142-154

80. Потапов Л.П. Очерки по истории алтайцев. М-Л., 1953

81. Путешествие в восточные страны Плано Карпини и Рубрука. Предисловие и комментарии Н.П. Шатиной. М., 1957

82. Пэрлээ Х. 1965 оны археологийн шинжилгээний олзноос. Эрдэм шинжилгээний өгүүллүүд. SH, Т. YI, f. 10. УБ., 1966, 93-106

83. Пэрлээ Х. Хүн чулуун хөшөөний үүсэл хувьслыг судлах тухай. Монголын эртний түүхийн судлал. СА, Т. YII, f. 2. УБ., 1977, 14-19

84. Радлов В.В. Атлас древностей Монголии. СПб., вып. I, 1892, вып. II, 1893, вып. III, 1896, вып. IV, 1899

85. Радлов В.В., Мелиоранский П.М. Древнетюркские памятники в Кошо

Цайдаме. СТОЭ. Вып. IV. Спб., 1897, 1-14

86. Ринчен Б. Монгол нутаг дахь хадны бичээс гэрэлт хөшөөний зүйл. CSM, Т. XVI, f. 1. УБ., 1968

87. Руденко С.И. Культура населения Центрального Алтая в скифское время. М-Л., 1960

88. Савинов Д.Г. Народы Южной Сибири в древнетюркскую эпоху. Л., 1984

89. Сборник Трудов Орхонской Экспедиции. СПб., вып. I, 1892. вып. II, 1895. вып. III, 1897. вып. IV, 1897. вып. V, 1901

90. Сон По Ги, Батсайхан З. Баруун хайрхан уулын хоёр булш. Монгол Солонгос улсын хамтарсан эрдэм шинжилгээ-2. Сөүл, 1993, 143-146

91. Степи Евразии в эпоху средневековья. Археология СССР. М., 1981

92. Сэр-Оджав Н. Хүл Тегины булшнаас олсон хүн чулууны толгой. СА, Т. I, f. 6. УБ., 1956

93. Сэр-Оджав Н. Баян-Өлгий аймгийн археологийн дурсгалыг судалсан нь. Түүхийн судлал. SH, Т. VIII, f. 1. УБ., 1969, 19-26

94. Сэр-Оджав Н. Эртний түрэгүүд. УБ., 1970

95. Сэр-Оджав Н. Унгутинские памятники. ОУМЭ-ийн III их хурал. III боть. УБ., 1979, 258-262.

96. Сэр-Оджав Н. Шинээр олдсон хүн чулууд. ШУАМ. 1984, №4, 40-50

97. Төрбат Ц. Морьтой нэгэн оршуулга. СА, Т. XVIII, f. 12. УБ., 1998, 130-134

98. Төрбат Ц., Амартүвшин Ч., Эрдэнэбат У. Эгийн голын сав нутаг дахь археологийн дурсгалууд. УБ., 2003.

99. Трифионов Ю.И. Об этнической принадлежности погребений с конем древнетюркского времени (в связи с вопросом о структуре погребального обряда тюрков-тугю). ТС -1972. М., 1973

100. Франкфор А.-П. Образы, запечатленные на камне в предметах искусства (по материалам погребений железного века Синьцзяна и древней Бактрии). Археология, этнография и антропология Евразии, №4. Новосибирск, 2002, 62-73

101. Харжаубай С. Шивээт Улааны цогцолбор дурсгалан. SH, Т. XIY, f. 28. УБ., 1979, 15-23

102. Харжаубай С. Шивээт улааны цогцолбор дурсгалын тухай дахин өгүүлэх нь. СА, Т. X, f. 7. УБ., 1982, 103-120

103. Худяков Ю.С. Кюк-Тюрки на Среднем Енисее. Новое в археологии Сибири и Дальнего Востока. Новосибирск, 1979, 194-206

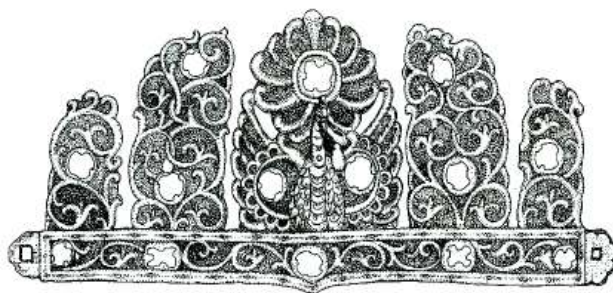
104. Худяков Ю.С. Древнетюркские поминальные памятники на территории Монголии. Древние культуры Монголии. Новосибирск, 1985, 168-184

105. Худяков Ю.С. Вооружение средневековых кочевников Южной Сибири и Центральной Азии. Новосибирск, 1986

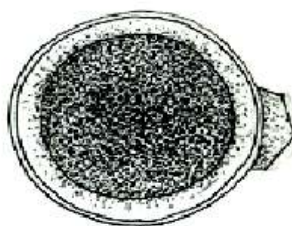
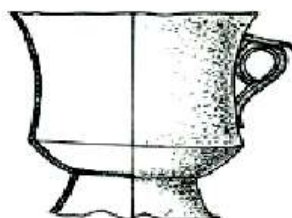
106. Худяков Ю.С. Искусство средневековых кочевников Южной Сибири и Центральной Азии. Новосибирск, 1998
107. Худяков Ю.С., Плотников В.А. Древнетюркские каменные изваяния в южной части Убсунурской котловины. Археологические, этнографические и антропологические исследования в Монголии. Новосибирск, 1990, 111-115
108. Худяков Ю.С., Турбат Ц. Древнетюркское погребение на памятнике Элст Хутул в Северной Монголии. – Евразия: культурное наследие древних цивилизаций. вып. 2, Горизонты Евразии. Новосибирск, 1999, 82-87
109. Худяков Ю.С., Цэвээндорж Д. Освоение южной части Убсунурской котловины в эпоху металла. - Информационные проблемы изучения биосферы (Убсунурская котловина - природная модель биосферы). Пушино, 1990, 377-390
110. Худяков Ю.С., Цэвээндорж Д. Древнетюркское погребение из могильника Цаган-хайрхан-уул в Северо-Западной Монголии. Памятники культуры древних тюрков в Южной Сибири и Центральной Азии. Новосибирск, 1999, 82-90
111. Хэрээд Шаралдай. Чингис хааны онгон шүтээний тайлга тахилга. УБ., 1999
112. Цэвээндорж Д. Монголын эртний урлагийн түүх. УБ., 1999
113. Чариков А.А. Раннесредневековые скульптуры из Восточного Казахстана. СА. 1976, №4, 153-165
114. Шер Я.А. Каменные изваяния Семиречья. М-Л., 1966
115. Шинэхүү М. Тариатын орхон бичгийн шинэ дурсгал. СА, Т. VI, f. 1. УБ., 1975
116. Шинэхүү М. Орхон-Сэлэнгийн руни бичгийн шинэ дурсгал. СА, Т. VIII, f. 1. УБ., 1980
117. Ядринцев Н.М. Отчет экспедиции на Орхон, совершенной в 1889 году. СТОЭ, вып. I, СПб., 1892
118. Ядринцев Н.М. О каменных бабах Сибири и Монголии. Труды VIII Археологического съезда в Москве 1890 г. М., 1897. Т. IV
119. Amartuvshin Ch. Batı Mogolistan'da bulunan eski Türk anıtları. Türk dili araştırmaları yilligi- belleten 2000. Ankara, 2001, 19-21
120. Atlas der Alterthümer der Mongolei. Herausgegeben von Dr. W. Radloff. St. Petersburg, 1892
121. Battulga Ts. Mogolistan'da yeni bulunan Gokturk yazıtları. Türk dili araştırmaları yilligi- belleten 2000. Ankara, 2001, 47-58
122. Bayakara T. Early Times of Turks. The Turks. Ankara, 2002, 40-62
123. Bayar D. A Comparative Study of Mongolian Stone Statues and the Tolharubang of Cheju Island, Korea. A Collection of Theses on Korean Studies. Korea Foundation. Seoul, 1995, 163-190.
124. Bayar D. Orta Asya'da Yeni Bir Türk Anıtı Yontu Olarak Doğu Mogolistan'daki Taş Heykeller. Avrasya Etudleri, 14, yaz sonbahar, 1998, 63-74.

125. Bayar D. Mogolistan'daki eski Turk anitlarinin incelenmesi ve gelecekteki amaclar. Turk dili arastirmalari yilligi- belleten 2000. Ankara, 2001, 59-63
126. Belli O. Stone sculpture and Balbals among the Turks. The Turks. Vol. I. Ankara, 2002, 962-966
127. Bold L. Orhun yazisinin yeni uc aniti hakkinda. Turk dili arastirmalari yilligi-belleten 2000. Ankara, 2001, 65-68
128. Bouillane de Lacoste. Au Paus Sacre des Ancient Turks et des Mongols. Paris, 1911
129. Campbell C.W. Journeys in Mongolia. The Geographical Journal. 1903, 1-36
130. Chinese clothing and adornment in various dynasties. Shanghai, 1984
131. Cho, Oh Soon. A Comparative Study on the Costumes of Korean-Mongolian Stone Statues (II). Mongolian Studies. 1993, 86-130
132. Chu Chaehyok. Mongol Dariganga jiyeoge Huncholo wa Jejudoeye Dolharbange dehayeo Dabsa bogore jung shimuro. Yeoksa Minsokhak №2, 1992, 123-144
133. Conservation of Orhun stone monuments: Examination of the deterioration in Orhun stone monuments for the purpose of conservation (Part I) (METU Project No: 98-02-01-01). Project Director Prof.Dr.Emine N.Caner-Saltik. Middle East Technical University, Materials Conservation Laboratory, Department of Architecture. July 1999. Ankara-Turkey
134. Crubezy E, H.Martin, P.-H.Giscard, Z.Batsaikhan, S.Erdenebaatar, J.P.Verdier & B.Maureille. Funeral practices and animal sacrifices in Mongolia at the Uigur period: archaeological and ethno-historical study of a kurgan in the Egin Gol valley (Baikal region). Antiquity, Vol. 70, 891-899
135. Erdelyi Istvan. Recently found Relics of Turkic stone Sculpture from the Territory of the Mongolian People's Republic. Arts of the Eurasian Steppelands. Edited by Philip Denwood. A Colloquy held 27-29 June 1977 (Colloquies on Art & Archaeology in Asia. No.7) London, 203-217
136. Erdelyi I. and Fejes J. Recently Discovered Ancient Relics in Mongolia. AOH. T. XLI (1), 75-82 (1987)
137. Esin E."AY-BITIGI" The Court Attendants in Turkish Iconography. CAJ, 1970, Vol. XIY, No.1-3, 78-117
138. Gai Shan lin. Nei Meng Gu Bai ling Miao Ji Dai Tujue Yi Ji Chutan. Dongbeiyalishiyuwenhua.Shenyang, 1992, 303-332
139. Hayashi T. Stone statues in Mongolia. Osaka, 1996
140. Hayashi T. Several Problems about the Turkic Stone Statues. Turk Dili Arastirmalari yilligi- belleten. 2000, 221-240
141. Heikel A. Inscriptions de l'Orkhon recuelles par l'expedition finnoise 1890. Helsingfors, 1892
142. Jisl. L. Vyzkum Kulteginova pamatniku v Mongolske lidove Republice. AR. Praha, 1960, XII, №1, 86-115

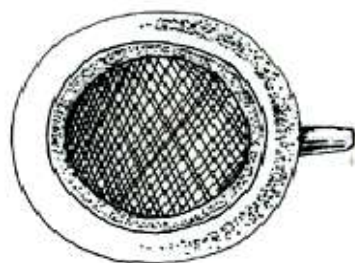
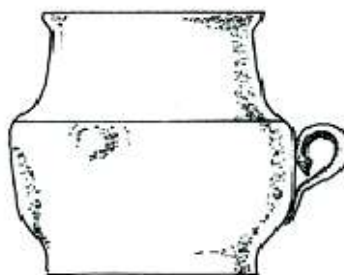
143. Jisl L. Balbals, Steinbabas und andere Steinfiguren als Aeusserungen der Religioesen Vorstellungen der Ost-Turken. Academia. Prag, 1970
144. Jisl L. The Orkhon Turks and problems of the Archaeology of the Second Eastern Turk Kaghanate. Annals of the Napstek Museum. Praha. 18. Praha, 1997
145. Khishigbajar D. Kol Tigin yaziti tas anitinin korunmasi. Turk dili arastirmalari yilligi- belleten 2000. Ankara, 2001. 255-256
146. Kubarev V.D. New Turkish Sculptures of Mongolia and Altai. The Turks. Vol. I. Ankara, 2002, 954-961
147. Kubarev V.D. und Zeveendorz D. Steinstelen aus der Westmongolei. Eurasia Antiqua. –Berlin: Verlag Philipp von Zabern – Mainz am Rhein, 1997, Band 3, 571-580
148. L'Asie des steppes d'Alexandre le Grand a Gengis Khan. Paris, 2000
149. Mogolistan' daki Turk anitlari projesi 2000 yili calismalari. Ankara, 2002
150. Mogolistan' daki Turk Anutlari Projesi Albumi. TIKa. Hazirlayanlar Osman Fikri Sertkaya, Cengiz Alyilmaz, Tsendiyn Battulga. Ankara, 2001
151. Nomura E. Moko shinkyo ryoko nikki. Shin-Seikiki. Ed. Uehara Y. 1. Vol. II, —Tokyo, 1937 (Rep.1984), 464-474
152. Oyunbileg Z. Orhun vadisindeki tarihi ve kulturel anitlarin su anki durumu ve gercek sorunlari. Turk dili arastirmalari yilligi- belleten 2000. Ankara, 2001, 287-290
153. Provisional report of researches on historical sites and inscriptions in Mongolia from 1996 to 1998. Osaka, 1999
154. Sohn Pokee, Choe Pok-Kyu, Han Chang-guyn. Radiocarbon dating results in Eastern Mongolia. Corea-Mongol Joint Studies -5. 1997, 5-7
155. "The Kul Tigin inscription" Stone Monument Preservation Treatment. Preliminary Report. June 21-July 2; July 12-26, 1997
156. Tryjarski E. La tete de granite retrouvee en Mongolie Centrale. CAJ, 1963, VIII (3), 185-191
157. Tryjarski E. The present state of preservation of old Turkic relics in Mongolia and need for their conservation. Ural-Altaische Jahrbücher. Vol. 38, 1966, 158-173
158. Tryjarski E. On the Archaeological Traces of Old Turks in Mongolia. East and West. Vol. 21, No.1-2. Rome, 1971, 121-135
159. Tsogtbaatar B. Mogolistan bolgesindeki eski Turk anitlari calismalari meselesi uzerine. Turk dili arastirmalari yilligi- belleten 2000. Ankara, 2001, 367-370
160. Voitov V. Something about the Khangai Archaeological Team's Work. International Association for the Study of the Cultures of Central Asia. Issue 21. Moscow, 1998, 156-180
161. Wiercinski A. Typological affinities of the stone head from Guon-nariyn (Central Mongolia) CAJ, 1963, Vol. 8, 192-195

ТАБЫЛЫМДАРДЫҢ ФОТОСУРЕТТЕРІ МЕН ҚЫСҚАША
СИПАТТАМАСЫ

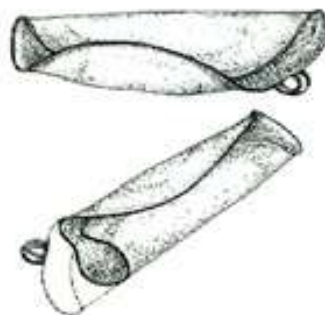
1. **ТӘЖ** Алтын. Биіктігі 9,8 см, ұзындығы 25,7 см, салмағы 80,7 г. Өсімдік бейнелі ою өрнекті көлденең жасалынған түбінің үстінде бес сай (жапырақша) шығарылып жасалынған. Маңдай тұсы сайды құстың бейнесімен, шеттегі төрт сайды өсімдік бейнелі ою өрнекпен бедерлеп ыстай көмкерген.

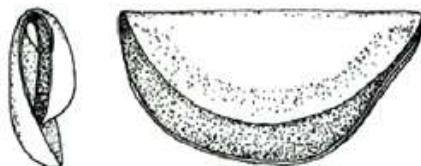
2. **ЫДЫС-АЯК** Алтын. Биіктігі 3,43 см, ыдыс ернеу шеңбері 3,47 см, түбі 2,18 см, салмағы 23,4 г. Ернеуінен төмен 0,45 см жерде бес ұшты жалпақ тұтқаны көлденең күйінде, оның астына шығыршық тұтқаны тіреп тік дәнекерлеген.

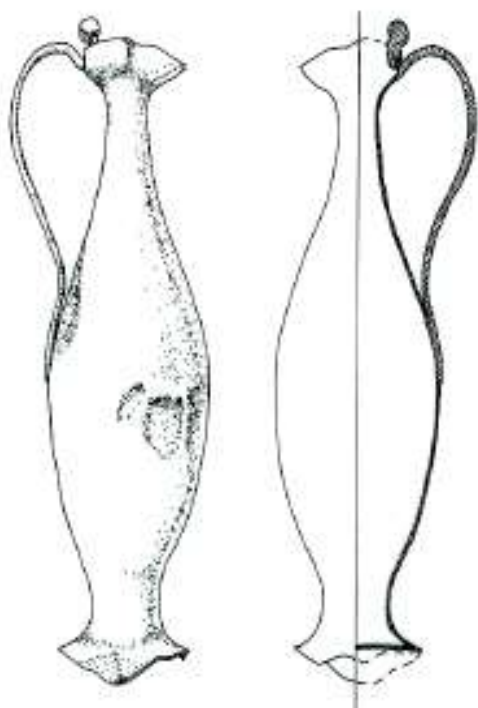
3. **ЫДЫС-АЯК** Алтын. Биіктігі 3,29 см, ыдыс ернеу шеңбері 2,42 см, түбі 2,31 см, салмағы 16,9 г. Ернеуінен төмен 1,37 см жерде шығыршық тұтқа дәнекерлеген.

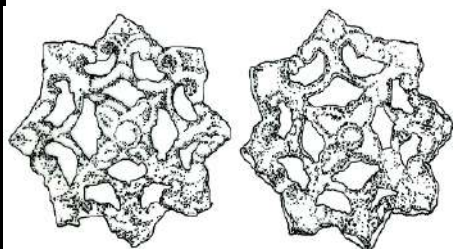
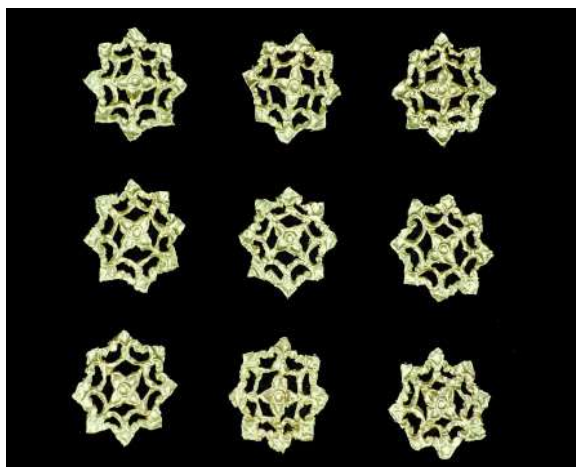
4. **ТАБАҚША** Алтын. Биіктігі 0,6 см, ыдыс ернеу шеңбері 6,1 см, түбі 4,75 см, қалыңдығы 0,06 см, салмағы 15,4 г. Жанына шығыршық тұтқа дәнекерлеген.

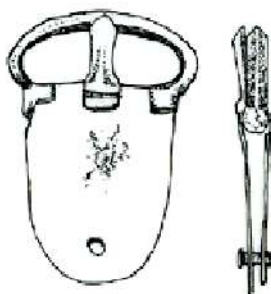
5. **ТАБАҚША** Алтын. Биіктігі 0,7 см, ыдыс ернеу шеңбері 5,05 см, түбі 4,1 см, қалыңдығы 0,05 см, салмағы 9,3 г.

6. **ҚҰМЫРА (ДОМБЫ)** Алтын. Биіктігі 12,8 см, түбі 3,47 см, салмағы 67,5 г. Түбінің тесігін жұқа дөңгелек алтынмен бітеп дәнекерлеген.

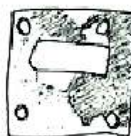
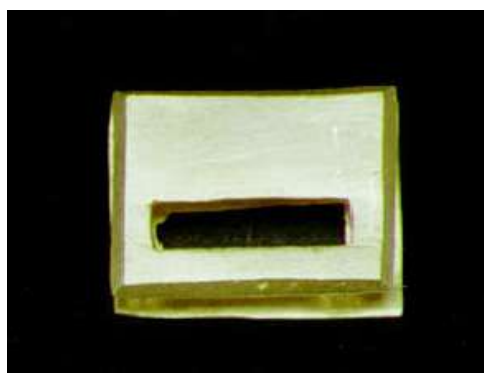

7. **ҚАПСЫРМА** 48 дана. Алтын. Шеңбері 5,23 см, қалыңдығы 0,01 см, салмағы 2,7-2,9 г.

8. АЙЫЛБАС Алтын. 2,5x3,9 см, салмағы 8,6 г.

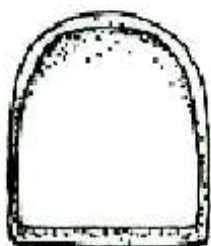
9. КІШІГІРІМ АЙЫЛБАС 2 дана. Алтын. 1,25x2,06 см, салмағы 3,8 г.

10. ТӨРТБҰРЫШ ҚАПСЫРМА 2 дана. Алтын. 2,08x1,82 см, салмағы 7,4 г. Салпыншақ тағылатын тесікті.

11. ЖАРТЫЛАЙ ДОҒА ҚАПСЫРМА 5 дана. Алтын. 1,26x2 см, салмағы 3,9 г. Салпыншақ тағылатын тесікті.

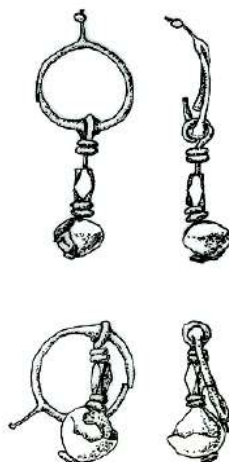

12. КІСЕ БЕЛДІКТІҢ ҰШЫ ӘШЕКЕЙІ Алтын. 2,08x1,77 см, салмағы 6,5 г.

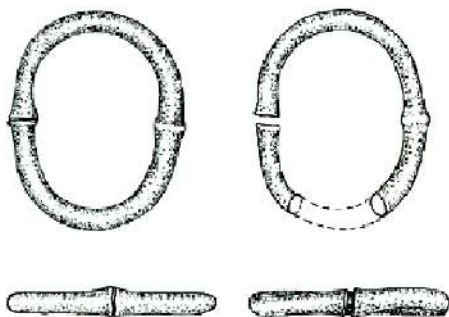

13. САЛПЫНШАҚТЫҢ ҰШЫ ӘШЕКЕЙІ 2 дана. Алтын. 1x1,05 см, салмағы 2,3 г.

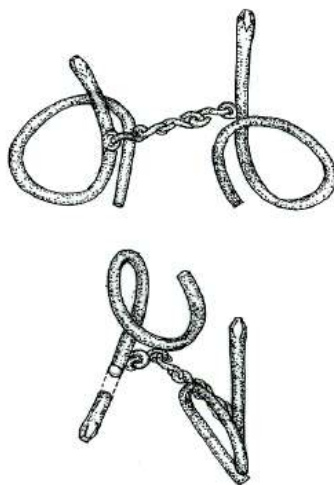
14. САЛПЫНШАҚТЫҢ ҰШЫ ӘШЕКЕЙІ 2 дана. Алтын. 0,64x2,29 см, салмағы 3

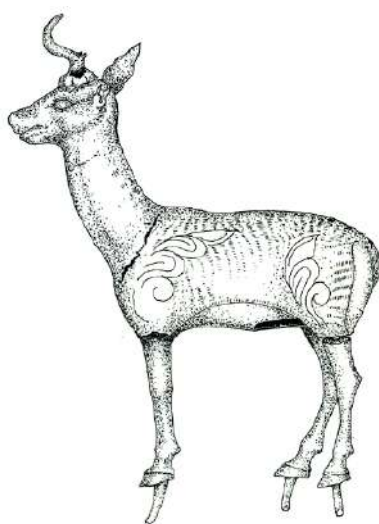
15. **СЫРҒА** 2 дана. Алтын. Ұзындығы 4,5 см, шығыршық шеңбері 1,5 см, салмағы 2,2 г. Асыл тас тағылған.

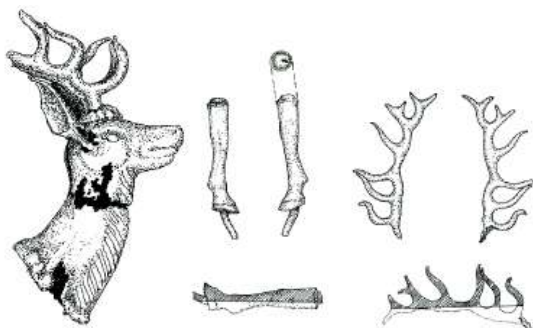
16. **БЛЕЗІК** 2 дана. Алтын. 4x3,4 см, салмағы 17,4 г.

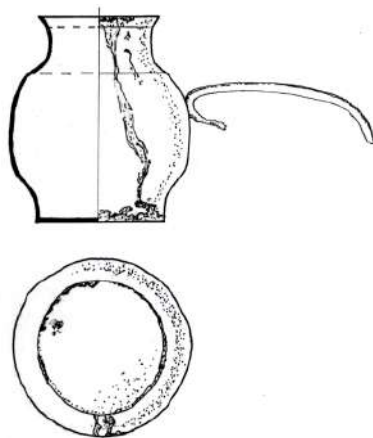
17. **ТҮЙРЕУШ** Алтын. 5,6x4,2 см, салмағы 9,2 г. Дөңгелендіре майыстырып арасын шынжырмен дәнекерлеген.

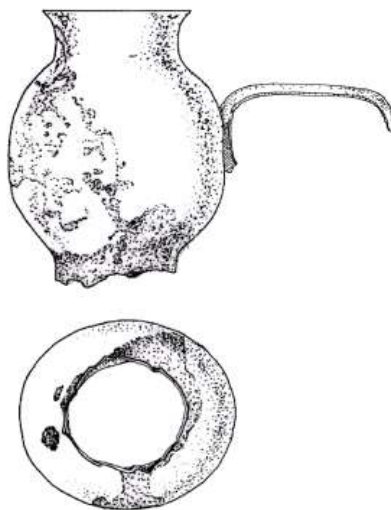
18. **БҮҒЫ** Күміс. Биіктігі 16 см, ені 12 см, салмағы 243,1 г. Басы, мүйізі, құлағы, мойыны, денесі, аяғы жеке-жеке құйма күйінде жасалынып өз ара дәнекерленіп бекітіліп құрастырылған. Сол жақ мүйізі мен құлағы еріп кеткенге ұқсайды. Басын, мүйізін және кеуде тұстарын алтынмен аптаған. Төрт тұяғында тұғырға орнатуға арналған сапты. Денесінде ою өрнектер көмкерілген. Денесінің іші қуыс және қарын тұсында тесік бар.

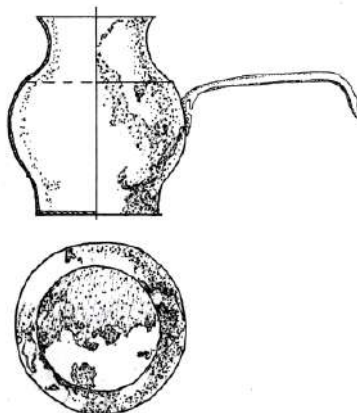
19. **БҰҒЫ** Күміс. Басының биіктігі 9,2 см, аяқ ұзындығы 5,5 см, мүйізі 5,8 см. Бұдан басқасы еріп бұзылып кеткен. Жасалуы жоғарыда аталған бұғымен бірдей.

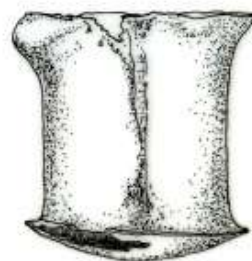
20. **САПТЫ ЫДЫС** Күміс. Биіктігі 6,55 см, ыдыс ернеу шеңбері 3,19 см, салмағы 38,3 г. Күміс қақталған қабықшаны пішінге келтіріп ыстай ұрғылап, екі жиегін сәл қиюластырып дәнекерлеген.

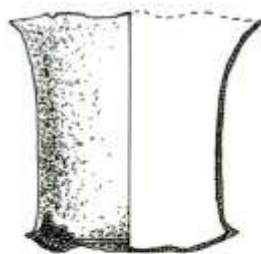
21. **САПТЫ ЫДЫС** Күміс. Биіктігі 4,47 см, ыдыс ернеу шеңбері 2,26 см, салмағы 25,4 г. Қақталған қабықша күмісті пішінге келтіріп ыстай ұрғылап екі жиегін қиюластырып дәнекерленген жалпақ түбін тұтқамен дәнекерлей тоқтатқан.

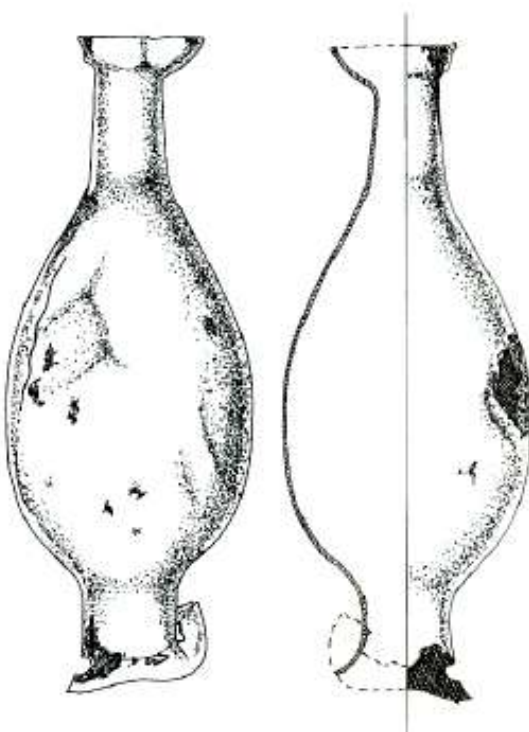
22. **САПТЫ ЫДЫС** Күміс. биіктігі 4,5 см, ыдыс ернеу шеңбері 2,2 см, салмағы 25,3 г. Қақталған қабықша күмісті домалақ пішінге келтіріп ыстап ұрғылап жасаған. Тұтқасын аларда негізгі бөлігі бірге жұлынып түскен.

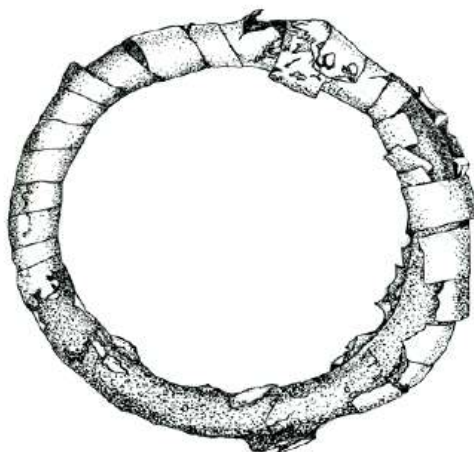
23. **КӨЗЕ** Күміс. Биіктігі 4,23 см, ыдыс ернеу шеңбері 3,14 см, түбі 3,09 см, салмағы 21 г. Түбін негізгі бөлігімен дәнекерлеп тоқтатқан, онысын бұзып бүктеген.

24. **КӨЗЕ** Күміс. Биіктігі 3,3 см, ыдыс ернеу шеңбері 3,4 см, түбі 3 см, салмағы 18,4 г. Түбінің бөлігі бұзылып жоғалған.

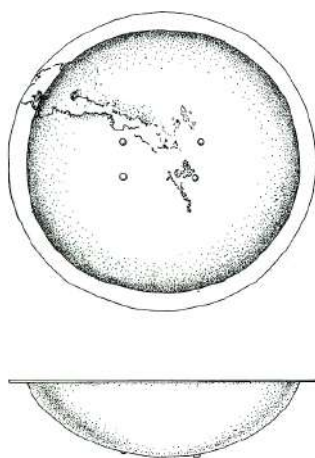
25. **ДОМБЫ** Күміс. Биіктігі 15,6 см, ыдыс ернеу шеңбері 2,2 см, түбі 4,33 см, салмағы 129,3 г. Түбінде үш кішігірім тесік шығарған. Түбі негізгі бөлігінен дәнекерлі жерден үзілген.

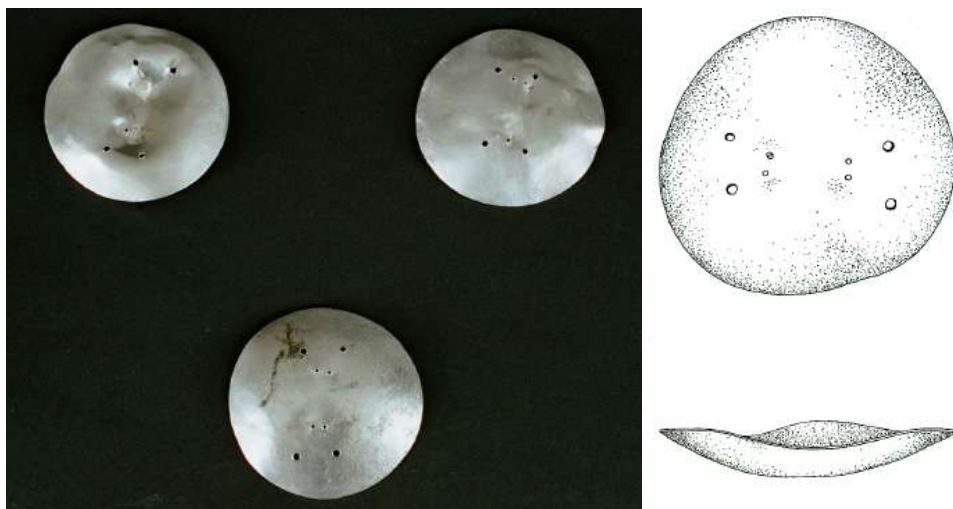
26. **ТҮТКА** Темір. Күміс. Шеңбері 12,76 см, шығырлықтың қалыңдығы 1,48 см, салмағы 41,02 г.

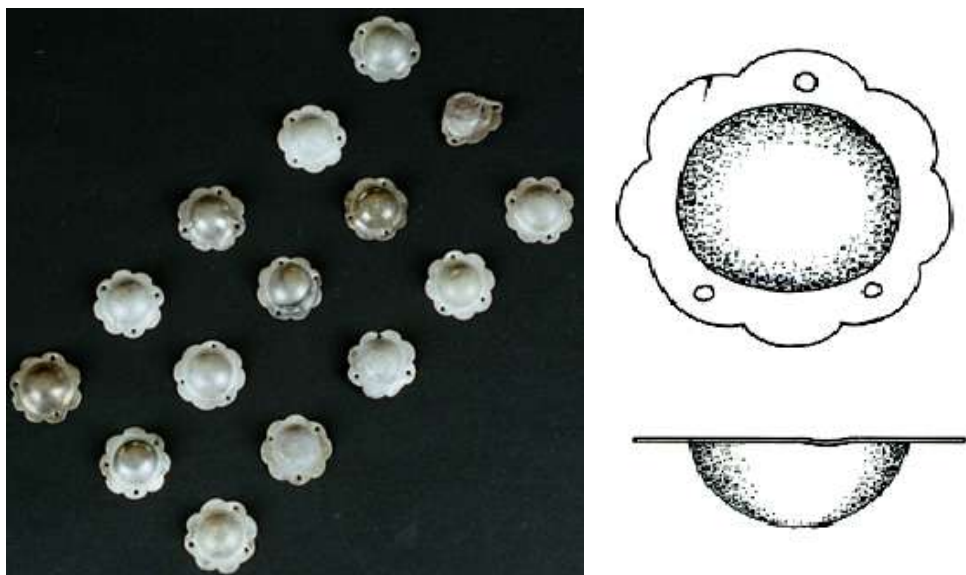
27. **ТҰТҚА** Темір. Күміс. Шеңбері 12,48 см, шығырықтың қалыңдығы 1,57 см, салмағы 56,04 г. Шығырықты бекітуге арналған темір құрсаулы. Осы екі тұтқаны күміс таспамен ораған.

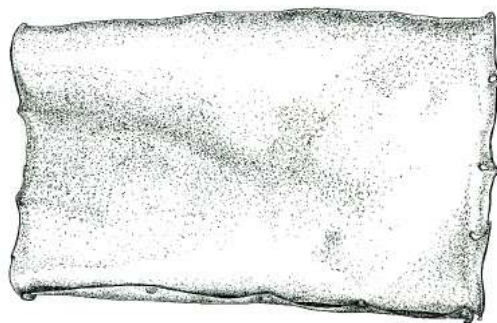
28. **ЖИЕКТІ ШАРАЙНА** 9 дана. Күміс. 15,1 см, қалыңдығы 0,08 см, салмағы 202-217 г.

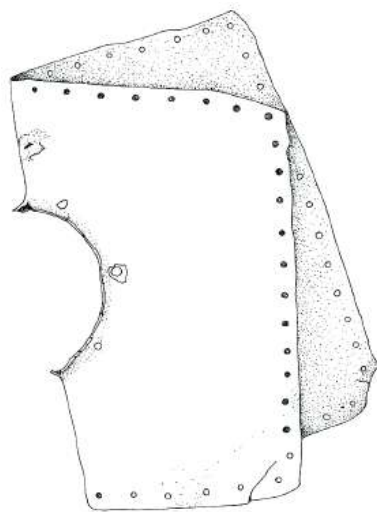
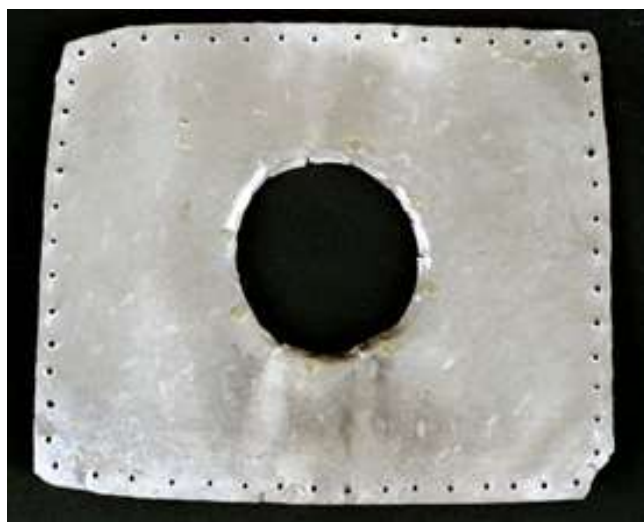
29. ЖИЕКСІЗ ШАРАЙНА 3 дана. Күміс. 11,25-13,8 см, қалыңдығы 0,13-0,15 см, салмағы 94,4-98,1 г. Бұларда 8 тесік бар, олар шегеге арналған.

30. ГҮЛ ІСПЕТТІ КҮМІС ҚАПСЫРМА 1822 дана. Күміс. 4,14 см, қалыңдығы 0,03 см, салмағы 2,24-4,28 г. Бұл қапсырмалардың кейбіреулері шегелі, ол шегенің 2-4 тесікті.

31. **ШЕЛЕКШЕ** Алтын. өлшемі 18,3х13,9 см, қалыңдығы 0,06 см, салмағы 587,3 г. Мұның бір шетінің жиегінде шегеге арналған тесіктер бар.

32. **ОРТАСЫНДА ТЕСІКТІ ЖАЛПАҚ БҰЙЫМ** Күміс. Өлшемі 22,5х18,65 см, қалыңдығы 0,08 см, салмағы 379,5 г. Жиектерін айналдыра 56 дана шегеге арналған тесіктері бар. Бұл бұйымға жоғарыда аталған шелекше дәнекерленген болуы ықтимал.

ИСТОРИЯ И ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЕ HISTORY AND HISTORICAL SOURCE

МРНТИ 03.09.25

Пилипчук Я.В.

КАНГЛЫ: ПРОБЛЕМЫ ЭТНОПОЛИТИЧЕСКОЙ ИСТОРИИ QANGLI: PROBLEMS OF ETHNOPOLITICAL HISTORY

Abstract: This study is devoted to the history of the tribe Qangli. Qangli ancestors were Turkicized Kangars, Turks, Pechenegs and Kipchaks. Kangchu Gaochu were not direct ancestors Qangli. Ethnonym Qangli existed in the 11th-14th century. Qangli were closely integrated in Muslim societies and the state of Khwarazm and State of Karakhanids. During the Mongol conquest of Central Asia and the Dasht-i-Qipchaq Qangli put up fierce resistance to the Mongols. Qangli played a significant role in the history of China under the rule of the Yuan Dynasty. Qangli were talented generals, officials and Confucian scholars. In Yuan China Qangli worked closely with the Qipchaqs and other Semuren.

Key-words: Qangli, Kipchaks, The Yuan Dynasty, Central Asia, Dasht-i Qipchaq.

Данное исследование посвящено истории племени канглы. В фокусе внимания история этого племени в XI-XIII в. В этногенезе канглов приняли участие тюркизированные иранцы кангары, тюрки-печенеги и кыпчаки. Канцзюйцы и Гаоцзюй не были прямыми предками канглов. Этноним канглы существовал в XI-XIV в. Канглы были тесно интегрированы в мусульманские социумы Хорезма и государства Караханидов. Во время монгольского завоевания Средней Азии и Дешт-и-Кыпчак канглы оказывали ожесточенное сопротивление монголам. Канглы сыграли значительную роль в истории Китая при правлении династии Юань. Из них происходили талантливые полководцы, чиновники и конфуцианские ученые. В Китае канглы тесно взаимодействовали с кыпчаками и другими сэмужень.

Ключевые слова: канглы, кыпчаки, династия Юань, Центральная Азия, Дешт-и Кыпчак.

Одним из наиболее интересных вопросов истории Дашт-и-Кыпчак является история племени канглы. Но исследований посвященных канглам немного. Авторами штудий по истории канглов были как правило ученые,

которые были тюрками происхождения. В контексте истории кыргызского племени кангды история канглов исследовалась Р. Абдуманаповым [1]. Вопросами происхождения канглов, их роли в государстве хорезмшахов и истории племени после монгольских завоеваний занимается О. Йорулмаз [2; 3; 4; 5]. Историю канглов в Китае в контексте истории семужень исследовал А. Кадырбаев [6]. В контексте истории кыпчаков историю канглов изучал С. Ахинжанов [7]. Куда менее внимательно к этой проблеме подходили историки не-тюркского происхождения. Несколько абзацев посвятил канглам П. Голдэн в своих штудиях посвященных кыпчакам и кыпчакским племенам [8, р. 109-110, 114-115, 117-118; 9, с. 477-478; 10]. П. Пелльо и Л. Амби исследовали освещение истории канглов в "Юань-ши" [11]. Русских исследователей мало интересовала история канглов. Новизной этой штудии является то, что исследователь освещает не отдельные аспекты истории племени канглы, а реконструирует целостную картину этнической и политической истории канглов в XI-XIV вв. Заданием этой статьи является прежде всего исследование этнической истории канглов. Среди проблем, которые будут рассмотрены в указанной статье является происхождение и история племени в XI-XIII в. в центральноазиатских степях.

Касательно происхождения племени канглы среди ученых не было единого мнения и у них есть несколько гипотез. По первой из них, что распространена в турецкой историографии, то канглы происходили от телесских племен конфедерации Гаоцзюй. Основанием для этого были сведения "Юань-ши", что во времена династии Хань канглы назывались гаоцзюй то есть племенем высоких телег. Но во времена Хань не упоминались Гаоцзюй. Этот этноним начали использовать только начиная с IV в. Этноним канлы, упомянутый у Рашид ад-Дина, переводился как тележники [3; 5; 1, с. 12; 6, с. 21]. Р. Абдуманапов связывал происхождение этнонима с авестийской Кангхой, Канцзюем древнекитайских хроник и кангарами-печенегами. По мнению исследователя печенеги были смешанным ирано-тюркским народом. Этноним кангар трансформировался в канглы в XI в. Этому же мнению придерживается украинский исследователь О. Бубенок. Еще раньше это мнение высказали С. Кляшторный и О. Прицак. В целом иранский компонент должен был присутствовать в этногенезе канглов [1, с. 6-11; 12, с. 65-86; 13, с. 226-228; 14; 15, р. 4-29].

П. Пелльо и Л. Амби предполагали, что байавуты, которые возглавляли канглов, переселились из Маньчжурии в Центральную (в русской терминологии Среднюю) Азию. Присутствие байавутов в составе канглов подтверждается данными "Юань-ши". Вопрос касательно монголоязычного компонента в составе канглов является очень запутанным. П. Голдэн предполагал, что байавуты были этнической группой монгольского происхождения. В составе канглов значительную роль должны были играть и огузские племена кучет и уран [11, р. 110-111, 113, 115-116; 8, р. 106-107, 109-110, 117-118; 10, с. 32-34, 36].

По нашему мнению, реальной является связь канглов с кыпчаками. Канглы как племя кангар-оглы (канаарлы) упоминалось в списке кыпчакских племен у арабских хронистов Рукн ад-Дина Бейбарса ал-Мысри, ан-Нувайри, Ибн Халдуна. Как Kongrlu они были известны в Венгрии. Так или иначе, а канглы упоминались в тесной связи с кыпчаками. Понятно, что происхождение канглов также могло быть связано с печенегами. Константин Багрянородный указывал, что три наиболее знатных племени печенегов имели название кангар, что хорошо согласуется с названием племени в арабских источниках [1, с. 13-15; 16, с. 541; 17, р. 53; 18, Глава 37].

По данным Гийома Рубрука, основные кочевья кангли находились в Волго-Уральском регионе [19, с. 118-122]. В землях канглов существовал город Каракорум. Джувейни еще называл этот город Кара-Кум. К сожалению, нам неизвестна его локализация, поскольку он вероятно находился вблизи от границы с Хорезмом [20, с. 221-222; 21, с. 354]. С. Агаджанов предполагает, что эта ставка канглов находилась вблизи от Дженда [22, с. 253, прим. 2]. Абу-л-Гази, рассказывая о временах мифического Огуз-хана, указывал, что южная граница огузов проходила по устью Сырдарьи. Вблизи этого региона находились города Янгикент и Каракум. Рашид ад-Дин связывал основание Янгикента с мифичным Кун-ханом [23, р. 56].

Джиованни де Плано Карпини и Ц. де Бридиа знали канглов как кангитов [19, с. 72; 24, с. 111]. Махмуд ал-Кашгари упоминал, что один знатный муж из кыпчаков имел имя Канглы [1, с. 13; 25, с. 25]. Сайф ад-Дин Кангар упомянут среди египетских мамлюков [26]. Автор „Сокровенного Сказания монголов” сообщал, что монголам противостояли канлины [27, с. 94, 141, 146]. Один из вождей канглы был правителем Маййафарикина в 1120 г. А. Гёкбель также предполагал принадлежность к канглам Теркен-хатун. Но сведения ан-Насави о этой персоне указывают на ее принадлежность к йемекам [28, р. 651; 29, Главы 11, 14, 19]. Рашид ад-Дин называл канглов канлы [30, с. 84]. В „Цзю Тан шу” упоминал кан-хе-ли [1, с. 10]. Этноним канглы упоминался тюрками в разных формах [31, с. 135-136; 32, с. 357]. Канглы присутствовали в войсках Тимура, кочевых узбеков и Моголистана. Аталыком внука Тамерлана был канглы Байан-Тимур [1, с. 16-17]. В Венгрии зафиксирован Kongrlu rétje (луг Конгрлу) вблизи Карцага. По предположению И. Башки, Kongrlu есть производным от кыпчакского Qongur-ulu и его возможно сопоставить с Qangur-oglu или Qangar-ogli. Это племя можно отождествить с канглами восточных источников [17, р. 53]. П. Голдэн считает Qongur-ogli племенем отдельным от канглов, название которого происходит от тюркского qongur [8, р. 115-116]. С канглами он связывает иной этноним – qmngu. Этот этноним был упомянут у ад-Димашки. Американский исследователь считает, что этноним имеет или форму Qumanlu (Quman) или Qanqlu [8, р. 115; 10, с. 34]. Много исследователей связывают кангу-оглы с канлы, то есть канглами. К.

д'Оссон предлагал и иные варианты прочтения этого этнонима. Форму „канааралы” предлагали В. Тизенгаузен, С. Аманжолов, С. Ахинжанов [26]. П. Голден считал канглов восточными кыпчаками, а их правящим кланом род байавут. В состав конфедерации канглов он включал племена байавут, куман, кучет, уран, барат [8, р. 110, 114-115, 117-118; 9, с. 477-478; 10; 11, р. 111-112].

Канглы занимали высокие должности в хорезмийском султанате. Йамин (Амин) ал-Мульк (Хан-мелик) был наместником Хорасана [33, с. 220-221; 34, р. 287; 35, с. 334; 2]. Кутуз владел землями на север от Аральского моря [36, с. 111; 36, с. 522]. Он был родственником Джелал ад-Дина Манкбурни и был связан с Ай-Чичек из племени канглы, которая была одной из главных хатун в хорезмийском султанате, а ее сын Джелал ад-Дин претендовал на престол [Буниятов 1986, с. 195]. Канглы конкурировали за влияние с йемеками Теркен-хатун. Ан-Насави, как секретарь Джелал ад-Дина, не мог не знать этнической номенклатуры хорезмийского султаната, и поэтому его версия о происхождении Теркен-хатун из йемеков нам кажется такой, что заслуживает на доверие [29, Главы 11, 14, 19].

Отдельно нужно сказать о восточнотуркестанских канглов. Они, как и карлуки, были подданными Караханидов и в XII в. хотели независимости [7, с. 234]. Канглы поддержали Елюя Даши, когда тот атаковал Восточный Туркестан и Жетысу [7, с. 234]. Нужно отметить, что канглы активно взаимодействовали с соседними монголоязычными племенами. В 1205 г. восточнотуркестанские канглы предоставили укрытие меркитам [27, с. 94-97]. Рашид ад-Дин упоминал канглов как соседей найманов [30, с. 136-137]. Китайский хронист указывал, что в войске кереитского Он-хана (Тоорила) воевал канглы Хайланьбо (Кайранбай) [25, с. 23; 37, с. 99-100; 6, с. 35-36; 38, р. 28-29]. Кайран-бай был дедом Бухуму (Pu-hi-mu), который находилмя на службе у династии Юань [38, р. 29; 25, с. 23]. Кроме того, источниками отмечены связи с тюрками-карлуками [7, с. 233-234]. Можно предположить, что канглы Жетысу зависели от карлукских правителей Алмалыка и Кайалыка.

Канглы были в войсках хорезмийцев во время вторжения монголов в Центральную Азию. Монгольский летописец указывал, что Субедей и Джебе вторглись во владения сартаульского народа, но хотели не нападать на владения Хан-Мелика, и только после того, как его владения атаковал Тохучар, этот вождь канглы пошел на соединение с Чжалалдином-Солтаном (Джалал ад-Дином Манкбурни) [27, с. 139]. Хан-мелик – это наместник Хорасана Йамин (Амин) ал-Мульк [33, с. 220-221]. Йамин (Амин) был кузеном Джелал ад-Дина и одним из вождей канглы [35, с. 334]. Когда командующий канглов Карача-хаджиб изменил йемекам Инал-хана под Отраром в 1219 г., то его воины были казнены монголами. Обороной Бенакета командовал Илгету-мелик во главе войска из племени канглы. Оборона города продолжалась три дня, а после капитуляции

города монголы поубивали многих канглов. В Хорезме также были канглы. Их возглавляли Озлак (Узлаг)-хан и Ак-Султан, а также сановники Буджи-Пехлеван, Кучай-Тегин, Огул-Хаджиб, Тимур-Мелик [33, с. 198-199, 201-202, 213-215; 21, с. 164].

От данных Рашид ад-Дина несколько отличаются сведения Джувейни. Но между ними есть и много общего. Джувейни описывал измену Карача-хаджиба, который открыл монголам путь в Отрар через ворота Суфи-Хана. Также он указывал, что Илгету-мелик хорошо подготовился к обороне и три дня воевал с монголами у Фанаката. Монголы одержали победу лишь на четвертый день. По сведениям Джувейни Самарканд обороняли канглы. Алп-хан с тысячей всадников сделал вылазку из города, но его отряд был уничтожен монголами. Город до последнего обороняли канглы Барышмас-хана, Тагай-хана, Сарсик-хана и Узлаг-хана. Касательно Хорезма, то Джувейни упоминал о обороняющем Хорезм Хумар-тегина (его он считал родственником Теркен-хатун, а сама хатун по его версии была из канглов), Бука-Пахлавана, Моغل-Хаджиба, Али Дуругинт [39, с. 55-56, 60, 81-82, 84].

Опираясь на данные Рашид ад-Дина и Джувейни, Т. Олсен утверждает, что Джучи, известный еще как Улуш-иди, в 1221 г. атаковал канглов, совершив специальный поход в местность Кара-Кум (или Каракорум) [21, с. 354]. Исследователь предполагал, что эта кампания имела целью нейтрализацию канглов [21, с. 354]. Составитель „Юань-ши” сообщал, что Джучи взял Барчанлыгкент (Барчин) [21, с. 354]. По данным Рашид ад-Дина, Джучи взял Барчанлыгкент, Джэнд, Сыгнак, Янгикент, то есть города в бассейне Сырдарьи [33, с. 198-200, 256-257]. Находясь на периферии исламского мира, местные канглы и огузы (туркмены) приняли ислам. Именно это обстоятельство обусловила то, что францисканец называл их „бисерминами”. Термин „бусурмен” использовался русинами и тюрьками для обозначения мусульман [24, с. 323]. Именно через славянских посредников этот этноним мог попасть к францисканцам. Описывая события 1229 г., анонимный монгольский хронист называл среди непокорных народов канлинов [27, с. 146]. Окончательно канглы были побеждены лишь в 1237 г. да и то часть из них мигрировала в Венгрию.

Канглы Хотоси (Кутуза) воевали против монголов в 1224 г. [40, с. 522]. Монгольский аноним и далее сообщал о столкновении с кибчаутами и канлинами [27, с. 141, 146, 148]. По Абу-л-Гази, экспедицию Джучи в Дашт-и Кыпчак было осуществлено уже после завоевания Гурганджа [41, с. 44]. Китайский хронист указывал, что после победы над русинами и аланами Хесымайли воевал против канглов, вышед до города Бо-цзы-ба-ли [36, с. 111; 40, с. 522]. Посол чжурчженей у „Бей ши цзи” о кыпчаках не упоминал, но указывал, что в регионе, где он находился, жили народы молихи (меркиты), холихиз (кыргызы), хангли (канглы), гуйгу (уйгуры), тума (туматы) и холу (карлуки) [42, р. 27-28].

Как считает Р. Храпачевский, Бо-цзы-ба-ли это Булгар [40, с. 522]. Насколько известно из китайских источников, Хесымайли воевал в составе корпуса Субедея, из чего можно сделать предположение, что Бо-цзы-ба-ли китайского хрониста – Булгар, а описание народов, с которыми воевали монголы, отвечает схеме продвижения войск, которую предложил Ибн ал-Асир. Вождь канглов упомянутый в „Юань-ши” как Хотосы, что соответствует тюркскому имени Кутуз. Правитель с таким именем был родственником Джелал ад-Дина Манкбурни и был связан с Ай-Чичек из племени канглов [43, с. 195]. К сожалению, арабские хронисты не сообщают деталей событий, но известно, что перед тем, как стать мамлюком, он был взят в плен монголами [43, с. 195]. Это могло произойти между 1221 и 1224 гг. Более вероятно, что это произошло, когда Субедей-багатур вернулся из Восточной Европы в Монголию через приаральские степи. Поскольку на тот момент монголы не ставили перед собой задания окончательно победить канглов, то даже вторжение 1223 г. не привело к завоюванию всего Волжско-Уральского региона. Когда Кутуз попал в плен, то его не стали убивать или высылать в Китай, а продали в рабство [43, с. 195]. На протяжении многих лет Кутуз вместе с хорезмийцами служил Аййубидам, пока сам не стал правителем Египта [38, р. 32].

Уже во время монгольского завоевания Дашт-и Кипчак значительное количество кыпчаков находилось на службе у монгольских правителей. После возвращения из Восточной Европы Субедей в 1224 г. сформировал войско из побежденных племен — меркитов, найманов, керейтов, канглов и кыпчаков [40, с. 500-501]. Кроме кыпчаков в составе монгольского войска находились канглы. В „Юань-ши” указано, что на службе у монголов находились такие их известные вожди: Асанбука, Согнак-тегин, Айбай, Або-байаут [6, с. 28, 32-33, 35, 46; 4, с. 203]. Кангл Аймаур (Эймур, Аймяо) принимал участие в походе Субедея-багатура и Джебе-нойона в Восточную Европу и во время кампании Чингиз-хана против тангутов. Он также отметился в войне против чжурчженей в Хэнани. Аймаур принимал участие в кампании Мункэ против Южной Сун. Канглы Орос под командованием Мункэ также воевал против китайцев [44, с. 244; 6, с. 45-46].

Из 9 чиновников-канглы 3 было даругачи. Влиятельными канглы были Бухуму, Тухулу (Тоглук), Тарикчи, Минган, Есудай, Орос, Есудар, Циньшун, братья Инал-Токтоа и Асан-Буга. Наиболее влиятельным из канглы был Бухуму. Возростание его влияния вызвало реакцию со стороны всемогущего канцлера Хубилай-хана Ахмеда. Бухуму принимал участие в делах высшего органа власти — Чжуншущена (Центрального Императорского Секретариата). Он написал жалобы на первого министра уйгура Санга и Наср ад-Дина. Бухуму занимал должности пинчжинчженши (генерал-губернатора) и люйшоу (имперского наместника в столице). Предки Бухуму были знатными людьми из

племени канглов. Дедом Бухуму был Хайланьбо (Кайранбай). Несмотря на то, что сыновья Кайранбая попали в плен к монголам, их помиловали. Самым молодым из сыновей Кайранбая был Яньчжень (Алчин). Он некоторое время находился при дворе Соркуктани-беги. После этого Алчин служил Хубилаю и сопровождал его в походах. Сыном Алчина был Бухуму [6, с. 34-35; 4, с. 202-203].

Близким к Бухуму был Тоглук, который с ранних лет был приближенным к Хубилаю. Канглы Тарикчи отметился при осаде городов Фаньчен и Сяньян во время похода Хубилая на Южную Сун. После покорения Южного Китая он командовал монгольскими войсками в Гуаньдуне и Фуцзяне, а потом в Гуанси и в Чжедун. Его старший сын Токтоа-Тимур стал темником и даругачи, а младший – Ваньну унаследовал должность отца в Гуанси. Касательно же происхождения Тарикчи то его отцом был Илигбай. Военачальник кыпчакской гвардии Минган отвечал за безопасность императора во время его визитов в провинции, а также во время походов. Во главе 8 тыс. монголов он дошел до Бешбалыка, где сражался против Хайду. Он настоял на освобождении 10 тыс. семужень от повинностей и инициировал формирование из них войск. Сформирован из них тумен он возглавил сам. Есудай принимал участие в походах на Южную Сун и Японию. В 1283 г. его назначили на должность даругачи Тайчжоу. Он был представителем императора при кыпчакской гвардии. В 1287 г. Есудай принимал участие в походе против Найана [6, с. 102-104; 4, с. 203-205].

Орос в 1289 г. был назначен на должность сюаньфуши (уполномоченного на местах, особоуполномоченный по усмирению), а потом стал темником. Орос происходил из клана байавут племени канглов. Його семья была влиятельной и к ней принадлежали Хаши Пайаву (Каши Байаут) и Kin'g-Ton'g. Сын Ороса Kin'g-Ton'g принадлежал к придворным последнего монгольского императора Юань Тогон-Темура. Есудар принимал участие во взятии городов Сяньян и Фаньчен. Во время штурмов этих городов он был первым на стенах. За эти заслуги его назначили тысячником. В 1279 г. он стал темником и управлял сотней суден на просторах от Хуанхэ до Янцзы. Войска, которые возглавлял Есудар вернулись из первого похода на Японию без потерь. Отцом Есудара был Ngai-rai Baаа'ut. Еще один канглы Циньшун охранял личные покои императора. Он был люйшоу Шаньду, а также находился на должности пинчжанчженши (управляющим департамента то есть директора) в синчжуншенах (передвижных имперских секретариатов, филиалов Центрального Имперского Секретариата в провинциях) провинций Цзянси, Хэнань, Ляоян, Чжэньцзян. Инал-Токтоа и Асан-Буга пользовались лаской Хубилая с ранних лет. Асан-Буга отметился во время подавления восстания Найана в 80-х гг. XIII в. Уже в 1293 г. он воевал против Хайду на Алтае. Асан-Буга имел поместья и занимал важную должность в гвардии. Инал-Токтоа находился в личной охране императора [6, с. 104-105; 11, с. 106-107; 4, с. 202-203].

Асан-Буга происходил из царского рода канглов. Он был потомком хатун Шаньметгумали. Его дядей и отцом были соответственно ее сыновья Чулуй и Яя. Асан-Буга был внуком хатун. Шаньметгумали отправила к монголам караван с богатствами и сыновьями. Шаньметгумали получила от монгольских правителей резиденцию и пенсию из государственной казны. Хатун просила о возвращении домой Яя, который получил от монголов титул вана (князя) канглов. Асан-Буга был одним из шести сыновей Яя. Его пожаловали титулом гуна (правителя) канглов. Касательно тюркской формы имени Шаньметгумали, то О. Йорулмаз, ссылаясь на Б. Огеля, реконструировал его как Кумар-хатун. Chu'lu (Чулуй у О. Кадирабаева) дослідник пропонує вважати спотвореною формою імені Kulug [6, с. 104-105; 11, р. 106; 4, s. 201-202; 8, р. 118-119].

На высоких должностях при дворе императора Темура находились канглы Инал-Токтоа и Асан-Буга. Инал-Токтоа отличился в битве против Хайду в 1301 г. В бою он находился рядом с принцем Хайшаном, чтобы обеспечивать его безопасность. Асан-Буга отметился в битвах против Хайду на Алтае и Хангае. При преемниках Темура значительную роль продолжал играть канглы Бухуму. Когда в 1307 г. император Темур погиб и между принцами началась борьба за власть Инал-Токтоа предупредил Хайшана о заговоре, бежав из Дайду. Асан-Буга остался в городе и предупредил о заговоре иного принца (Аюрбарвада). Заговор против Хайшана и Аюрбарвады был раскрыт и организовавшего его принца Ананда было казнено. После этого началась вражда между Хайшаном и Аюрбарвада. На стороне Хайшана выступили Асан-Буга и Инал-Токтоа, которые после его победы были назначены на высокие должности. Инал-Токтоа советовал Хайшану разорвать договор с Аюрбарвада, чтобы престол унаследовал не брат, а сын правителя. Император отбросил это предложение. Когда в 1311 г. Хайшан умер, а на престол вззошел Аюрбарвада, то Инал-Токтоа и Асан-Буга оказались в опале. Кроме военного дела канглы также были чиновниками и учеными. Канглы Бухуму и его сын Наонао принимали участие в подготовке издания династических историй династий Ляо, Сун, Цзинь. Канглы Орос также был ученым. В "Юань-ши" также было упомянуто о канглах Темур-Таше, Каме, Суйсуе, Буке, Каре, Эсен-Буге, Инал-Токтоа. Бука, Кара, Инал-Токтоа и Эсен-Буга по конфессийной принадлежности были христианами-несторианами [45, с. 89-96; 46, с. 80-84; 11, р. 102, 109; 47, р. 491, 495, 512, 532-533, 528-530, 537-538; 4, s. 202].

Таким образом мы пришли к следующим выводам: 1) происхождение канглов связано с конфедерацией кангаров-печенегов и кыпчаками. Кангуйцы, как и Гаоцзюй, могли быть далекими предками и непосредственной связи между ними и канглами нет; 2) Канглы были одним из мощнейших племен кыпчаков. Их конфедерация оказывала значительное влияние на историю Хорезма и восточной части Дашт-и Кипчак в XI-XIII вв. Во время монгольского завоевания Чингиз-хан и его преемники встретили сильное

сопротивление со стороны канглов; 3) В Китае канглы входили в состав семужень и кыпчакской гвардии. Канглы были обособленной группой и некоторые из них пользовались значительным влиянием при дворе. Из них происходили как полководцы, так и чиновники. Кангли входили в окружение императоров династии Юань.

Литература

1. Абдуманатов Р.А. (2006): Культурно-историческая основа кыргызского племенного образования кангды // Тюркологический сборник: Тюркские народы России и Великой Степи, 2005. — М.: Восточная литература. — с. 6-20
2. Yorulmaz O. (2006a): Harezmşah Kamlıları/Kanklıları (Etkileri, Roller ve Akıbetleri) // Türk Dünyası Araştırmaları – Sayı 162. – İstanbul: Mayıs-Haziran. – s. 151-172
3. Yorulmaz O. (2006b): Kamlıların/ Kanklıların menşei meselesi // Tarih Dergisi – Sayı 43. – İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi. – s. 83-104
4. Yorulmaz O. (2007): Moğol İstilası Sonrası Kamlılar/Kanklılar // Bilig. – Sayı 40. – Ankara: Ahmet Yesevi Mütevelli Heyet Başkanlığı. – s. 195- 222
5. Yorulmaz O. (2013): Geçmişten Günümüze Kamlı Türkleri. – Ankara: Ötüken Neşriyat. – 208 S.
6. Кадырбаев А.Ш. (1990): Тюрки и иранцы в Китае и Центральной Азии XIII –XIV вв. –А.-А.: Гылым – 160 с.
7. Ахинжанов С.М. (1989): Кыпчаки в истории средневекового Казахстана. – А.-А.: Илим. – 291, [2] с.
8. Golden P.B. (1997): Cumanica IV : The Cumano-Qıpçaq Clans and Tribes // Archivum Eurasiae Medii Aevi. — Vol. IX (1995-1997). — Wiesbaden: Otto Harrassowitz Verlag. — P. 16-29.
9. Голден П. (2003): Формирование кумано–кыпчаков и их мира // Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии. — Симферополь: Крымское отделение института востоковедения НАН Украины. — Вып. X — с. 458-480
10. Голден П.Б. (2013): К вопросу о происхождении племенных названий кыпчаков // Сборник материалов международной научной конференции ”Кипчаки Евразии: история, язык и письменные памятники” посвященный 1100 летию Кимекского государства в рамках Дней тюркской письменности и культуры. – Астана: Евразийский национальный университет Республики Казахстан им. Л.Н. Гумилева. – с. 22-35.
11. Pelliot P., Hambis L. (1951): Historie des campagnes de Gengis Khan. Cheng-wou ts'un-tcheng lou. – Leiden : E.J. Brill. – XXVII, (1), 485 p.
12. Бубенок О.Б. (2009): Печеніги в степах Східної Європи: алтайці чи

індоевропейці // Східний Світ. – № 2. – К.: Інститут сходознавства ім. А. Кримського НАН України. – с. 65-86.

13.Кляшторный С.Г. (2003): История Центральной Азии и памятники рунического письма. – СПб.: Филологический факультет СПбГУ. – 560 с.

14.Прицак О. (1970): Печеніги // Український Історик. – № 1-3. – Нью-Йорк-Мюнхен. http://shron.chtyvo.org.ua/Pritsak_Omelian/Pechenihy.pdf

15.Pritsak O. (1976): The Pechenegs. A case of Social and Economic Transformation // Peter de Ridder Press (Archivum Eurasiae Medii Aevi. 1975. — Vol.1.) — Lisse: Peter de Ridder Press. – p. 5-29

16. Тизенгаузен В.Г. (1884): Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. Т.I: Извлечения из сочинений арабских. СПб. : Издано на иждивении С.Г. Строганова.— XVI, 563, [1]

17.Baski I. (2006): On the ethnic names of the Cumans of Hungary // Kinship in the Altaic World/ Proccedings of the 48th PIAC. – Wiesbaden: Otto Harrasowitz Verlag. – P. 43-54.

18.Константин Багрянородный (1991): Об управлении империей / Пер. под. ред. Г. Г. Литаврина, А. П. Новосельцева. – М.: Наука. – 496 с. http://www.vostlit.info/Texts/rus11/Konst_Bagr_2/text37.phtml?id=6396

19.Джиованни де Плано Карпини (1957): История монгалов. Гильом де Рубрук. Путешествие в Восточные страны / Пер. с лат. А.И. Малеина. Ред., вступит. ст. и примеч Н.П. Шастиной. — М.: Государственное издательство географической литературы. — 270 с.

20.Прицак О. (2008): Коли і ким було написано "Слово о полку Ігоревім". – К: Обереги. – 360 с.

21. Оллсен Т. (2008): Прелюдия к западным походам: монгольские военные операции в Волго-Уральском регионе в 1217-1237 годах // Степи Европы в эпоху Средневековья. — Донецк: Донецкий национальный университет. — Т.6. Золотоордынское время. — с. 351-362.

22.Агаджанов С.Г. (1969): Очерки истории огузов и туркмен Средней Азии. –Ашхабад: Илым. – 297 с.

23.Golden P.B. (1972): The migrations of the Oghuz // Archivum Ottomanicum. – Vol. 4. – Wiesbaden: Otto Harrassowitz Verlag – p. 54-84.

24.Христианский мир и Великая Монгольская империя (2002): Материалы францисканской миссии 1245 года. Материалы францисканской миссии / Критический текст, перевод с латыни Истории Тартар брата Ц. де Бридиа С. В. Аксенова и А. Г. Юрченко. Экспозиция, исследование и указатели А. Г. Юрченко — СПб. — 478 с

25.Кадырбаев А.Ш. (2004): Персидские и китайские источники о переселении кипчакских племен в Дашт-и Кипчак (в XI – начале XIII в.) // Историко-культурные взаимосвязи Ирана и Дашт-и Кипчака в XIII-XVIII вв. Материалы международного круглого стола. – Алматы: Институт

востоковедения имени Р.Б. Сулейменова Министерства образования и науки Республики Казахстан, Центр иранистики. – с. 21-30.

26. Кумекоев Б.Е. (1993): Об этнонимии кыпчакской конфедерации западного Дешт-и-Кыпчака XII — начала XIII века // Известия Академии Наук Республики Казахстан. – № 1. – Алматы: Изд-во АН Казахстана. – с. 58-70.

27. Сокровенное сказание монголов (2002): – М. Товарищество научных изданий КМК. – 156 с.

28. Gökbel A. (2002): Kipchaks and Kumans // The Turks. — Vol. 1. – Ankar: Yeni Türkiye Yayinlary.— P. 643-659.

29. Шихаб ад-Дин Мухаммад ан-Насави (1996): Сират ас-султан Джалал ад-Дин Манкбурны (Жизнеописание султана Джалал ад-Дина Манкбурны). – М.: Восточная литература. – 798 с.

<http://www.vostlit.info/Texts/rus8/Nasawi/frametext1.htm>, <http://www.vostlit.info/Texts/rus8/Nasawi/frametext2.htm>, <http://www.vostlit.info/Texts/rus8/Nasawi/frametext3.htm>,

<http://www.vostlit.info/Texts/rus8/Nasawi/frametext4.htm>,

<http://www.vostlit.info/Texts/rus8/Nasawi/frametext5.htm>

30. Рашид ад-Дин (1952а): Сборник летописей. – Т.1. Кн.1. – М.-Л.: Издательство Академии Наук СССР. – 222 с.

31. Бушаков В.А. (1991): Тюркская этноэкономика Крыма // Диссертация на соискание ученой степени кандидата филологических наук. Специальность 10. 02. 06. Тюркские языки. – М.: Академия Наук СССР Институт языкознания Академии Наук СССР. – 265, 104 с.

32. Кузеев Р.Г. (1974): Происхождение башкирского народа. – М.: Наука. – 571 с.

33. Рашид ад-Дин (1952б): Сборник летописей. — Т.1. Кн.2 / Пер. с перс. Смирнова О.И., прим. Панкратов Б. И., Смирнова О.И. Ред. Семенов А. А. — М.-Л: Издательство Академии Наук СССР.— 316 с.

34. Tabakat-i-Nasiri (1881): A General History of the Muhammedan Dynasties of Asia, including Hindustan, from 194 [810 A.D.] to A.H. 658 [1260 A.D.] and the Irruption of the Infidel Mughals into Islam by Maulana, Minhaj-ud-Din, Abu-'Umar-i-'Usman Jawzani. – Vol. 1. – London: Gilbert and Rivington. – 760 p.

35. Шихаб ад-Дин Мухаммад ан-Насави (1973): Жизнеописание султана Джалал ад-Дина Манкбурны / Пер. с араб., пред., коммент., прим. и указатели З.М. Бунятова. — Баку: Элм. — 450 с.

36. Березин И.Н. (1855): Нашествие Батыя на Россию // Журнал министерства народного просвещения. — Отд. отд. — СПб. — Ч. LXXXVI. — Отд. II. — с. 79-114

37. Кадырбаев А.Ш. (2003): О миграциях и расселении кыпчакских племён в степях Евразии до эпохи Чингис-хана // Altaica. — Вып. VIII. — М.: Институт

Востоковедения Российской Академии Наук.— с. 96-106.

38. Golden P.B. (2000): "I will give the people unto thee". The Chinggisid Conquests and their aftermath in the Turkic World // Journal of the Royal Asiatic Society. Third Series. — Vol. 10. — Part 1. — Cambridge UK: Cambridge University Press. — P. 21-41

39. Джувейни (2004): Чингисхан. История завоевателя мира записанная Ала ад-Дином Ата-Меликом Джувейни / Пер. с перс, текста на англ. Дж. А. Бойла. Пер. с англ. Е. Е. Харитоновой. — М.: Изд. дом МАГИСТР-ПРЕСС. — LXII, 689 с.

40. Храпачевский Р. П. (2004): Военная держава Чингисхана — М.: ООО Издательство Аст: ОАО ВЗОИ. — 557, [3] с.

41. Кононов А.Н. (1958): Родословная туркмен: Сочинение Абу-л-Гази, хана хивинского. — М.-Л.: Изд-во Академии Наук СССР Ленинградское отделение, 1958. — 193 с.

42. Bretschneider E. (1910): Medieval Researches from Eastern Asiatic Sources. Fragments towards the knowledge of the Geography and History of Central and Western Asia from the 13th to 17th century. — London: Kegan Paul, Trench, Trubner and co. — Vol. 1 — XII, 334 p.

43. Бунятов З.М. (1986): Государство Хорезмшахов-Ануштегенидов, 1097-1231. — М.: Наука. — 247 с.

44. Храпачевский Р.П. (2009): Золотая Орда в источниках. (Материалы для истории Золотой Орды или улуса Джучи) — Т.3. Китайские и монгольские источники. — М.: Центр по изучению военной и общей истории.— 336 с.

45. Кадырбаев А.Ш. (2012): Тимур и Хайсан // Общество и государство в Китае. — Т. XLII. — Ч. 3. — М.: Федеральное государственное бюджетное учреждение науки Институт востоковедения Российской академии наук. — с. 89-96. http://www.synologia.ru/a/%D0%A2%D0%B8%D0%BC%D1%83%D1%80_%D0%B8_%D0%A5%D0%B0%D0%B9%D1%81%D0%B0%D0%BD

46. Кадырбаев А.Ш. (2013): Кыпчакская гвардия монгольских императоров Китая и государственный переворот в империи Юань в 1307 году (по материалам китайской династийной истории Юань-ши) // Сборник материалов международной научной конференции "Кипчаки Евразии: история, язык и письменные памятники" посвященный 1100 летию Кимекского государства в рамках Дней тюркской письменности и культуры. — Астана: Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Министерство культуры и информации Республики Казахстан, Комитет по языкам. — с. 105-112.

47. Hsiao Ch'i-Ch'ng (2008): Mid-Yuan Politics // The Cambridge History of China. — Vol. 6: Alien regimes and border states, 907-1368. — Cambridge: Cambridge University Press. — P. 490-560

ӘДЕБИЕТ ЛИТЕРАТУРА

FTAMP 17.09

М. Жұмабаев

Мағжан Жұмабаев³

АЛҚА. ТАБАЛДЫРЫҚ

Abstract: Research on the creation time, author, context, photography of the Arabic graphic and archive materials of this work (Alqa, Tabaldiriq) was published in 2011 by M.Q.Qoikeldiev and Sh. Tilewbaev. In this issue of the journal we published the “Alqa, Tabaldiriq” (Necklace, Threshold) by Magjan Jumabay in 1924, and it’s first Russian translation.

Key words: Mahjan Jumabayev, Alqa, Threshold, Kazakh literature.

А Л Қ А Т а б а л д ы р ы қ

Қазақ адабияты тоғыз жолдың торауында тұр. Артында – бір жол, алдында – мың жол. Мың жолдың ішінде – өзен өрлегені де, шөлге улегені де, барса келері де, барса келмесі де бар. Қазақ адабиятын мынау мың

³ Мағжан Жұмабаев Табалдырық. Манифест Кіріспе мақала: М. Қойгелдиев. Құжаттық материалдарды мұрағат қорларынан алып, баспаға әзірлеген: М. Қойгелдиев, Ш. Тілеубаев. Алматы: «Тау-Самал» баспасы, 2011. – 108 бет + 20 бет түрлі-түсті жапсырма.

жолдың торауына алып келіп, аңыртып тұрған тұрмыс. Қазақ тұрмысы, орыс тұрмысымен, орыс тұрмысы арқылы Еуропа тұрмысымен соқтығысуы – қазақ адабиятының орыс адабия екініне, орыс адабияты арқылы еуропа адабияты екініне кез келуі; тас пен жапалақтың – жапалағы өлмек. Әрине, қазақ тұрмысы қирамақ, әрине, қазақ адабияты еліктемек.

Бірақ, бізге молда болатын еуропа адабиятының өзі – бір молда емес, мың молда. Алыстағы анау Еуропаны қоя-ақ қоялық, көршіміз орыс адабиятын алалық. Оның да өткен дәуірлерін бүркеп, осы күнгі дәуірін алалық. Осы күнде, пролетариат төңкерісі дәуірінде, Кеңес үкіметінің өзінде орыс адабиятының мың бағыты бар. Бәрінің жалауы – қызыл, ұраны

– төңкеріс, алды – ортақшылдық сықылды. Алайда, искусство, һәм оның бір саласы болған адабият туралы түрлі жақтың түрлі ұғымы бар – «Искусство бар һәм болмақ» деген бағыттан бастап, «искусство жоқ һәм болмақ емес, бұрын болса да, бұдан былай болмақ емес» болуға тиісті емес – деген бағытқа шейін бар.

Оның үстіне, біз дүние астан-кестен болған заманның адамымыз. Жұмыр жердің бетіндегі шірік қауды өртеп, ертең өртең шығару үшін қылыш, найзаны қолдан түсірмей, майданда жүрген әскердейміз: Әйеліміз, ерлеріміз, саясаткерлеріміз, шаруашылдарымыз, адабиятшыларымыз – тегіс әскерміз. Әскер болуға міндеттіміз. Төңкеріс те осыны тілейді. Тұрмыс та осыны тілейді. Бірақ, майдандағы әскердің әрбір тобының, әрбір табының дербес міндеті болмақ. Әр топ өз міндетін дұрыс атқарса ғана, жалпы әскер соғысты ұтып шықпақ. Бұл топ өз міндетін атқара алмаса, өз міндетін ұмытып, көптің дүрмегімен, айқайы – аттанының желімен лап қойып кете барса, майдан құр ойранға айналмақ. Қазақтың жазушылары да аз әскердің кішкене бір қанаты, үркердей бір тобы. Бұлардың мойнында, жалпы әскерлік міндетінен басқа да дербес міндет бар. Жазушылықтың, ақындықтың өз міндеті бар. Жазушыларымыз әскерлік міндетін біліп, ақындық міндетін білмесе, атқара алмаса – ақын емес. Ақындықты біліп, әскерлікті білмесе – әскер емес.

Қазақ елі, Еуропа мәдениеті көзімен қарағанда, мәдениет қоры, әдебиет қоры жоқ кедей ел болғандықтан, біздің жазушыларымыз не әскерлік, не азаматтық міндетін ұмытып, құр ақындыққа қамалып қалуы мүмкін, әсіресе, ақындық міндетін біле алмай, жалпы айқайдың екпінімен кетуге мүмкін. Адабиятты – айқай ғана деп, ақындықты – үгіт-насихат қана деп ұғуға [мүмкін]. Мысалы, адабият – не діншілдік

«Бәдуамы», не дінсіздік «Бәдуамы», әйтеуір, «Бәдуам»⁴ деп ұғынуға мүмкін. Үлгі боларлық орыс әдебиетінің түрлі тарауының тұрақсыз бір тарауына, не барса келмесіне, не ұзамай құрып кететін сиырдың шұбырындысына түсіп кетуі мүмкін.

Осы мүмкіндіктердің шет пұшпағын көріп, адабият қазанының бір құлағына жармасып жүрген біз, тоғыз ойланып, тоқсан толғанып, төмендегі

⁴ Бәдуам – әліппе.

пікірлерді ортаға салуды өзіміздің борышымыз деп білдік. Бұл құрғанымыз сегіз қанатбоз орда, алты қанат ақ отау емес – Абылайша⁵ Майдан, ойран, жорық дәуірінде дағарадай орда, айдай ақ отау құрып отыруға болмайды.

Аттан дәуіріне абылайша [қарау] керек. Жорық басылар, жаңа тұрмыс орнар, Абылайша қалып, бәріміз сыятын боз орда тігілер. Бұл – келешектікі. Өзірге баспана – абылайша. Оқушы! Жақсы келдің. «Табалдырықты» аттап төрге шық!

«Алқаға» кір.

I

Адабиятымыз

«Адабияттың өзінше дәуірлеуі техника мәдениетінің дәуірлеуіне байланбайды», – дейді⁶ Маркс. Осы пікірін бекіту үшін Грек тарихының Гомер заманы мен Еуропа тарихының Шекспир заманын көрсетеді. Шынында, Гомер заманындағы гректің, Шекспир заманындағы Еуропаның техникалық мәдениетінің балаң болғаны рас.

Алайда, сол дәуірлерде Грек пен Еуропа адабияты құлашты аспанға сермеген. Неге бұлай болғандығын тексеру – адабият тарихшысының міндеті. Біздің бұл жерде айтатынымыз: Маркстің мынау пікірін қазақ өміріне табыстырсак, «Қазақтың техника мәдениеті тіпті төмен болған, [сондықтан да] адабияты да жоқтың қасында болған» деген пікір ұстай – қате. Шынында, қазақтың өзінше терең адабияты болғаны хақ һәм бар. Қазақ өмірінің түрлі өзгерісі, өрі – қыры, қайғысы – қуанышы, ойы – қиялы адабиятында түсіп отырған. Әзірше, тіпті тексерілмеген дәуірді қоя тұрып, соңғы дәуірді алсақ, кешегі Мұрат, Махамбет, Базар, Шортанбай, Ақан сері сықылды ақындардың елдің мұңын, зарын, ой, қиялын жырлай білген шын жыраулар екені анық. Бұлар–қазақ даласына бет алған Еуропаның, орыстың қара жүз отаршылдығының қарасын көріп, бірінші уланған ерлер. Қазақ адабиятының алыбы Абай – қазақ даласына кеулеп келе жатқан капитализмге, отаршылдыққа қазақтың қанды жас төгіп, еріксіз шалған бірінші құрбаны. Ел билеп, елге ақыл айтудан бастап өмірден үміт үзуге, тұңғыық ойға барып тірелген Абайдың өмірінің, ақындығының трагедиясы да, тереңдігі де – осында. Абайдың алыптығы – қыл көпірдің үстінде тұрғандығы, екі қолымен екі өмірмен алысқандығы, сондықтан, қазақ адабиятының ескі мағынасын, бұрынғы бағытын тереңдеткендігі, адабиятқа жаңа түр кіргізгендігі.

Абай жиын тойдың ақыны болмағандықтан, әсіресе, баспа сөздің жоқтығынан Абайдың адабияттағы бағыты, әсіресе, түрі елге тарай алмайды. Сол дәуірде қазақ даласына капитализм кеулеп кіре береді, ел езіле береді.

⁵ Абылайша – жорық кезіндегі әскери қос.

⁶ К. Маркс. – Введение «К критике полит экономии». Изд-во Москва. Рабочий, 1922 г.

Адабиятта, бағыт та, түр де қалмайды. Әдебиет «Ғизатлұл – оқу - мұтырлы», «Биссимиллаһ деп башлайын сөздің басын» сықылды балдыр- батпаққа айналады.

Бірақ, Еуропа отаршылдығының бір қасиеті – «кұлды көп қуып батыр қылуы», өлімге бұйыруы мен өмірді сүйгізуі, езілген елдің ұлттық сезімін оятуы. Осы заң бойынша 1905 жылғы төңкерістен соң соққы жеп, сүлесіз жатқан қазақ елі есін жия бастайды. Жаралы жанның есін жия бастағанда бірінші үні – ыңырсу, күрсіну, күңірену болмақ. 1905 жылдан соңғы адабиятымыз – «Оян қазақ», «Қырық мысал» сықылды, елім, жұртым деген адабиятымыз сол күңірену. Сол зар ете күңіренген жаралы жанның көзіне әлгінде ғана қылышынан қан тамып майданда ойнап жүргені елестемек. Ояна бастаған ел – кешегі ел болған күнін есіне түсірмек. Адабиятымыз да мынау

«Оян!» деген зармен бірге елдің өткен күнін есіне сала бастап еді. Өткен тағы болып жүрген дәуірді қайта орнату үшін емес, жасынан елдің жанына үміт салу үшін өткенді жырлай бастап еді. Жырлап үлгерген жоқ еді, жырлай бастап еді. Адабиятымыз осы күйде тұрғанда, біз үстіміздегі зор төңкеріске кіріп кеттік.

1. Бұл күнге шейін төңкеріс һәм адабиятымыз

Үстіміздегі зор төңкеріс – бізге өз тарихымыз тудырған, өз тарихымыздың қатынасы болған таныс төңкеріс емес, Еуропа тарихы тудырған жат төңкеріс еді. Осы себептен біздің адабиятымыз бастапқы жылдарда төңкеріс туралы еш нәрсе жаза алған жоқ, адабиятымызда төңкеріс туралы қолға аларлық еш нәрсе болмағаны даусыз. Адабият өзінің бұрын келе жатқан бетімен жүре берді. Бір жағынан, орыс отаршылығының зардабынан елге кірген бүліншілік, бұзықтықты суреттеп, екінші жақтан – елдігін ұмытып, жасып қалған елдің өткенде өзінше ел болғанын есіне салып, табиғи жолмен келе жатты.

Маркстіл зор ғалым Плеханов: «Шаруа - тұрмыс-салт төңкерісіне бейімделуі болмақ» ⁷ – дейді. Төңкеріспен қазақ тұрмысының сырты ғана соқтыққан сықылды болғанымен, санасы – дағдылы жолымен келе жатты. Сондықтан, адабиятымыз төңкерістің бастапқы дәуірінде де өзінің табиғи жолымен өсіп келе жатты. Осы жолда жаңа адабиятымыз бірталай ілгері аттап та қалды. Қияға қарғып шығамын деп мертігіп қалмай, тұрмыстың, тарихтың заңы бойынша табиғи жолымен жүріп, күн санап өсіп, тереңдеп келе жатқан кешегі, бүгінгі адабиятымызды қарғауға емес, алқауға (мақтауға) міндеттіміз. «Төңкеріс туралы тез үндей қоймадың» деп томпиып өкпелеуге емес, не себепті үндемегенін ұғуға міндеттіміз. Адабиятымызға төңкерістің

⁷ Бельтов. – «К вопросу о развитии монистического взгляда на историю». СПб. 1825 г. 1-е издание.

тіпті түспеуінің, бірен-саран түсірем деген топас тәжірибелерде теріс жағынан түсуінің тағы бір себебі – төңкерістің өзінің қазақ даласына күнгей бетінен емес, теріскей бетінен, соңынан емес, солынан кіруі алақандағы нәрсе ғой, мұны бүркеп қоюға болмас. Маркстің «Санаға сипат беретін салт» деген асқар пікірін де аттап кетуге болмас. Төңкерістің оң жағын түсірем деп ұмтылған адабиятымыздың тәжірибесі соңғы бірер жылдың ішінде ғана басталды.

Бұл айтылғандардың бәрі – әдебиетіміздің бұл күнге шейін жүріп келген жолы, тарихтың, тұрмыстың құрыш заңы бойынша өз бағытымен, дұрыс жүріп келген жолы. Енді бұдан былай деген мәселе тумақ: аққан судың өзінен айырылмайтын сипаты – ағу. Аққанда жазық жерде жайылып, жыбырқанып, тар жерде тастың бауырында көбіктеніп, көпіріп, жарды соғып, лепіріп ағу. Яғни, өзінің ағу заңына да, жолдың, арнаның заңына да бағыну. Тұрмыс та ағып жатқан су сықылды. Қазақ тұрмысы да, салты да жаңа арнамен ағуға бет алды. Зор төңкеріс қазақ даласына енді күнгей бетінен кіргелі тұр. Енді, сөз жоқ, адабиятымыз да бірте-бірте жаңа жол іздемек. Сонау жаңа жолдың жөні қайда?

Бұған жауабымыз мынау.

Енді төңкеріс һәм адабиятымыз.

Үстіміздегі төңкеріс – адамзаттың тарихында теңі жоқ төңкеріс. Адамзат тарихының ең соңғы албастысы – отаршылықты, капитализмді жойып, тарихты жаңа арнамен ағызуға бет алған төңкеріс. Еуропаның отары болған жалпы шығыс елінің еңбекшілері, шығыстың бір ұшқыны болған, әсіресе, толқынның ішінде отырған еңбекші қазақ елі мынау теңсіз төңкерісті – досым деп ұқпай, қасым деп ұғуы тіпті мүмкін емес.

Отаршылық – Еуропа пролетариатының жауы болса, отар болған елдердің де – жауы. Төңкерістің тарихы еуропа тарихында тереңде жатқан болса да, Еуропа тарихы тудырған төңкеріс затында жат болса да, төңкерістің мақсаты – бір еуропаны ғана астан-кестен қылу емес жалпы адамзатты бақытқа жеткізу болғандықтан, жер жүзінің езілген елі, тарыққан табы мынау төңкерісті менікі емес деуі мүмкін емес. Шығыстың отар болған елдері, соның бір ұшқыны болған кедей қазақ–отаршылықты, капитализмді жою жолында, төңкерісшіл пролетариаттың шын жолдасы. Басқаша болуға мүмкін емес. Адабиятымыз да төңкерісті – біздің төңкерісіміз деуден басқаша жырлауы мүмкін емес.

Бірақ, бағытта[ғы], негізде[гі] бірлікті – мінезде[гі] бірлік деп ұғу қате. Зор төңкеріске пролетариат – зеңбірек, пулемет, машина, қайыс камзолымен кіріссе, қазақ – қамшы, сойыл, балпаң етік, малма тұмағымен, жолдан қосылып отыр. Еуропаның музыка оркестрі бар. Елу, алпыс, жүз музыка

құралдарынан құралған оркестр – бір ойнағанда бір ғана күйді ойнамақ. Бұл – оркестрдің сұлулығы – барлық музыка құралдарының бәрі бірдей бір дауыспен барылдауы, яки шикылдауында емес, жеке музыка құралының өз орнында, өз мінезіне лайық үн шығаруында. Төңкеріс адабияты дегенде де осыны ескеру керек. Төңкеріс адабиятының тура төңкерістің өзінен туатын, яғни пролетариат төңкерісінің өзінен туатын пролетариаттың өз адабияты болмақ. Бұл – төңкеріс адабиятының бірінші түрі. Яки, төңкеріске қазақ сықылды жолдан қосылған елдің, яки таптың төңкеріс адабияты болмақ⁸.

Бұл – екінші түрі. Мұндай түр – пролетариат төңкерісінің өзінен тумай, алыстан, рухынан, екпінінен тумак. Біздің адабиятымыз да қазір бірінші түр бола алмақ емес. Екінші түр болуға тиісті, һәм болмақ. Біздің адабиятымыз – қазіргі дәуірде «пролетариаттың төңкерісі, біз сықылды езілген елдің төңкерісі болды» деген пікірді нысана қылып қоя білсе, осы төңкерістің екпінінен қазақ сықылды құл болған елге өмір үміті кіргенін жырлай білсе, төңкерісшіл адабият болғаны.

Маркстіл зор ғалым, ақын Луначарский⁹ жазады: «Жаңа ұлт, жаңа тап бұрынғының бітірген жерінен бастап кетпейді... жаңа тап яки жаңа халық бұрын өздерін билегендерге қас болып, олардың мәдениетін жек көретін болып өсіп-өркендейді», – дейді.

Сондықтан, осы мінез, осы қулық, үстен қарап айтқанда, осы қияңқылық, ыстық қандылық – қазақ әдебиетінде де болуы мүмкін. Болғанда өзінше, қазақша, Азияша болуы мүмкін. Тап бір ойланатын нәрсе – осы.

Дұрыс, зор төңкерістің алды – ортақшылдық екені рас. Төңкеріс – құр қирату үшін ғана емес, жер үстіне жаңа тұрмыс орнату үшін екені рас. Еуропа пролетариатымен қол ұстасып, біздің сол жаңа өмірге, ортақшылыққа бет алғанымыз рас. Біздің де көксейтініміз – сонау қиырда көгерген жаңа дүние екені рас. Адабиятымыз да құр қиратуды, құр төңкерісті ғана бағыт қылып қоймай, төңкерістің артындағы жаңа өмірді бағыт қылатыны рас. Бірақ, пролетариатпен қол ұстасып, жаңа дүниеге бет алған жолымызда өзіміздің шығыстығымыз, қазақ иісіміз шықпауы мүмкін емес. Ойымызда, қиялымызда, адабиятымызда Азия иісі аңқымауы мүмкін емес. Бағыттың бір екені даусыз болғанымен, пролетариаттың өз тарихының, машинасының, қайыс камзолының иісі шықпауы, қазақтың мың жылдық тарихының елтірі тұмағының иісі шықпауы – мүмкін емес. Адамзаттың артындағы, тарихтың таңындағы ортақшылдық – таңба басылған бір ойлы, бір сезімді санасы жоқ хайуанның ортақшылдығы. Алдымыздағы ортақшылдық – түрлі пікірді, түрлі сезімді санамен тізгіндеп отыратын, тұрмысын солай құра білген, шын адамның ортақшылдығы. Пролетариатпен қол ұстасып осы ортақшылдыққа құйылысқан адамзат тарихы һәм мәдениетінің құйылысқан майданына бет

⁸ Л. Троцкий. «Литература и Революция», стр. 169-170.

⁹ Луначарский. «Основы позитивной эстетики» Москва. 1923 г. стр. 128.

алғанымызда, осы жолда, қазақ ақыны кедей қазақтың күңгірт тұрмысын, пролетариатпен ортақ мақсұтын жырлаумен бірге, кедей қазақтың өзінің ойын, өзінің сезімін, өзінің қиялын, өзінің ұғымын жырлауға ұмтылуы міндетті. Болмаса, қазақ адабияты деген адабият тумақ емес. Бағытта емес, рухта басқалық болмай, құр сыртында, мысалы, сөзде ғана басқалық болса, адабият шеттен аударылған аударма, тәржіма ғана болып қалмақ. Негізде бірлікті мінезде бірлік деп ұғу – адасқандық. Адабиятымыз бен төңкеріс арасы туралы сөз осы. Адабият мәселесі мұнымен бітпейді. Енді оның басқа жағын шолалық.

2. Адабият не нәрсе? Адабияттың жалпы заңы.

Адабият–искусствоның бес тарауының біреуі. Искусство – адамзаттың сұлулық сезімінен, сезім арқылы жаратылысты, өмірді ұғуға ұмтылуынан туған. Сұлулықтың өзі не нәрсе? Философ Кант былай деп жауап береді: «Түрімен ғана тура құлқынға байланбаған ләззәт ойнататын нәрсенің бәрі – сұлулық» – дейді. Осы сөзде түгел болмағанмен бірталай шындық бар. Шынында, мысалы, қазақтың мұрнын тесіп зере салуында құлқын үшін, тұрмыс үшін қандай тура пайда бар. Әрине тура қолма- қол пайда жоқ. Қазаққа мұны істеткен Кант айтып отырған құлқында байланбайтын сұлулық сезімі.

«Сұлулық сезімі барлық жануардың, оның ішінде адамның жаратылысына салынған, табиғатына берілген» – дейді Дарвин. Осы пікірлерді Маркс философиясы негізінде қате демейді. Марксшілдіктің бұған қосатыны, толықтыратыны бар. Марксшіл зор ғалым Плеханов жазады: «Адамның табиғаты адамның сұлулық ұғымдары болуының мүмкіндігіне жол ашқан. Айналадағы шарттар осы мүмкіндікті іске асырады. Қоғам адамның (қоғамның, бір халықтың, бір таптың) сұлулық ұғымдарының тууы, сипаты анадай болмай мынадай болуы осы айналадағы шарттарға байлаулы»¹⁰(□) – дейді. Мынау сөзді ұғымдырақ қылып айтқанда былай болады: бір халықтың, бір таптың бір заманда анандай сұлулық ұғымы болмай, мынадай сұлулық ұғымы болуы, сипаты анадай болмай, мынадай болуы тұрмыс түріне, еңбек түріне байлаулы. Бұл пікірдің дұрыстығында дау жоқ. Қазақтың мұрнын тесіп зере салуы - Еуропа көзінде саналық емес, тағылық деп саналады ғой. Тұрмыс өзгерген сайын, зереге қазақ өзі де тағылық деп қарап келеді ғой. Яки, Еуропаның күн батқандағы суретті аузының суы құрып мақтауы– қазақтың өз әдебиетінде жоқ қой. Біз жоғарыда сұлулық сезімінен, һәм сезім арқылы жаратылысты, өмірді ұғуға ұмтылудан искусство тумақ дедік. Бұл мәселе жоғарыдағы сөздермен біраз шет қалды. Искусство да тұрмыс түріне, еңбек түріне қарап өзгеріп отырмақ. Искусствоның тұрмысқа байланысы

¹⁰ Плеханов. «Об искусстве». Сб. «Искусство». Изд-во «Новая Москва», 1922 г., стр. 44.

жалғыз тұрмыспен бірге өзгеріп отыру ғана емес. Искусство сезім арқылы, сезімнен туған һәм сезім оятатын сурет арқылы жаратылыс өмірді ұғуға ұмтылу болғандықтан, искусство өмірге, тұрмысқа пайда тигізуге тиісті. Бірақ, искусство тұрмысқа тура қолма-қол пайда тигізбейді, тигізе алмайды. Арада талай қол арқылы алыстан тигізбек. Әдемі өлең, сұлу күй ешкімнің қарнын тоқ, көйлегін көк қылмақ емес. Бұлардың пайдасы – қиғаш, алыстан орап барып тиетін пайда.

Марксистік ғалым Ортодокс осы пікірді бір сөзінде толық айтады¹¹. Қысқасы, искусствоның негізі – сезім, құралы – сезімнен туған сурет, мақсаты – білім беру емес, сезім ояту. Бұлай болса, искусство қайраткерлерін, ақынды өлшейтін кез мынау болады: Сұлу терең суреттер арқылы қандай болса ондай болсын, әйтеуір терең сезім оята алса, ол – ақын, оята алмаса – ақын емес. Сондықтан, Ага-мем-нон, Ахеллесді жырлаған Гомер өмірді қарғап өтсе де, суреті терең болып тұңғиық сезім оятатын Байрон қайткенде де ақын; «Тарғынды» жырлаған Марабай, «Жібек қызды» жыр қылған Жүсіпбек қожа қыл көпірді, мақшарды, жұмақ, тамұқты суреттей біліп, тындаушыны еңіреткендей дін қыссасын шығара білген біреу – қайткенде де ақын. Ал, қырық парызды санайтын Орынбай, қырық парызына келгенде – ақын емес. Уақытында «Айқапта» басылған «Қазағым, өнерлен, мектеп аш, қала бол, егін сал» деген сықылды ақылды өлеңдер қайткенде де ақындыққа жанаспайды. Ақындық бағытта емес, «ақындық – ақындықта. Қалай жұмсалса да, талантты талант дейміз ғой»¹², – дейді Луначарский. Қысқасы, ақынды өлшейтін бірінші өлшеуіш – ақындық. Бірақ, ақын қандайда болса да, бір елдің, бір таптың азаматы болғандықтан, өлімді емес, өмірді, жауыздықты емес, ізгілікті нысана қылған жалпы адамзаттың бір мүшесі болғандықтан, ақынның оқушы да, қараушы да ізгі, дұрыс сезім, өмір сезімін оятуға ұмтылуы – азаматтық борышы. Осы борышты атқару үшін ақын ақындығын өмірге, тұрмысқа жанастыруға міндетті. Таза ақындықпен бірге осы борышты да атқарған ақынды ғана ел «[тап] өз ақыным» демек. Ақындықты азаматтықпен өлшеу – бұл ақынға салынатын екінші өлшеуіш. Бұл арада ашып кететін сөз мынау: ақындықтың тұрмысқа жанасуын тұрмыстың құлы болу деп ұғу қате. Ақындық жаратылысты, тұрмысты айнытпай, бұлжытпай құр түсіріп қана отыратын фотография емес, фотография – ақындық емес. Тұрмыспен жаратылыс – ақынға тек тиянақ. Осы тиянаққа таянып басып, осыны құрал қылып, көптің көргенін, көптің сезгенін жинап бір топ қылып, сол топқа ақын өзіндік түс беруге міндетті. Тип портрет емес, тип – қашанда болса жасама. Лениннің фотография түсірген портретінде ақындық жоқ. Ал, суретшіл ақын салған портретінде ақындық бар. Мұның себебі не? Еуропа ақыны – Шекспир, осы Шекспирдің ақындығы ХҮІ – ХҮІІ ғасырлардағы,

¹¹ Л. Ортодокс. «О. Уайльд» изд. «Основа», Иванова – Вознесенск, 1923. Стр. 50-53.

¹² Л. Луначарский. «Что такое искусство». «Этюды», - Госиздат, Москва, 1922 г. Стр. 32.

қалса Англияның, асса Еуропаның тұрмысын бұлжытпай суреттегендігінен ғана ма? Еуропаның асқан ақыны Гете айтады: «Кәдімгі бір күшікті тұрған күйінше суретке салсаң, жердің жүзіндегі толып жатқан күшіктің санын көбейтіп, кәдімгі бір күшік қосқан болып табыласың. Онымен суретшіл ақын болып табылмайсың – дейді. Ақын Гетенің тағы бір жұмбақ сөзі бар: «Адабият әсері неғұрлым жабайы өлшеуден аса берсе, неғұрлым ақылға ұғымсыз болса, соғұрлым сұлу болмақ».

Жоғарыдағы пікірлерді қорытқанда былай болады: ақындық ауданында ақын – ақын ғана, тұрмыс ауданында – әрі ақын, әрі азамат; Тұрмыстың мүшесі болған соң, ақын азамат та болуға міндетті. Ақындық – фотография емес, фотография – ақындық емес, ақынның міндеті – білім беру емес, терең сезім, асқар пікір ояту. Тарихта адабияты тұрмысқа тиянақталмаған, жалаңаш пікір билеп кеткен дәуір бар.

Сүмірейтіп, тұқыртып, тұрмыс билеп кеткен дәуір бар. Бастапқы дәуірлерде, соңғы дәуірлерде де жиһан әдебиеті бәсеңдеген, төмендеген. Ал, тұрмыс пен асқар пікірді қиюластырып қоса білген дәуірлерінде асқарлаған, өрлеген адабияттың шын асқарлауы, сөз жоқ, тұрмыс пен қиялды мүлтіксіз қабыстыратын алдымыздағы ортақшылдық дәуірінде болмақ. Бірақ, үстіміздегі төңкеріс дәуірі–адамзат тарихының теңсіз бір дәуірі. Бұл бір дәуір – тұрмыстың қиялға, шын бақытты өмірге қол созған дәуірі, қиялдың, жаңа өмірдің жерімізге жақындап, көгімізде қалықтап ұшып жүрген дәуірі. Мұндай дәуірде терең де екпінді адабият тууға тиісті, бірақ, мұндай дәуірдің адабиятының екі бетінде екі нұр болмаса, мүмкін емес. Плехановтың «Жаңа таптың тудырған искусствосы реализм мен феодализмның бір түрлі қоспасы болмақ»¹³ деген сөзінің мәнісі – осы.

Бұл сөзде шошитын еш нәрсе жоқ. Ұққысы келген адамға бір қолымен қиратып, бір қолымен жаңа дүниені құрып жатқан пролетариаттың өзінің өмірі – феодализм мен реализмнің қоспасы екені ашық қой. Тарихта ең зор, ең қасиетті істер осындай қоспа өтпелі, транзиттік дәуірде істелмек. Терең де, екпінді де әдебиет осындай қоспа [өтпелі транзиттік] дәуірде тұмақ.

3. Маркстілдік һәм адабият не жазуға.

Маркстілдік адабият туралы негізгі пікір мынау: адабиятқа сипат беретін–тұрмыс, тұрмысқа түр беретін– техника мәдениеті. Яғни негізінде адабиятқа бағыт беретін – тұрмыс. Өмірге қадам басқан, елдің яки таптың адабиятының алды өр, үкіммен қадам басқан елдің яки таптың адабиятының алды – көр. Бұл даусыз. Бірақ, адабиятты тұрмыс бағытымен ғана өлшеумен іс тамам болмайды. Адабият көзінен қарағанда, адабият–құр бағытпен жақсы да, жаман да адабият бола алмайды. Байрон– құлап бара жатқан

¹³ Петров, «За двадцать лет». СПб. 1905. Стр. 307.

ақсүйектің ақыны, оның ақындығының негізгі бағыты– қирауға бет алған ақсүйектің ақыны. Дін қиссаларын жазған біздің Жүсіпбек қожамыз– діншіл ақын. Бірақ, бұларды табумен ғана бұлардың ақындық мәселесі шешілмейді. Мұны шешу үшін [тұрмыс] бағытты болжаумен бірге, олардың ақындығын тексеру керек.

Плеханов жазады: «Адабият әсерін¹⁴ тұрмыстағы негізін табумен ғана адабият сынының ісі бітпейді. Тұрмыстағы негізін тапқан соң, оның ақындық жағын тексерсе, сол уақытта адабият шын адабият болмақ»- дейді¹⁵. Дұрысы бір таптың ақыны екінші тапқа жат болуға, шет болуға тиісті. Бір тап екінші таптың ақынына жау болуға тиісті. Бірақ, бұл шеттік, бұл жаттық, бұл жаулық ақындық жағынан емес, азаматтық жағынан болуға тиісті. Болмаса, мысалы, «Қараңғы түнде тау қалғып, ұйқыға кетер балбырап», - деп жырлаған ақынға осы ақындығын жат көру, осы ақындығы жағынан жау көру, даусыз, ақымақтық болар еді. Осы себептерден ақсүйек ақын Пушкин пролетариатқа азаматтық жағынан шет болса да, ақындық жағынан шет болмақ емес. Пушкиннің тап төңкерісі дәуірінде де пролетариаттың қолынан түспеуінің мәнісі – осы. Пролетариат Пушкинді азаматтығынан емес, ақындығынан сабақ алайын деп ұстап отыр. Плеханов, Ленин, Медних, Тисьмер, Бухарин, Клара Цеткин, Луначарский, Троцкий сықылды маркстілдік көсемдердің пролетариатқа – «Азаматтық жағынан қас не дос екенін біліп ал да, ақындық жағынан адабияттың алыптарынан сабақ ал» деп үгіт беруінің мәнісі осы.

Осы үгітті біз де ұғуға міндеттіміз. Біз де бағыт сабағын төңкерістік пролетариаттан алған соң, таза адабият сабағын жиһан адабиятының ергежейлерінен емес, алыптарынан алуға міндеттіміз. Көшерін жел, қонарын сай білетін қаңбақтардан емес, заман толқыны қатты долданып соқса да былқ етпей, елең қылмай тұрып келген асқарларын молда қылуға міндеттіміз.

Жиһан адабиятының алыптарынан адабият сабағын алудың тағы бір себебі – шын ақынның тар тапшылдықтан қанша дегенмен жоғары болуы, белгілі бір тап мүшесі болса да, шын ақынның тапшылдыққа ғана қамалып қалмай, өз табынан мойны озық жалпы таптың, жалпы адамзаттың жанында қайғылы яки қуанышты ішекті шерте білуі. Адам әуелі адам, онан соң бір таптың мүшесі ғой. Осы сөздерден адабиятымызда тап мәселесі келіп шығады. Үстіміздегі төңкеріс тап төңкерісі болғандықтан, адамзатты бақытқа пролетариат табы жеткізеді деп күмәнсіз сенгендігімізден, жердің жүзі екі тапқа бөлінген күнде ғана төңкеріс қанатын кең жаяды деп білгендігімізден, сөз жоқ, адабиятымызда тап сарыны болуы әбден мүмкін. Бұл сарынның күші қанша болар, мұны тұрмыс жуырда-ақ көрсетпек¹⁶.

Жолдастарымыздың кейбіреуінде «Қазақтың осы күнгі күңгірт тап сезімі

¹⁴ біздің түсінігімізше «адабият әсерін» «тұрмыстың адабиятқа әсері» мағынасында оқыған жөн.

¹⁵ Петров «За 20 лет». Предисловие к третьему изданию.

¹⁶ Н. Чумак, «К эстетике марксизма». Сб. «К диалектике марксизма». Чита, 1921 г. стр. 26-28.

өспек емес, ұзамай өшпек», – деген пікір бар. Дәлелдері: – «Тап сезімін тереңдеткендей бай, кедей шаруаларының негізінде айырма жоқ, Айырма болса, сипат жағынан емес, сан жағынан еді. Осы шалажансар айырма осы күні-ақ құрып қалды деуге болады. Бай, кедей шаруасы аз жылдың ішінде-ақ сан жағынан да қарайлас болып қалды деуге болады. Шаруада да айырманың енді қайта тууына жол жоқ. Осы себептерден қазақта тап сезімі тереңдей алмай, өсе алмай осы күнгі күңгірт күйінше өшіп кетуі мүмкін. Бұлай болса, адабиятымызға тап сарыны терең түспеуге мүмкі. Дәлелдері – осылар. Тағы да ескертерлік – бұл бәріміздің емес, кейбір жолдастардың ғана пікірі.

Бірақ, адабият басынан бақайына шейін тап туралы ғана болсын деп ұғу–марксшілдікке де, адабиятқа да қиянат. Марксшіл бір адабият сыншысы Н. Чумак айтады: «Жұмыскердің жайынан басқа нәрсені жазба деп ақынды қамап қоюды марксшілдік білмейді һәм білгісі келмейді»¹⁷. Төңкеріске қосшы аталған адабиятшылардың біреуі Лев Лунц: «адабият әсері үстіндегі заманды суреттеуі де мүмкін, суреттемеуі де мүмкін, одан жақсы – жамандығы табылмайды»¹⁸, – дейді. Троцкий жазады: «... жаңа адабиятта (социализм адабиятында) трагедия болмақ, әрине, құдайсыз болмақ. Жаңа искусство құдайсыз искусство болмақ қой! Жаңа адабиятта комедия болмақ: жаңа адамға да күлкі керек! Жаңа адабиятта роман өспек. Жаңа адабиятта терең сыршылдық болмақ. Жаңа адам бұрынғы адамнан күшті сүймек қой! Жаңа адабияттың ақыны өмір, өлім туралы жырламақ. Жаңа адам бұлар туралы ойламақ қой»¹⁹ дейді. Қысқасы, адабият домбырасында бір ғана ішек [перне] емес, көп ішек [перне] бар, һәм болуға тиіс. Көп ішектің бәрі басылуға тиіс. Бірақ, барлық ішекті рет- ретімен басқанда бір ғана күй шығатын болсын. Яғни түрлі нәрсені суреттейтін әдебиет негізгі бағытқа қайшы болмасын. Негізгі бағытымыз – төңкеріс арқылы ортақшылдық. Адабият негізінде осы бағытты темір қазық қылумен бірге, өзінің ішкі заңы бар адабият екенін ұғып, дұрыс жүре білсін.

Әсіресе, біздің жас адабиятымыз жан-жаққа, алға, артқа, көп қарауға міндетті. Мұның бір себебі мынау: Еуропа адабиятының артында асқар байлығы бар. Еуропа өмірінің өрі, қыры, күнгей де, теріскей де беттері адабиятына түскен. Еуропа адамының терең сезімдері, асқарлаған қиялдары адабият алыптарының сұлу суреттерінде болып, жалпы адамзаттың алдына тасталған. Қара да, хан да, бай да, кедей де, данышпан да, надан да, ер де, әйел де, тәңірге махаббатшылы да, елге махаббатшылы да, әйелге махаббатшылы да, ұлтшылы да, ортақшылы да, бүгіншілі де, ертеңшілі де, меншілі де, сеншілі де – бәрі де жақсы да, жаман да жағынан суреттелген. Қалайда, Еуропа пролетариатының атадан қалған мұра, қазынасы сансыз

¹⁷ Н. Чумак, «К эстетике марксизма». Сб. «К диалектике марксизма». Чита, 1921 г. стр. 26-28.

¹⁸ Лев Лунц. «Сератоновы братья». Сб. «От символизма до октября». 1924 г. Изд. «Новая Москва».

¹⁹ Лев Троцкий. «Литература и революция».

таңдауына да, талдауына да жетеді, келесі байлығына қоры мол. Ал, біздің адабиятымыздың Еуропа жолына түскеніне 15, 20 жылдан артық емес. Жаңа адабияттың тартылса, «ағзубиі» ғана тартылды, биссимилласы әлі басталған жоқ. Өміріміздің күнді һәм күңгірт дәуірлері болғанды, һәм бар [ақиқат]. Қазақтың өзінің жаратылысқа, өмірге, тұрмысқа көзқарасы, өзінше философиясы, терең сезімі болған, һәм бар. Осылардың бірі туралы әлі айтарлық қалам тартылған жоқ. Өзінше елді қоғамдаған хан, қоғамды қорғаған батыр, өзінше қоғамның қорғаны болған би, хан заманында құл, төре заманындағы төлеңгіт, бай заманындағы кедей, жауынгер ерге жолдас болған әйел, өткен һәм ертеңгі күніміз, ертегідей күніміз, кешегі капитализм кеулеп кірген дәуірдегі азғындық, мұң-зар, бүгінгі кедейлік, бүліншілік, сонымен бірге жаңа өмірге бет алу..., қысқасы, қазақтың ертеңгі күні, ертегідей күні, өткен күні, кешегісі, бүгінгісі – бізде айтарлықтай суретке түспеген. Осылар түспей, қазақ адабияты терең адабият болмақ емес. Осылар түспей, адабият – өз адабиятымыз бола алмақ емес.

Сондықтан, жас адабиятымыздың осы күнгі мойнындағы жауапты міндет – қай жаққа болса да бір езу болмау. Бұл – бір бағытты болмау деген сөз емес. Бағыттың аты– бағыт, бір езудің аты – бір езу.

Саясатшыл азаматтың алдында бүгінгі мәселе, бүгінгі тұрмыс мәселесі тұратын болса, ақынның алдында өткен, бүгін, келешек – үшеуі де тұруға тиісті. Осы үшеуі арасына көпір салуға міндетті. Қазақ ақыны мен пролетариат ақынының арасында бірталай айырма бар. Пролетариат ақыны– төңкерісті өзі жасаған, өзі қиратып, өзі құрып жатқан төңкерісті өзінің тарихы тудырған, Еуропа тарихының машина дәуірі тудырған ойы, сезімі завод, фабрикке байланған таптың ақыны. Қазақ ақыны тарихы бөлек, тұрмысы бөлек, рухы бөлек, төңкеріске жолдан қосылған жабайы тұрмыс– елдің ақыны. Сондықтан, екеуінің ақындығының мінезі бір болуы мүмкін емес, бірақ негізі бір болуы тиісті, һәм бір болмақ. Бұл– бір ортақ негіз, бұл– ортақ бағыт, зор төңкерістің үдеуі, төңкеріс арқылы жер жүзіне бақытты тұрмыс ортақшылдық орнауы. Домбырада бірі қоңыр, бірі ащы үн беретін екі ішек бар. Екі ішек екі түрлі үн шығарып тұрса да, бір-ақ күй тартылмақ.

4. Оқушы!

«Алқа – осы»

Жасқа жөн сілтейтін, адасқанды жолға салатын, қисыққа тез болатын, «Алқа» – осы. Жөн іздеген жас болсаң, жол іздеген жолаушы болсаң, тез іздеген есті тентек болсаң, мынау

«Алқа» – сенікі.

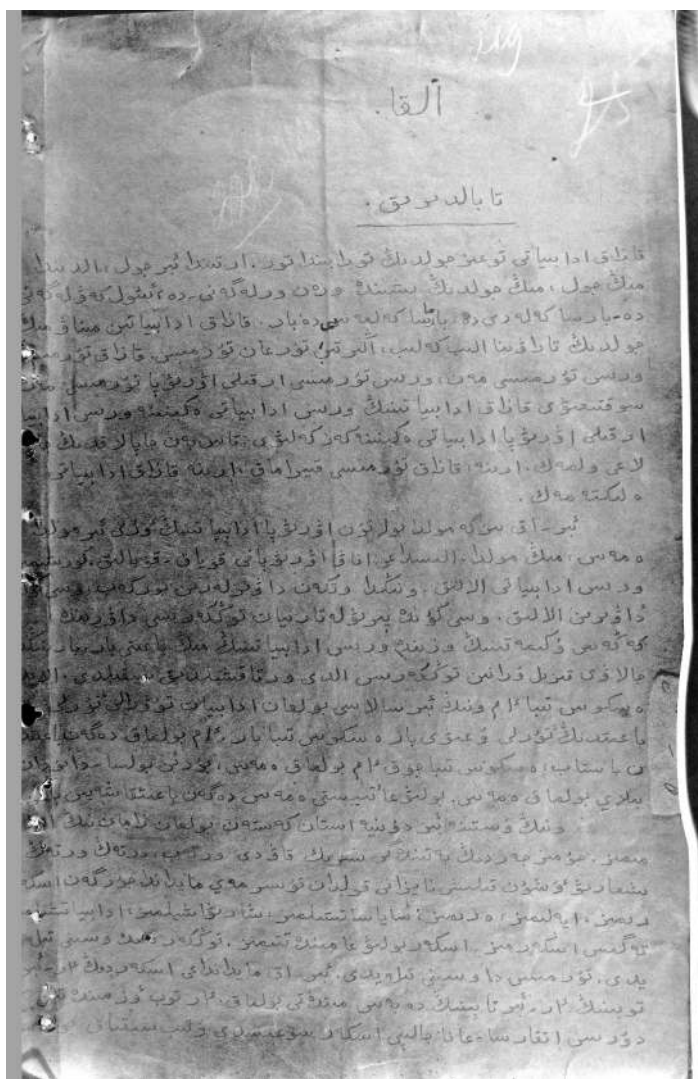
5. «Алқаға» кір.

Өзіңнің сұмырай мақсатыңа шындықты құрбан қылып, шалып, қайқайып жүре беретін соғылған болмасаң, балапан әдебиетіміздің шын әдебиет болып ержетуін шын тілейтін болсаң, мынау «Алқаға» кір, «Алқа» – сенікі.

6. «Алқаға» кір.

Шын адабиятшыл, шын ақын болсаң, мынау «Алқа» – сенікі.

«Алқаға» кір. Алқа, уа, Алқа – құшағыңа қойнымыз ашық.

Мағжан Жұмабаевтың «Алқа. Табалдырық», 1-нші беті. 1924 жыл.
(ҚР ҰҚК-нің Алматы қаласы бойынша департаментінің архиві, 6 – қ.,
011494 – іс. Т – 7. 219 – 236 пп.)

МАГЖАН ЖУМАБАЕВ

СОВЕТ

ПОРОГ²⁰

Казахская литература находится на распутье девяти дорог. Позади одна дорога, впереди тысяча. Среди тысяч дорог есть те, что ведут вверх по реке и те, что заносят в пустыню, есть такие, последовав которым вернешься и те, что не ведают пути назад. На это перепутье тысяч дорог казахскую литературу привело растерянное общество. Столкновение казахских устоев с устоями русского народа, столкновение с европейской культурой посредством русской культуры – стремительный напор русской литературы на казахскую литературу, влияние на нее европейской литературы посредством русской литературы; сове суждено умереть в сопротивлении против камня. Конечно, разрушить казахскую жизнь, конечно, уравнивать казахскую литературу.

Но та, европейская литература, что должна была нас учить представлена не одним наставником, а тысячью. Давайте отбросим далекую Европу, и обратим внимание на русскую литературу наших соседей. Отбросим прошлые эпохи, и обратимся к нынешнему периоду. Сегодня, в эпоху пролетарской революции, само Советское правительство имеет тысячи направлений русской литературы. Все флаги стали красными, все лозунги - революционными, отзывчивость лишь прикрытие. Тем не менее, искусство и литература, которая является одной из ее ветвей, имеет разные суждения от направления «Искусство есть и существует» до направления «Искусства нет, его не существует, если и было раньше, то сейчас не должно существовать».

Более того, мы люди, живущие в разрушающемся мире. Мы как военные на фронте, не выпускающие копья и ружья для стрельбы, испепелившие гнилую степную траву всей земли: наши женщины, наши мужчины, политики, рабочие и литераторы – все солдаты. Мы должны быть солдатами. Революция хочет этого. Жизнь тоже этого хочет. Однако у каждой группы солдат на фронте, у каждого стада будет отдельное задание. Если каждая группа будет выполнять свои обязанности по чести, солдаты выиграют войну.

Если эта группа, забыв о своей миссии, не сможет выполнить свои обязанности, с помощью крика людской толпы, развивающегося по ветру, то это поле битвы станет напрасным разрушением. Казахские писатели как опора для солдат, неистовая группа. На них кроме обычного военного долга, возложена другая особая задача. У писательства, у ораторства свои собственные обязанности. Если наши писатели, выполняя военный долг, не будут знать и исполнять свой писательский долг, они не писатели. Если же будут ораторами, но не будут выполнять военного долга, они не солдаты.

²⁰ Перевод с казахского на русский – Айгерим Болдрикова, Еркин Аубакиров.

С точки зрения европейской культуры, казахский народ имеет бедные культурные и литературные ресурсы, наши писатели, забыв свой военный и гражданский долг, могут оказаться в плену поэзии, особенно если они не знают своего поэтического долга, они могут пропасть в общем шуме. Могут принять литературу за крик, а ораторское искусство за агитацию и пропаганду. Например, литература не религиозный «Букварь»* и не безбожный «Букварь», но все-таки её можно принять за «Букварь». Являющийся образцом частью нестабильной главы различных областей русской литературы, может возникнуть соблазн стать частью нестабильной главы различных областей примерной русской литературы, либо вскоре, подвергшись угрозе, в скором времени присоединиться к откочевывающим коровам.

Увидев границы всех возможностей, мы прильнули к одному из истоков литературного котла; девять раз обдумав и девяносто девять раз взвесив все, мы посчитали своим долгом преподнести вам нижеизложенные суждения. Выстроенные нами юрта в восемь полотен, это не белая юрта молодого в шесть полотнищ — это походная юрта по-аблаевски. В разгар битв, разрушений и нашествий нельзя создавать просторные ставки, возводить белые как луна юрты. Находясь на лошади в эту эпоху нужна, походная юрта. Нашествия прекратятся, установится новая жизнь, оставив походные юрты, мы возведем белые юрты, как Абылай, где места хватит всем. Это будущее! Сейчас убежище - походная юрта.

Читатель! Ты вовремя. Проходи на почетное место, перешагнув «Порог»! Входи в «Совет».

I

Наша литература.

Маркс говорил: «Бурное развитие литературы не связано с развитием технологической культуры». Чтобы подтвердить эту точку зрения, он показывает историю Греции времен Гомера и историю Европы времен Шекспира. Технологическая культура времен Шекспира, в самом деле, была незрелой.

Тем не менее, греческая и европейская литература того периода не стремилась ввысь. Проверить причину этих событий — долг литературных историков. Мы же можем сказать, что применяя этот подход Маркса к жизни казахского народа, ошибочно придерживаться мнения о том, что: «Техническая культура казахов была очень низка, поэтому литература была на грани исчезновения». На самом деле, у казахского народа была свойственная им богатая литература. Все изменения в жизни казахского народа, взлеты и падения, горе и радость, замыслы и мечты вошли в литературу. На время,

отбросив не исследованную эпоху и сосредоточившись на последней, можно с уверенностью сказать, что вчерашние Мурат, Махамбет, Базар, Шортанбай, Акан серы являлись настоящими поэтами, способными воспеть думы, горести, замыслы, мечты народа. Они были первыми, кто, отравившись чернью европейской и русской литературы,

устремился в казахскую степь. Гигант казахской литературы Абай – это первая жертва, принесённая во время начала распространения капитализма и колониализма в казахской степи. Здесь и трагедия, и глубина жизни и поэтического творчества Абая, который, начав с управления народом и наставлений ему пришел к мрачным мыслям, к потере надежды на будущее. Сила Абая в том, что он стоя на переходном мосту двух образов жизни и выступая против них, углубил старые и создал новые формы казахской литературы.

Так как Абай не был поэтом, знаменитым на празднествах, и в особенности, по причине того, что в то время не существовало печатных изданий, созданные Абаем новые литературные формы не получили широкого распространения среди народа. В ту эпоху капитализм начал укореняться в казахской степи, народ оказался под давлением. В литературе не осталось ни направлений, ни видов. Литература «Хизатул - школа образования», «Давайте начнем с Бисмиллы» превратилась в болото. Однако, одним положительным качеством европейского колониализма является «превращение загнанных рабов в батыров», смирение с уготовленной смертью, возрождение любви к жизни, пробуждение национализма угнетенной страны. Согласно этому закону, получивший удар после революции 1905 года, казахский народ начал приходить в себя. Первыми звуками очнувшейся израненной души были тихий стон, вздохи и печаль. Примеры нашей литературы после 1905 года: «Проснись казах» («Оян Қазақ»), «Сорок историй» («Қырық мысал»); именно литература, посвященная народу, стране является отражением той печали. В моменты скорби перед глазами печальной израненной души, как наяву, всплывают воспоминания о днях на поле боя с окровавленной саблей. Приходящий в себя народ живет воспоминаниями прошлого. Наша литература с кличем «Проснитесь!» восстанавливала в памяти прошедшие дни. Не для того, чтобы возродить прошедшую эпоху, а для того, чтобы, воспевая прошлое, дать надежду народу. Писателям не было времени на раздумья, нужно было действовать. Пока литература была в таком положении, мы окунулись в нависшую над нами революцию.

Революция и литература до нынешнего времени

Нависшая над нами сложная революция не создана и не связана с историей нашего народа, это чуждая нам революция, созданная европейской

культурой. Поэтому наша литература в первые годы революции не могла написать ничего, бесспорно, в нашей литературе не было произведений о революции, на которые можно было обратить внимание. Развитие литературы шло по старому пути. С одной стороны, описания беспорядков и бесчинств, являвшихся последствиями русского колониализма; с другой стороны, возрождение самостоятельного народа, забывшего о своей национальной самобытности и поддавшегося всеобщему унынию.

Выдающийся ученый - марксист Плеханов говорил: «Хозяйство – образ жизни, адаптирующий к революции» (*). Так как от революции пострадало только внешнее бытие, сознание развивалось по привычному пути. Таким образом, наша литература на ранних этапах революции развивалась своим естественным путем. На этом пути наша новая литература сделала заметные продвижения вперед. Мы должны не проклинать, а хвалить сегодняшнюю литературу, которая, не покаявшись, стремясь прыгнуть выше горизонта, развивалась естественным путем по жизненным и историческим законам, росла, считая дни, продвигалась вперед. Чтобы с сожалением не говорить: «Мы не сразу стали говорить о революции», мы должны понять причину нашего молчания. Еще одна причина отсутствия в нашей литературе темы революции и неправильного понимания тех единичных нелепых попыток – неуместное появление революции на казахских землях, этот факт был понятен, и его невозможно скрыть. Нельзя не упомянуть, что, по мнению Маркса «Обычаи придают облик сознанию». Литература, стремящаяся погасить часть восстания, проснулась только в последние несколько лет.

Все сказанное – это путь, который прошла наша литература до сегодняшних дней, следуя собственному направлению по историческим и жизненным законам. Из этого вытекает следующая проблема: как текучесть это есть неотделимое от воды свойство. Вода течёт, растекаясь по равнине, бурля, пенясь в узких местах на склонах гор, разбиваясь о крутые берега. То есть, следуя своим естественным законам и тому, что готовит сам путь. Жизнь как текущая вода. Таким образом, жизнь и обычаи казахского народа были направлены в новое русло. Теперь революция стоит лицом к лицу с казахской степью. Безусловно, теперь наша литература ищет новые пути. Где направление нового пути?

Наш ответ таков.

Теперь революция и наша литература.

Нависшая над нами революция – революция, не имеющая аналога в мировой истории. Последняя нечистая сила в истории человечества – революция, которая разрушив колониализм и капитализм, направившая историю в новое русло. Трудящиеся массы восточных народов, которые были европейской

колонией, особенно голос Востока – казахский народ, являвшийся частью того течения, ни в коем случае не может назвать дружественной либо близкой эту бесправную революцию.

Если колониализм – это враг пролетариата в Европе, то он есть враг и колониализируемым народам. Даже если история революции лежит в истоках европейской истории и в порожденной Европой революции есть чуждость, потому что её цель – привести в состояние хаоса не только Европу, но и все человечество, угнетенные народы земли не могут назвать ее чуждой. Колонизируемые народы Востока, среди которых и многострадальный казахский народ на пути искоренения колониализма и капитализма является союзником мирового пролетариата. По-другому и быть не может. И в литературе не возможно было обойтись без «своей» революции.

Однако, ошибочно воспринимать единство направлений и основ за однообразием дел и поступков. Если пролетариат задействует пушки, пулеметы, машины и надевает сыромятный камзол, казахи берут камчу, дубинки, в неуклюжих сапогах с дубленным малахаем на голове выдвигаются в дорогу. В Европе есть музыкальные оркестры. Оркестры, состоящие из 50, 60, 100 музыкальных инструментов, играют всего лишь одну композицию песни. Красота этого оркестра в одноголосном звучании всех этих музыкальных инструментов, не в скрипе, а в том, что каждый музыкальный инструмент в отведенном для него месте издает характерный себе звук. При упоминании революционной литературы нужно иметь это в виду. Революция породила революционную литературу, т.е. у революции пролетариата будет своя «пролетарская» литература. Это первый вид революционной литературы. То есть, быть революционной литературе у народа, который как казахский народ присоединился к революции на полпути (*). Это второй вид. Такой вид – не берет начало из самого пролетариата, его рождает даль, душа и стремительный порыв. Наша литература уже не может стать первым типом. Должна стать вторым, либо уже ей является. Если наша литература сможет нацелить народ на мысль о том, что «революция пролетариата, стала революцией таких угнетенных народов, как мы», сможет разбудить надежду на жизнь в народах, которые стали колониями, то можно сказать, что это будет прогрессивная литература.

Выдающийся ученый – марксист, поэт Луначарский пишет: «Новая нация, новое племя не может начать с места, где закончил другой... новая нация, то есть новый народ растет и развивается, будучи врагами для бывших знакомых, ненавидя их культуру».

В связи с этим и такой характер, и такая пламенная идейность – должны быть и в казахской литературе. И если будет, то по-особенному – по-казахски, по-азиатски. Это то, о чём стоит поразмышлять.

Правда, что двигатель великой революции – единение. Революция – это не только разрушения, это порождение новой жизни на земле. Держась европейского пролетариата, направиться к той новой жизни и единению. И наше сильное желание – построить новую жизнь. Правда в том, что наша литература не описывает только разрушения, не делает революцию главным направлением, а берет цель на послереволюционную жизнь. Однако, в союзе с пролетариатом на пути к новой жизни нельзя потерять особенную восточную и казахскую самость. Невозможно не учуять резкий азиатский дух в наших мыслях, мечтах и литературе. Бесспорно, придерживаясь одного пути, невозможно исключить особенности своего народа. Единение человечества на заре истории в прошлом человечества – это единство биологических особей, не имеющих ни умственного, ни чувственного сознания. Единение же в будущем – это единение настоящего человека, способного, благодаря своему сознанию, управлять различными мнениями и чувствами, и таким образом, построить свою жизнь. Идя рука об руку с пролетариатом, направившись к слиянию человеческой истории и культуры, на этом пути, казахский поэт обязан стремиться вместе с описанием серой жизни казахов, их общих задач с пролетариатом, писать о мыслях простого казаха, своих чувствах, грезах, сути. В противном случае казахской литературы не существовало бы. Если не будет в духе, а лишь в направлении, в наружности, к примеру, различия только в словах, то наша литература останется лишь переводом сторонних текстов. В принципе, ошибочно считать, что идея единства заключается в характере действий. Все это об отношениях литературы и революции. Вопрос литературы на этом не закончен. Теперь рассмотрим её другую сторону.

Что такое литература? Основные законы литературы.

Литература - одна из пяти отраслей искусства. Искусство рождено из чувства прекрасного и восприятия жизни и создания всего из чувств. Что такое красота? Философ Кант говорит: «Все, что способно одним своим видом без умысла возбудить чувство удовольствия — это красота». Эти слова несут истину, но не полностью. В самом деле, например, какая польза от сломанного казахского носа для твоей жизни. Конечно, прямой выгоды нет. В намерение, о котором говорит Кант не найти не связано с чувством прекрасного. «Чувство красоты было дано всем животным, включая людей, и природе», - говорит Дарвин. Философия Маркса не называет эти утверждения ошибочными. У марксизма есть дополнения к этому. Великий марксист Плеханов пишет: «Природа людей породила человеческую красоту. Условия внешней среды делают это возможным. Общество связано с условиями зарождения понятия и описания красоты, созданное человеком (обществом, одной нацией, одним классом) (*)».

Обобщая эти слова, у одного народа, одного племени в один период может не быть одинакового понимания и описания красоты, так как это связано с типом жизни, видом работы. В этом мнении нет спора. По Европейским мерам сломать нос казаху не осознанным поступком, варварством. По мере изменения жизни, казахи тоже начинают принимать деревянную чашу за варварство. То есть, описание чрезмерного восхищения картины заката Европы не существовало в самой казахской литературе. Мы говорили о рождении искусства из чувства прекрасного, восприятия жизни и создания всего из чувств. Это высказывание не сходится с вышеизложенными мыслями. Искусство также будет меняться в зависимости от типа жизни и работы. Но взаимосвязь жизни и искусства заключается не только в этих изменениях. Искусство должно приносить пользу жизни, так как искусство нацелено на понимание естественной жизни через картины, которые пробуждают чувства и эмоции. Но, искусство не может напрямую воздействовать на жизнь. Воздействие возможно только через множество связей. Его польза – абстрактна, воздействует через расстояние.

Православный ортодоксальный ученый-марксист подробно рассказал об этом.

Одним словом, основой искусства является чувство, инструментом является изображение чувств, цель не в том, чтобы обучать, а в том, чтобы сопереживать. Исходя из этого, мерой поэтического дара деятелей искусства является его способность пробудить чувства прекрасного посредством глубоких красивых картин. Вот почему даже после смерти Ага-мемнон, Гомер, описавший Ахиллеса, Байрон, который своими глубокими произведениями порождал мрачные чувства до сих пор поэты;

Вот почему оставшиеся в памяти Марабай, воспевавший «Тарғын» («Умелец»), и Жусупбек-кожа, который воспевал эпос «Кыз Жибек» и смог описать чистилище, ад, рай, мучения, вдохновить слушателя на подавление религиозной вражды, навсегда останутся истинными акынами. А сделавший акцент на сорок обязанностей Орынбай и не выполнивший их, не является истинным акыном. Даже мудрые стихи, такие как «Казах, откройте школы, возведите города, посейте пшеницу!», в свое время опубликованные в «Айқап» ни смотря не на что не касаются поэзии. Поэтический дар не в направлении, «поэтический дар в поэзии. Как бы он не использовала, талант есть талант» (*), -говорит Луначарский. Одним словом, первым признаком поэта является его дар. Однако гражданским долгом читателей является стремление к правильным чувства, так как каким бы ни был поэт, он выходец из народа, пишущий не о смерти, а о жизни, нацеленный на добро. Чтобы выполнить эту обязанность, поэт должен придерживаться своего таланта и в жизни, и в быту. Народ назовет «своим поэтом» только того, кто выполнит

этот долг. Вторым критерием оценки поэта являются благие поступки. Здесь говорится о том, что неправильно считать поэта рабом общества, привязывать к нему. Поэтический дар – это не фотография, которая просто снимает естество, не описывая противоречивости жизни, а фотография – это не поэзия. Жизнь — это опора поэта. Опираясь на них, делая их правилом, собирая опыт и чувства народных масс, поэт должен окрашивать их в свой цвет. Тип — это не портрет, а творение. Нет поэзии в фотографии Ленина. Однако, в художественном портрете, созданном поэтом, есть поэзия. В чем причина? Шекспир - европейский поэт только из-за того, что не искажая описывал европейскую жизнь, XVI – XVII веков поэзии Шекспира, Англии, даже Европы? Известный европейский поэт Гете говорит: «Добавив обычного щенка к другому, вы всего лишь соедините щенков. Впоследствии вам не стать поэтом-художником». У поэта Гете есть еще одно загадочное высказывание: «Чем больше литературное влияние переходит границы примитивности, чем непонятнее оно, тем красивее оно становится».

Делая вывод вышеизложенных мнений: поэт всего лишь поэт в сфере поэзии, в жизни он и поэт, и гражданин; Будучи членом общества, он должен быть гражданином. Поэтическое искусство не фотография, а фотография не поэзия, долг поэта не учить, а пробуждать глубокие чувства и высокие мысли. В истории литературы есть период, не связанный с жизнью, в нем господствовали лишь сухие мысли.

Был период ограниченности и жалкого состояния, во главе была жизнь. В начальный период и в последние годы ухудшалась и ослабевала мировая литература. А во времена гармоничного объединения жизни и высоких полетов мыслей будет настоящий подъем развивающейся литературы, безусловно, это произойдет в грядущем периоде, который бесспорно объединит жизнь и фантастику. Однако, эпоха нависшей революции — это бесправная эпоха истории человечества. Это эпоха, когда общество стремилось к мечтам и настоящему счастью, когда грезы и жизнь были близки к нашим землям и парили в небе над нами. В такую эпоху должна родиться более глубокая и сильная литература, но это окажется невозможным, если не будет двух авторитетов по обе стороны литературы того времени. В этом и заключается смысл слов Плеханова: «Искусство, порожденное новыми слоями общества, является своего рода пересечением реализм мен феодализма» (*).

В этих словах нет ничего пугающего. Ясно, что жизнь самого пролетариата, который с одной стороны разрушает, а с другой стороны строит новый мир для восприимчивых людей – это пересечение феодализма и реализма. Самые величайшие и важные события истории проходят на пересечении, в переходный период. Сильная и глубокая литература рождается именно в этот связной [переходный] период.

ЭТНОГРАФИЯ ENTHOGRAPHY

МРНТИ 03.61

Билэгт Лувсанвандангийн

МОНГОЛЫН НУУДЭЛЧИН МАЛЧДЫН ЕРТӨНЦИЙГ ҮЗЭХ ҮЗЛИЙН ҮНДЭС

Монгол көшпелі малшылардың дүниетаным негіздері**Abstract:**

In the worldview of the Central Asia nomadic, the concept of Tengir (Tengrii) began to abstract. In the “Secret History of the Mongols” the “Tenger and Etügen” describes as a ruler, who is Observe the human beings, animals and all creation of the earth. At that time people thought that Tengri communicate peoples through “zaarin” (woman shaman).

Key words: worldview of the Central Asia nomadic, Tengri, Etügen, shaman, Earth and water.

«Монголын Нууц Товчоо» Чингис хааны угийн бичгээр, «дээд тэнгэр»-ийг дурдан эхэлдэг бөгөөд агуулганд нь бодит ба хийсвэр ертөнцийн бүх юм, зүйлс байна. Дэлхий дээр зөвхөн хоосон тэнгэрийг дангаар нь хийсвэрлэн шүтдэг ард түмэн Төв Азийн нүүдэлчин малчдаас оер байхгүй. Тэнгэрт Митра, Варуна, Ахурамазда, Индра, Зевс, Юпитер ба нас нөгцсөн өвөг дээдсийн сүнс зэрэг хүн дүрст шүтээнийг оршуулан, тэднээс илүү хийсвэр бөгөөд хүчирхэг ганцаараа бүтээгч бурхад (god, gott, dieu, bog) болох Яхве, Иисус ба түүний эцэг зэргийг байрлуулан, түүнээс дээр болгон Аллаһыг шүтдэг боловч бусад соёл иргэншлийн хүмүүс тэнгэрийг өөрийг нь тусгайлан шүтээн болгосонгүй. Ер нь Төв Азийн нүүдэлчин малчид Ази, Европын бүх шашинтай эртнээс танил бөгөөд тэдний хамгийн эртний ба түгээмэл болох буддизм, иудайзм, христос, ислам зэргийг авч байсан билээ. Гэвч Төв Азийн нүүдэлчин малчид мянганыг дамнуулан «тэнгэризм» хэмээх шашин шүтлэгийн ертөнцийг үзэх үзлийг уламжлан хадгалсаар байв. Монголчуудын ертөнцийг үзэх үзэл бичгийн их дурсгалуудад тодорхой тэмдэглэгдэн үлдсэн байна.

Дэлхийн эрдэмтэд «Монголын нууц товчоо» («МНТ»), Рашид-ад-дины (РА) «Судрын чуулган» («СЧ») хоёрыг нарийвчлан шинжилж Монгол ба Ази, Европын нүүдэлчин малчдын түүхийг судлах үнэтэй сурвалж болохыг хэдийнээ батлан харуулсан билээ. Энэ хоёр тулгуур сурвалж тус бүрийг

сайтар судалсны дээр агуулсан мэдээг хооронд нь ба бусад сурвалжтай харьцуулан шалгаж үнэ цэнийг тогтоон, ялангуяа «МНТ»-ы баримт түүхэн үнэнд нийцэх эсэхийн шалгуур болгож байв. Гэхдээ хоёр сурвалжийг түүхийн судалгаанд хамт, харилцан үгүйсгэх бус зэрэгцүүлэн баяжуулах журмаар ашигласан нь дутмаг, хослуулан ашиглах шаардлага илүү тавигдаж байгаа бөгөөд одоо ч гэсэн тус бүрдээ барагдашгүй, нийлээд хэмжээлшгүй мэдээллийн уурхай болсон агуу дурсгал юм. Иймээс бид «Монголын нууц товчоо» («МНТ») ба «Судрын чуулган» («СЧ»)-ыг тулган харьцуулж мэдээг мөргөлдүүлэн үгүйсгэлгүй, нөхөх зарчмаар хандан бусад сурвалжууд, хүмүүнлэгийн шинжлэх ухааны мэдээгээр баяжуулан авч үзье. Хоёр суурь сурвалж бол зөвхөн монголчуудаар зогсохгүй, тэдний овог дээдэс - хүнну нар, эртний түрэгүүдийн оюуны соёл, шүтлэг, хийсвэр ертөнцийг улируулан судлах, холбогдох сурвалжуудтай нь нийлүүлэн, харьцуулан шинжлэх үндэс юм. Харьцуулан баяжуулахад монгол, түрэг, перс, хятад, орос, араб сурвалжуудын орчин цагийн олон хэлний найдвартай эрдэм шинжилгээний орчуулгууд орох ба шинжилгээг гүнзгийрүүлэхэд сонгодог (физик) антропологи, археологи, хэл шинжлэл, экологийн судалгааны үр дүн, мэдээ байна.

Академич III.Вира олон улсын дорно дахин судлаачдад дундад үеийн монголчуудын шүтлэг, улс-төрийн үзэл санаанд «Тэнгэр» ямар чухал үүрэгтэйг харуулж, «тэнгэризм» гэдэг айг гарган, суу залиг тайлбарлаж, төрийг засах бодлого, гадаад харьцаа, их байлдан дагуулалдаа чадамгай ашигласныг үзүүлэв [1]. Тэрээр Буман хаганы түрэгүүдийн «*Tenjiride yaradmiš Türk Bilge qaγan*», «*Tenjiride bolmuš Türk Bilge qaγan*» ба Чингис хаганы монголчуудын «*de'ere tenggeri-ece jaya'atu töreksen Börte-cino...*, §1» хэмээн дуурсах тунхаг үгсийг харьцуулан монгол хэлэнд орчуулбал: «*Tenkeri-ece jaya'atu töreksen Bilge qaγan*» гэж болно гээд агуулга, шүтлэг, улс төрийн үзэл баримтлалын талаар ижил болохыг сурвалж судлалын аргаар шинжилж баталсан билээ [2]. Мөн үүнээс аль эрт, хүнну нар тэнгэрийг шүтээн болгочихсон байжээ.

Тэнгэр бол эртний нүүдэлчин малчдын үеэс Төв Азийн удам залгамжилсан ард түмнүүдийн оюун санаанд бүхнийг болгодог, чаддаг туйлын хүчин зүйл байсаар XV зуун хүрсэн гэдэгийг чулуун дээр сийлсэн, цаасан дээр тэмдэглэсэн түүх бичлэг гэрчилдэг. III.Бирагийн тодорхойлон дэлгэрүүлсэн онолын айн чигээр, холбоотой хэрэглэсэн нийгэм улс төр, ахуйн нэр томъёог тус бүрээр түүвэрлэн контекст буюу хам утгаар [3] шинжилж, монголын тал нутгийн нүүдэлчин малчдын ертөнцийг үзэх үзэл, нийгмийн харьцаа, улс-төрийн байгууллын онцлог талыг үргэлжлүүлэн шинжлэх оролдлого хийе.

Азийн эртний нүүдэлчин малчдын удам богоод хожмын монгол, түрэг, манж хамниган хэлтэй олон үгсаатны өвөг дээдэс нь болсон хүнну нар, м.э.е. III

зуунд тэнгэр, газарт мөргөн ёслол үйлддэг байсан [4], тэднийг эрх мэдэлдээ оруулсан Модун: «Тэнгэрээс болгосон хүннугийн их шаньюй хүндэтгэлтэйгээр эзэн хааны эрүүл мэндийг асууж байна», «Тэнгэр таалсны ачаар дарга, цэрэг сайн, морьд хучтэй байсны улмаас би юечжи нарыг мөхөөх боломжыг олж, тэдгээр нь хядуулж, дагаар орох нь оров. Би [бас] лоулань, усунь, хуцзе ба тэдний хөрш бусад хорин зургаан эзэмшилийг дарж, тэдгээр нь бүгд хүннуд харьяалагддаг болов» хэмээж сүр хүчээ тунхагласан захиаг Хань улсад илгээж байсныг төрийн түүхч Сыма Цянь тэмдэглэжээ [4, 43 (Модун шаньюйн захиа)]. Энэ нь Чингис хаан: «..Мөнх тэнгэрт ивээгдэж Хэрэйд иргэнийг доройтуулж..» (§187), «мөнх тэнгэрт ивээгдэж гур улсыг цуглуулж..» (§203) «..мөнх тэнгэрт ивээгдэж Сартуул иргэнийг зүгт оруулж» (§265) хэмээснийг эрхгүй санагдуулна. Хоёр тунхагийн утга санаа, их эрч хүчний эх үүсвэрийг, учир шалтгааныг тайлбарласан үндэслэл, хөршүүдээ харьяалалдаа оруулах эрхийн баталгаа адилхан байна. Лаошан шаньюйд өгсөн / бэлэглэсэн хатны хамт ирсэн ордны тайган хүннугийн талд урван үнэтэй зөвлөлгөө өгч эхэлсэнээс хойш захианы агуулга, хэмжээ өөрчлөгдөв. «Тэнгэр, газар төрүүлсэн, нар, сар болгосон хүннугийн их шаньюй хүндэтгэлтэйгээр хангийн эзэн хааны эрүүл мэндийг асууж байна» гэж захиагаа эхлэхийг бас 1 чи 2 цунь урт модон самбарт бичиж (Хань улсын захианаас 1 цунь илүү урт, Л.Б.), тамга хэрэглэх, илүү өргөн, том хэмжээний дугтуй хэрэглэхийг Чжунхан Юэ шаньюйд заасан» хэмээгээд их түүхч: «ихэмсэг үгс» гэж шүүмжилжээ [4, 45, (Лаошан шаньюйн захиа)]. Сүүлчийн захианы агуулганд ертөнцийг үзэх үзэлд өөрчлөлт гарсаныг (тэнгэр шаньюй болгосон бус төрүүлсэн) Чжунхан Юэ сургасан гэж Сыма Цянь шууд заах бөгөөд нэг талаас үүнийг Хань улстай эн зэрэгцэх гэсэн гадаад улс төрийн бодлогоос болж уламжлалаа дагахгүй, өөрчлөн бичжээ гэж дүгнэж болох юм. Нөгөө талаас аль хүннугийн өмнө үеэс үүсэн уламжлагдах боломжтой тэнгэризм - тэнгэр шүтлэгийн үзэл санааны агуулганд Тэнгэр хүү төрүүлж, тэр нь шаньюй байх ойлголтыг сүлжилдүүлэн багтаажээ гэж үзэж болно. Тэнгэр бүхнийг мэдэж, болгохоос гадна их хааны өвөг Бодончар богдыг төрүүлэх боломжтойг «МНТ» (§21) бас гэрчилнэ. Бүх талаас харахад Модун шаньюйгийн захианы үгсийг тэдний удам түрэг, монголчуудын тэнгэрийг дурьдан дээдэлдэгтэй адилтган үзэж болно. Тэнгэрийг абсолют болгосон Төв Азийн нүүдэлчин малчдын оюун санааны ба ертөнцийг үзэх үзлийн баримтлал мянган жил дамнан хадгалагдсан байхад түүнд агуулагдах нэгэн ойлголт (тэнгэрийн хүү) үлдэх боломжтой. Зөвхөн гадаад улс төрийн бодлогоос шалтгаалан гарсан шинэ концепци мөн эсэх, Төв Азийн нүүдэлчин малчдын Тэнгэрийг шүтэн дээдэлдэг үзэл гаднаас орж ирсэн эсэх асуудал гарч ирнэ. Энэ асуудал тавигдах шалтгаан бол Монгол орны нүүдэлчин малчидад тэнгэр шүтлэг буй болсон нь эртний хятадын соёлын нөлөө байх магадтай гэж зарим эрдэмтэд үздэг, мөн цөөнгүй нь эсрэгээр тайлбарладаг маргаантайд оршино. Тухайлбал Игор де Рахевильц

зэрэг эрдэмтэд эртний хятадын нөлөө байх боломжтой гэсэн бол Х.Г.Крил, С.Кучера, Ш.Вира нарын эрдэмтэд «зэрлэг, бүдүүлэг» гэж түүх бичлэгт тэмдэглэгдсэн нүүдэлчин малчдын дунд анх тэнгэр шүтлэг үүссэн гэжээ[5].

Хятадын «Инь-д (Шан, Л.Б.) тэнгэр шүтлэг байгаагүй, гэхдээ богд өвөг дээдсийн оршдог орон байсны хувьд графикаар дүрслэгдээд зогсохгүй их ван хэмээх ойлголттой холбогддог байв» [6]. Их ванг тэнгэртэй холбон үзэхээс чухам тэнгэрийг тусгаарлаж, дагнан шүтсэн баримт бичгийн их дурсгалуудад үгүй байна. Аньян-ы археологийн дурсгалыг Шан (Инь) -гийн соёлд хамааруулдаг. Бичгийн ба дурслэх урлаг, хот суурингийн дурсгалуудад бурханчилсан шүтээн нь зөвхөн нас нөхцсөн өвөг дээдэс (ди, шан-ди) байдаг ба сум дуганы туурь олодоогүй, үүний оронд өвөг дээдэсд тахил үйлддэг барилга, тэдний нэрсийн жагсаалт байдаг онцлогтой [7]. Дээд шүтээний үүргийг вангийн нас нөгцсөн өвөг дээдэс (ди, шан-ди) гүйцэтгэж байжээ [7, 24]. «Инь - чууд сүнснийг шүтдэг, сүнсэнд үйлчилсэний ачаар ард түмнийг удирддаг, тэд юуны түрүүнд супе гэдэг, дараа нь ли гэдэг байв» хэмээн хятадын томоохон эрдэмтэн Фань Вэнь-лань эртний түүхийн “Лицзи” номын “Бяоцзи” бүлгээс ишлэн тодорхойлсон байна [8]. Өвөг дээдсийн шүтлэг хань үндэстэний дотор одоог хуртэл хадгалагджээ.

Судлаачид «тэнгэрийн мандат» гэж нэрлэдэг «тэнгэрийн хуу» хэмээх ай Баруун Чжоу (м.э. е. 1066- 771 он) - гийн үед гэнэт үүссэн тапаар Х.Г.Крил эре дүгнэлт гаргахдаа, Шар мерний дундад биеэр нутагтай, Дундад Хятадын Инь / Шан-чуудад «тэнгэр» гэдэг уг байгаагүй, харин энэ уг ба тэнгэр шүтлэг тэднээс баруун зугт орших язгуурын хятад бус, «зэрлэг» гаралтай Чжоу нарынх, тэдний хаанчлалын уеэс дэлгэрэн, эзэн хаадыг мен туугээр нэрлэх уламжлал! тогтсон гэжээ. [9] Эртний Хятадын «Шаншу» буюу «Шуцзин» («Аман түүхийн ном») хэмээх, м.э. е. V - III зуунд бичигдсэн, агуулгандаа м.э.е. VIII зуун хуртэлх уйл явдлыг тэмдэглэсэн дурсгалыг сайтар судалсан Фань Вэнь-лань Шан / Инь-ий дараа ноёрхлоо тогтоосон Баруун Чжоу-д улс төрийн үзэл суртал хэрхэн еорчлогдсенийг тодорхойлохдоо: «Аман түүхээр, Ся-гийн үед үнэнч (урвагч бус чанар, Л.Б.), Шан-гийн үед эгэл (энгийн байдал, Л.Б.), Чжоу-гийн үед бичиг үсгийн мэдлэг бүхнээс дээгүүр үнэлэгдэж байв.

...Тэнгэр ард түмнийг төрүүлдэг бөгөөд тэнгэрийн дээд эзэн тэдний өвөг. Тэнгэр болохоор сайн мөртөй, түүнийг шүтдэг хаанчлагчдыг, тэнгэрийн өмнөөс ард түмнийг халамжлуулахаар тэнгэрийн өвлөгч болгон сонгож, Хятадын газар нутаг, ард түмнийг гардуулан өгдөг байв. Зөвхөн тэнгэрийн зарлигийг хүлээн авч Вэнь-ван, ван гэж нэрлэгдэх болсон,...» [8, 98-99] гэжээ. Эдгээр тодорхой материалд үндэслэгдсэн, нухацтай дүгнэлтүүдийг Хятад болоод олон улсын дорно дахин судлаачид үгүйсгээгүй, хүлээн авдаг нь олон. Харин энэ дүгнэлтүүд эртний Хятадын нөлөөгөөр тэднээс умард зугт нутагласан нүүдэлчин малчдын тэнгэрийг шүтдэг ертөнцийг үзэх үзэл үүссэн бус харин Баруун Чжоу-г үүсгэн байгуулсан хятад бус, өөр нэгэн үгсаа соёлын бүлэглэлд анх үүссэн хэмээх концепцийн үндэслэл нь болдог хийгээд

эдгээр нь шууд болон шууд бусаар баталж, гэрчилж байгааг тэмдэглэх хэрэгтэй.

Эртний Хятадын түрүү хүрлийн үе ба түүний эхлэлийг харуулсан баталгаатай эд өлөг олдоогүй, харин гэнэт эрлиг-эрлиг-ы хөгжингүй хүрлийн давхарга эхэлж, дараа нь Аньян-ы өндөр хөгжсөн хүрлийн дурсгал залгаж байна [7, 13-14.]. Шан (Инь)-гийн хүрэл зэвсгийн ихээхэн хэсэг нь археологи, түгээмэл түүхэнд «скиф - сибирийн амьтны загварт урлаг» хэмээн нэрлэгдсэн хэв шинжтэй эд хэрэглэгдэхүүн байдгийг олон улсын археологичид, дорно дахин судлаачид тодорхойлон тэмдэглэсэн нь оюутан, сурагчдын унших бичигт (гарын авлагад агуулагддаг түгээмэл мэдээний нэг болов. Умрын хятад бус овгууд) аймгууд үндсэндээ одоогийн Хэбэй мужид суурьшиж байв [8, 137]. Энд бэйжун (Лулун район; тэд мен шаньжун гэж нэрлэгдсэн), цзяши (Цзицэ район; эдгээр нь чиди аймгийн / овгийн салбар), сяньлюй (Чжэндин районы баруун хойд хэсэгт; эдгээр жун нар бас чжуншань гэж нэрлэгдсэн), фэй (Гаочэн район), гу (Цзиньсянь район; сяньлюй, фэй, гу нар байди аймгийн салбар), учжун (Юйтянь район). Эдгээр аймгууд / овгууд бүгд бэйди (умард ди) хэмээн нэрлэгдэж байв [8, 137]. Харин монголын тал нутгийн нүүдэлчин малчдын оюун санаанд, ухагдахуунд нь ертөнцийн дээд туйлын хүчин зүйл бол Тэнгэр хийгээд түүний хийсвэр тал байсныг манай тулгуур сурвалжууд харуулдаг.

Бараг бүх түрэг судлаачид “тэнгэр” гэдэг угийг эргэлзэхгүйгээр түрэг үг гэдэг бол монгол судлаачид монгол үг хэмээн зарим судлаачид шумер, индо-иран үг гэж байна. Хаанахын үг болохыг, хаанаас «tenggeri-» гэдэг уг алтайн хэлэнд орж ирэв, анх хэн, хаана тэнгэрийг шутэж эхэлснийг тогтооход бэрхшээлтэй боловч сонгодог (физик) антропологи ба хэл шинжлэлийн ухаанд хандаж үзье.

Хүн төрөлхтөний сэтгэн бодох чадварын биет үндэс болсон уураг тархины бүтэц нь 40 орчим мянган жилийн өмнө цогцлон бүрдсэнийг хохимойн олдвороор палеоантропологичид батлан харуулж, палеоневрологичид сэтгэхүйн боломж нь тэр үеэс өөрчлөгдөөгүй, харин техник хөгжиж, оюуны соёл баяжсан хэмээх санаа түгээмэл болов. Хүн бодит орчлонг тусгахдаа сэтгэхүйгээр дамжуулдгийг эртний гүн ухаантнууд тодорхойлсноос хойш хөгжлийн шатыг дамжаар XIX зуунд европын сонгодог философичид шинжлэх ухааны аргаар судлаж, орчин цагийн хүн төрөлхтөний шинжлэх ухаанч ертөнцийг үзэх үзлийн үндэсийг тавьсаны нэг тулгуур бол сэтгэхүй ба хийсвэрлэлийн тухай сургаал юм. Хүн амьтнаас эрс ялгагдах нь сэтгэхүй бөгөөд хийсвэрлэн зохиож сэтгэх нь онцгой тал гэж үздэг. Хүний уураг тархи, сэтгэхүйг эрдэмтэд «хар хайрцагны нууц» гэж нэрлэн, эрчимтэй шинжилж байгаа чиглэл юм. Хүн төрөлхтнийг нэг өндгөн эснээс үүсэн гарсан гэж удамшил дамжуулдаг молекулыг шинжлэн баталчхаад, ДНХ-ийн тухай мэдээ ердийн байгаа одоо цагт хэн нь эхэлж бодож олсон, хэн нь

хэнээсээ илүү, дутуу гэдэг асуудал сонирхолгүй болжээ.

Антропогенетикийн суурь судалгааны дүн хүн нэг өвөг, нэг төвөөс үүссэн (моноцентризм) гэдэг сонгодог антропологийн онолыг батлаж байхад дэлхийн семит-хамит, картвель, индоевроп, алтай, урал, дравид гэсэн зургаан том хэлний аймаг хоорондоо төрөл хэмээх В.М.Иллич-Свитыч үндэслэж дэвшүүлсэн «Нострат хэл»-ний онол [10] нийтээр хүлээн зовшөөрөгдөх ирээдүйтэй. Эдгээр шинжлэх ухааны шинэ нээлтийн долгионд, алтайн хэлний аймагт багтдаг монгол, түрэг, манж хамниган, сүүлийн үед оруулаад байгаа япон, солонгос хэлнүүд төрөл буюу нэг язгууртай гэдэг онолд эргэлзмээргүй. Иймээс «тэнгэр» гэдэг үгийг хаанаас зээлдэж авсан гэдэг асуудал утгаа алдаж, харин түүгээр илэрхийлсэн бодит орчлон хүмүүсийн амьдрал, үйл ажиллагаанд шууд болон шууд бусаар нөлөөлдгийг шүтээн болгож олон нийтийнх болгосон нийгэмлэг, хүмүүс хаана байна гэдэг нь танин мэдэхүйн хэрэгцээнд таарах сонирхолтой асуудал юм. Энэ хүмүүс бол Монголын тал нутгийн нүүдэлчин малчид гэдгийг одоогоор олдоод байгаа түүхийн тулгуур сурвалжууд гэрчилсээр байна.

Хүн төрөлхтөний хийсвэрлэн зохиож сэтгэдэг үйл ажиллагааны тодорхой үр дүн нь олон хэлбэрийн шүтлэг, шашин бөгөөд дэлхий нийтэд түгээмэл байсан, одоо ч байгаа зүйл. Философичид шашин, шүтлэгийг аливаа юмс үзэгдэл, амьдралын сайн мууг хооронд нь холбож, учир шалтгааны үүднээс сэтгэн тайлбарлах оролдлого талаас нь «ертөнцийг үзэх үзэл» хэмээн тодорхойлж, нэр томъёолов. Эдгээр нийтлэг үндэслэлүүдэд тулгуурлавал шүтлэгийг, анхдагч шашиныг аль нэг хэлбэрээр ямар ч хүний хийсвэрлэн зохиох сэтгэлгээ хаана ч, хэзээ ч (одоохондоо хүлээн зөвшөөрөгдсөн палеоантропологийн олдвороор 40 мянган жилээс нааш) үүсгэх чадвартай юм. Түүх, нийгэм, үгсаатан судлаачид нэгэн дуугаар хүлээн зөвшөөрдөг хүн төрөлхтөнийг хувьсах, хөгжилд хөтлөгч хүчин зүйл бол хүй, нийгмийн нөлөөлөл. Хүний өвөг *Homo erectus* сүрэглэдэг анчин, түүвэрчид байсан нь тодорхой хийгээд тэдний дундаас хүн үүсэхдээ анхнаасаа бүлэг, нийгэмлэгийг үүсгэж, түүний дотор соёл иргэншил болох их дэвшлийг хийжээ. Ийнхүү аливаа нэгэн бүлэг хүмүүс байгаль орчны ялгаатай бүсэд зохицон, улмаар нийгэм, эдийн засгийн хөгжлийн онцлог болон эдийн ба оюуны соёлын өвөрмөц талыг бүрдүүлэн олон нийтлэг, нийгмийг (общность *gemeinschaft*) үүсгэжээ [11].

Олон шинж тэмдгээр нарийвчлан үзвэл, яг адилхан хоёр хүн хорвоод байдаггүй боловч мөн шинж тэмдгээр, тухайлбал, арьс өнгө, хэл, шүтлэг, шашин, аж ахуй гэх мэтээр төсөөтэй, нийтлэгийн том жижиг бүлгийг үүсгэдэг нь постулат буюу баталтаа шаардагдахгүй илэрхий зүйл. Энэ асуудалд философийн дуализм буюу хослон нөхөх зарчмаар хандан «ижлийн ялгаатай тал» хийгээд «ялгаатайн ижил тал» гэж хандах боломжтой. Шинжлэх ухааны онол, арга зүйг философийн сэтгэлгээний ололтонд

суурилан боловсруулдгийг өөрийнх нь түүх гэрчилдэг.

Ингээд хамгийн цаг үеийн, сайтар судлагдсан, бусдаас илүү үнэлэгддэг «МНТ»-нд [12] туссан нүдний өмнө харагдах тодорхой мэдээгээр «tenggeri- небо - heaven» гэдэг нь манай нүүдэлчин малчдын ертөнцийг үзэх үзлийн үндэс сууринд оршиж, оюуи санаанд нь хоёр талаар тусаж байна. Нэг талаас нар, сар хоёр гэрэл, гэгээ гаргаж байдаг (§189), жигүүртэн шувуу нисдэг орон зай (§199), одод түгэж (§254) енге биеэр хүнд мэдрэгддэг тодорхой ойлголт болон тусна. Мөн хүний нэр хэлбэрээр хоёр удаа тохиолдож байна (§§244-246, §253). Нөгөө талаас маш хийсвэр, агуу их хүчин зүйл байна.

Дундад үеийн Төв Азийн нүүдэлчин малчдын ойлголтоор томоохон үйл явдлын үр дун тэнгэрт таатагдах (taalaqda-) эсэхээс (ese, ülü) шалтгаалдаг байв. Энэ бус нутгийн нүүдэлчин малчдыг хоёр хуваасан улс төрийн ба цэрэг дайны эвсэл хооронд болсон Хүйтэний тулалдаанд Жамухыг гурханд өргөмжлсөн Хатагин, Салжиуд, Дөрвөн, Татарын зарим бүлгүүд, Ихирэс, Хонгирад, Горлос, Найманы зарим хэсэг, Мэргидийн зарим хэсэг, Ойрад, Тайчууд нарын нэгдсэн их хүч ялагдсан гол шалтгаан «Тэнгэрт эс таалагдав бид» (§143) хэмээн бутарснаас болдог. Дээр нь хүмүүсийн хоорондын харьцангуй өөр суртахууныг таалж буюу эс / ул таалан (ese, ülü taalaqdaqun-) хянаж байжээ. Ван ханы «Муу санаваас зохих уу? Тэнгэрт үл таалагдана бид», «Тэнгэрт магад таалагдан уу бид?» (§167) зэрэг үгс үүнийг гэрчилнэ. Тэнгэрийн тааллаас хүний амь, бие цогцос бүрэн хамааралтай байв («Тэв Тэнгэр дүү нарт минь гар хөл хурсний тул тэнгэрт эс таалагдаж амь бие сэлтий [нь] авч одов оо», §246).

Эртний нүүдэлчдийн удам монголчуудад Тэнгэр эрх бухий (erketü Tenggeri-, §113) хэмээн дээдлэгдэж, Тэнгэр Тэмүжин-Чингис хааны Ази Европын бух нүүдэлчин малчдыг нэгтгэх их үйлсийг ивээж (§203), Хорезмыг эзлэх аян дайныг ивээж (§§ 256, 265), Зэлмэ хүрээн дотор нь дайсандаа баригдалгүй ивээгдэж (§145), ханд (хаанд) өргөсөн тангарагаа дагах, биелүүлэх нэр төрийн үйлсийг Тэнгэр ивээнэ (§179). Ивээхийг Тэнгэр “мэднэ”. «МНТ»-нд Тэнгэр ганцаараа “ивээх” тохиолдол олонх нь байна (X §§ 145, 179, 187, 199, 203, 256, 265).

Бүхний эзэн хаан Чингис Өгөдэйг байлдааны талбараас ирээгүйд цөхөрсөндөө “мөнх тэнгэр мэдтүгэй” хэмээн мэхийж (§172), өөрийн үхэх сэхэхийг «мөнх тэнгэр чи мэд» гэж «үхсэн ч [энэ] их үгэнд шавдан явъя» хэмээн Алаша зорьж (Möngke tenggeri ci mede keen cinggis qahan alaṣai jorju, §265) Тангудыг бут ниргэсэнийг бусад зүйлийн хам утгатай харьгуулбал Тэнгэр эзэгнэж, захирч “мэдэж” байна. Тухайлбал, Хабул, Амбагай хаад Хамаг Монголыг “мэдэн” богөөд “хамгийн хаан, улсын эзэн” (qamug mongqol-i qabul qahan meden aba (...) ambaqai qahan, meden aba (...)) §52; qamaq-un qahan ulus-un ejen, §53) гэсэн утгаар Тэнгэр “мэд, мэднэ” гэдэг бас “эзэн” байх нь. “Mede-” гэдэг уг дундад үеийн монгол хэлэнд сонсож, үзэж мэдэхийг илэрхийлэхээс гадна нийгмийн харьцааны эзэн (ejen), харьяатын (qariyatan, emci-, bool-) захирах,

захирагдах ёсыг заасан хийсвэр утгаар хэрэглэгдэж байжээ.

Моих тэнгэр зарлиг буулгадагийг (§244) “эзэн” байж эзэрхэн, эрх мэдэлтэйн хувьд “мэдэж” байна гэж үзэх хэрэгтэй. «МНТ»-нд зарлиг буулгадаг нь Тэнгэр, Чингис, бгедэй хаад байна («jarliq- X §§ 145, 147, 154(2), 155, 156(2), 185(4), 186, 187(4), 189, 191, 192(2), 193, 195, 198(3), 199(5). 200(2), 201, 202(2), 203(5), 204(2), 205, 206, 207(3), 208(2), 209, 210(2), 211, 212, 213(3), 214, 216, 217, 218(2), 219(4), 220, 224(7), 225(4), 226(3), 227(6), 228(2), 229(4), 230, 233(2), 234(2), 235, 239, 240, 241, 242, 243, 244, 252, 254(3), 255(6), 258, 260, 263, 265, 266(3), 267(4), 268, 269, 270(3), 272(2), 274(2), 275, 277, 278(16), 280(2)). Тэнгэрийн зарлиг ямар хүн нүүдэлчин малчдын их гүрний тор барихыг “мэддэг”, хаан, эзэн, ноёнтон нь хамт бүх хүний ямар хувь заяатай төрөх, үхэх сэхэхийг, үдараа хаашаа одохыг мэддэг, хорвоо дээр ямар зүйлийн амьтан болж юу идэж амьдрахыг шийддэг бол газар дээр хүмүүс яахыг хаан, ханы зарлиг “мэднэ”. Орчин цагийн утга зохиолын монгол хэлэнд нийгэм, улс төрийн нэр томъёо болон хэрэглэгдсээр байгаа билээ; “ардын их хурлын тэргүүлэгчдийн зарлиг”, “ерөнхийлөгчийн зарлиг”.

Найманы Таян ханы хэлсэн үг Х-ХП зууны Монголын нүүдэлчин малчдад нэг их хааны засаглал тогтоох, нэгдсэн их гүрнийг байгуулах үзэл санаа түгэн дэлгэрчихсэн байсныг гэрчилдэг («Тэнгэрт нар сар хоёр гэрэлтэн гэгээ болтугай хэмээн нар сар хоёр [байдаг] буйзаа. Газарт хоёр хаан хэрхэн [байж] болох?», §189),

Дундад үеийн Монголын нүүдэлчин малчдад өмнөх үетэй нь харьцуулахад ертөнцийг үзэх үзлийн шинэ ай гарч ирэв. Энэ бол Тэнгэрийг “мөнх” («mōngke») хэмээн дээдлэн алдаршуулж, тодотгохын хамт, оюун санааны шинэ ойлголт, гүн ухааны цаг хугацааны айгаар харах шинэ хандлага юм. Үүнийг батлан хугацааг тодорхойлон заах “цаг” (ᠴаг-) гэдэг нэр уг бусадтай хамтарсан утгаар шинэ айг заах бас нэг нэр томъёо болжээ. Шинэ гэдгийн учир нь монголчуудын евөг, эртний түрэг, уйгуруудын чулуун дээр рун үсгээр сийлсэн их дурсгалд Тэнгэрийг “мөнх” хэмээн тодорхойлон заасан үг байхгүй. «МНТ» хүн, амьтны төрсөн бие мөнх бус (töreksen ele amitan -tur möngke ügei ajuu , §254), ганцхан Тэнгэр мөнх («mōngke Tenggeri» -> X §§ 172, 187, 203, 208, 224, 240, 244, 256, 265, 267, 275.) болохыг давтан давтан баталдаг. Иймээс, Тэнгэрийг “мөнх” хэмээх ойлголт, шүтэн бишрэх ертөнцийг үзэх үзлийн шинэ ай Төв Азийн нүүдэлчин малчдад VIII - XIII зууны хооронд үүсэн бий болжээ. Цаг хугацааны ай буюу категори орчин цагийн философи, байгалийн шинжлэх ухаанд ч хамгийн хэцүү ойлголт, мэдрэгдэх, үзэгдэх талаас хүмүүсийн оюун санаанд ажиглалтаар, удаж байж тусдаг буюу шууд бусаар мэдрэгддэг зүйл юм. Тухайлбал, нар сар, одны тусгал, улирал солигдох зэргийг ажигласнаар цаг хугацааг мэдрэн тодорхойлно. Үүгээр зогсохгүй манай бүс нутгийн нүүдэлчин малчид сарны календарийг, амьтны нэрээр нэрлэсэн арван хоёр жилийн он цагийн

тооллыг эртнээс хэрэглэж, тэнгэртэй хамт хугацааны категорийг шүтээний зүйлд оруулсан нь оюуны соёлын хөгжлийн түвшин хийгээд өвөрмөц талыг харуулна. Цаг хугацааны ай бол гүнзгий хийсвэр сэтгэлгээг шаардсан оюуны соёлын зүйл бөгөөд хүн төрөлхтний соёл, танин мэдэхүйн хөгжлийн түвшинг харуулсан чухат үзүүлэлт юм. Мөнх Тэнгэр зарлиг буулгаж (§244), хүмүүсийг ивээж (§§187, 199, 203, 256, 265), мэдэж (§§172, 265), тэдэнд аугаа их хүчийг нэмэн өгдөг (§§199, 208, 224, 267, 275), бүхнийг болгодог (boltugai), хувь заяаг олгодог (јауа-), нүдэнд үзүүлж, сонсгон хэлж өгдөг (üjeül-jü, itqan, ügüle-; 80,), хүний амь, биеийг авч оддог (abcu otда- §246), хүн нас нөгцсөний дараа гардаг («cinggis qahan tenggeri-tür qarba», §268), туунд зачбирдаг (jalbariju, §240) их абсолют мөн байна.

«МНТ»-нд тэнгэр гэдэг үг тэмдэглэгдсэн бүх тохиолдол зүйлүүдэд хуваарилагдсанаар: tenggeri - §§ 1, 21, 80(2), 113(2), 121, 125, 143, 145, 163, 167(3), 172, 177, 179, 187, 189, 197, 199(3), 201, 203, 206, 207, 208(2), 224(2), 240, 244(3), 245(19), 246(4), 248, 253, 254, 256, 260(2), 265(2), 267, 268, 275, 281; байх бөгөөд бусад нийгэм, улс төрийн нэр томъёотой зэрэгцүүлэн хам утгыг шинжилье. Сүүлийн үеийн монголын их гүрний үеийн түүхийн судалгааны бүтээлүүдийг харахад «МНТ»-г шалгарсан контекстийн шинжилгээгээр судлах шаардлага их байна. П.О.Рыкин «МНТ»-ы нэр томъёонд хэл шинжлэлийн дистрибутив аргаар утга зүйн шинжилгээ хийж түүх, нийгэм судлалын чухал шинэ дүгнэлтүүд гаргасан ажил [13] энэ шаардлагыг тод харуулав. «МНТ»-ы дээр дурдагдсан зангилаа үгс орчин цагийн утга зохиолын монгол хэлэнд бараг хэвээрээ хадгалагдан үлдсэн ба орчуулагдахдаа уг хэлбэрээрээ орж, орчин цагийн нийгэм, улс төрийн нэр томъёотой ижил үгсээр илэрхийлэгдэж, гадаадын олон хэлэнд мөн адил орчуулагдсан нь одоогийн судлаачдын төсөөллийг төөрөгдүүлэх осолтой учир чухам уг сурвалжийн дотор хам утгаар шинжлэх нь зөв юм. Үндсэн сурвалжийн хүрээнд ертөнцийг үзэх үзэл, нийгмийн харьцаа, улс төрийн гол нэр томъёонууд хоорондоо хам утгаар холбогдохыг тодруулахын тулд эхлээд нэг зүйлд хамт тэмдэглэгдсэнээр гаргавал дараах байдлаар хуваарилагдаж байна:

Tenggeri

==> **gajar** ==> §§ 113, 121, 125, 163, 177, 189, 199, 208, 224, 248, 254, 260, 281

==> **etügen** - ==> §§ 113, 201, 245, 254.

==> **möngke** - ==> §§ 172, 187, 199(3), 203, 208(2), 224(2), 240, 244(3), 254, 256, 265(2), 267, 275.

==> **jaya** - ==> §§ 1, 197, 201, 248, 281.

==> **čaq** ==> §§ 167, 197, 199, 201, 203, 207, 245, 254.

==>ejen ==> §§ 121, 281.

==> mede - ==> §§ 121.143, 163, 167, 172, 177, 179, 203, 207, 208, 240, 244, 245, 248, 254, 265, 275.

Бөртэ Чиног, Чингис хааныг тэнгэр төрүүлээгүй, тэнгэрийн хүсэл, зарлигаар төрөөгүй, харин тэнгэрээс зөвхөн «заяаг» авч /хүртэж төржээ [14] tenggeri -ece jaya atu töreksen, §1; tenggeri -ece jaya atu anda-da hulekdeba-je, §201). Мөн сурвалжид хүний биеийг эцэг, эх төрүүлэхэд тэнгэрийн заяагаар төрж байна («tenggeri -ece jaya ar ecige eke töre ülükсен mariyan », §197). Хэл шинжлэлийн талаас Ш.Озава (1944), Ж.Төмөрцэрэн (1974), Баяр (1993) нар баттай тайлбарласан tu/tü, tan/ten, tai/tei, /dai/dei/ гэдэг харьяаллыг илэрхийлсэн хавсрага нэр үг үүсгэдэг дагавартай (суффикс) нэр томъёоны тайлбар миний урьдын судалгаанд ашиглагдсан билээ[15].

Энд «jaya atu» (§§ 1, 111, 201, 281), «jayatu» (§ 111) угийн “tu” дагавар “заяа бүхий” хэмээх утгатай болгож байна. Нүүдэлчин малчид аливаа амьтан, хүн өөртөйгөө төстөй биетийг төрүүлдэг, чоно, буганаас хүн төрөхүйг сайн мэддэг байсан нь тодорхой боловч тэнгэрээс “заяа бүхий” (хүртэж, ноогдуулж, өгч) болон (§1, §201, §281), тэнгэрийн заяагаар төрдөг (§197) гэсэн ойлголт, итгэл эртнээс байжээ. Хувь заяа - «jaya-»-г бүх амьд амьтан тэнгэрээс хүртэж байсныг «МНТ» найдвартай гэрчилнэ; эрэгтэй (Бөртэ Чино, §1; Чингис хаан, §201), эмэгтэй хүмүүс (okin, qulan qatun, §§ 66, 197), шувуу (хэрээ, хулд муу шувуу, §111), ан амьтад (§281), эцэг эхээс төрөх хүний бие цогцос (§197). Хэдийгээр «МНТ»-нд «jaya-» хэмээх нэр томъёо “тэнгэрийг” дурьдахгүй цөөнхөд тохиолдох боловч tenggeri-» <+«jaya-» гэсэн хоёр үгсийг хам утгаар шинжлэхэд хувь заяаны “заяаг” Тэнгэрээс (tenggeri -ece) хэмээн, дурьдаагүй ч утгаараа Тэнгэр “заяаг” олгож, хүртээж байна.

Гадаадын монгол судлалын ном зохиолд алтан ургийнхны эзэгнэх эрх, их хааны эрх мэдлийн хийсвэр, оюун санааны ба нийгмийн харьцааны үндэслэлийг “тэнгэрийн мандат”, “харизма” зэрэг үгсээр тэмдэглэжээ. Энэ нь «МНТ»-ы тэнгэрийн заяа - «tenggeri-yin jaya-», тэнгэрээс заяат - «tenggeri-ece jaya'atu» гэсэн нэр томъёо, ойлголтонд үндэслэгдсэн байна. Гэвч олон төрлийн нэр томъёоны цаана ганцхан тэнгэрийн заяа - «tenggeri-yin jaya -» байх бөгөөд энэ хэвээр нь хэрэглэвэл утгаараа ноогдсон, ашиглавал илүү сурвалж судлалын зарчимд тохирох бөгөөд оновчтой болно. Чингис хааны угийн бичгийн жишээгээр (§§1-50) хан, эзэн, ноёд, тэдний өвөг дээдэс бүгд өндөр хувь заяатай хүмүүс байжээ. Бөртэ Чино дээд тэнгэрээс заяатай төрсөн бол (§1), Рашид-ад-дины бичсэнээр Бодончар «..эгнэшгүй бүтээгч ба байгуулагчийн хүсэлтэй нятт холбоотой төржээ» гэсэн нь тэр үеийн ислам, христосын шашинтай түүхчид монголчуудын “Тэнгэр” хэмээх шүтээнийг шууд Аллах, Иисус зэрэгтэй адилтган үздэгээс шалтгаалсан нь тодорхой бөгөөд мэдээг монгол «Алтан дафтар» ба монгол өгүүлэгчид өгсөн гэж ильханы ордны түүхч

өөрөө бичсэнээр цаана нь чухам “Тэнгэр” байна.

«МНТ»-ы авч үзэн байгаа нэр томъёонуудын хам утгаар Тэнгэр оороо хүний хэлээр хүнтэй шууд ярьдаггүй, харин түүний «ja'arin» (§§ 121, 206), олон тоон дээр ja'arit (§§ 121, 244, ХЕ§§ 121(2), 206, 244) хэмээгдэгч хийсвэр хий зүйл хүмүүст үгээр хэлж, тэмдэгээр заан (tenggeri-yin jaarin jaaqsan üge temdeg-ün, §206), нүдэнд үзүүлж, зааж (nidün-dür üje üljü ... , §121), тэнгэрийн зарлигийг хүний хэлээр дамжуулдаг (tenggeri-yin jarliq qan jaarit ügülemü, §244). Тэнгэрийн заарин гэдэг субстанци “хан” гэж өргөмжлөгдөж, олон биетэд хувирч байна. Жишээ нь ухаагч үнээ, ухаа үхэр хүний хэлээр ярихыг заарингууд нүдэнд үзүүлж, заасан гэнэ (qoaq cin ünien, qoa hūker §121). Манай сурвалжид Тэнгэр Чингис хаантай хүний хэлээр шууд харьцсан баримт байхгүй. Нэг удаа залуу Тэмүжиний морины эмээл мултарч, том цагаан чулуу зам хаан унасан байхад Тэнгэр ятгах шиг санагдсанаас биш тэнгэртэй ярьсангүй, харьцсангүй (tenggeri itqan aqu-уц, §80). Чингис хаан Өгэдэйн амьд эсэхийг мэдэхгүй хүлээх үедээ “Мөнх тэнгэр мэдтүгэй” хэмээн өвчүүгээ мэхийлгэж (§172), өөрийн үхэх сэхэхийн асуудал дээр “Мөнх тэнгэр чи мэд” гэж хэлэн Алаша зорьж хүрч (§265) байна. Гэхдээ түүний Тэнгэрт хандсан үгний хариу үг, тэмдэг сурвалжид байхгүй. «СЧ»-нд Рашид-ад-дины ойлгож тэмдэглэсэнээр Чингис хаан Аллах шиг бүтээгч нэгэн эзэнд залбирсап гэхээс түүнтэйгээ харилцаад байсан мэдээ үгүй. Чингис хаан өөрөө өгүүлсэн тухай тэмдэглэлд: «Хятан орон зүг Алтан ханы эсрэг дайнд мордоход зэхэж байх үедээ өөрийн хийдэг ёсоор өндөрлөг дээр гарч, бүсээ тайлан хүзүүн дээрээ тохож, дээлийн товчоо тайлаад өвдөг сөхөрч: “О, мөнхийн эзэн чи самуун [дэгдээсэн] салхийг үүсгэсэн нь Алтан хан, дайсагналыг тэр эхлүүлснийг мэдэж, болгоож байгаа. Татар овгууд барьж хүргүүлсэн миний эцэг, овгийн ахмад төрөөл байсан Охин Бархаг, Амбагай хаган нарыг тэр зэмгүй үхүүлсэн, харин би бол зөвхөн [тэдний] өшийн төлөө тэдний цусыг нэхэж байна. Хэрвээ чи миний санааг зөвд тооцож байвал дээрээс хүч, ивээлээ буулгаж, заарин ба хүмүүс, шидтэнгүүд, дэвүүдийг надад туслах, миний туслагч болох зарлиг буулга” гэжээ. Ингэж гүн сүсэглэлтэй залбирсны дараа тэр морилов. Үнэн мөн, зөв зорилгын ачаар тэр Алтан ханыг ялж...» (с. 263) гэх зэргээр ойрын шадар зүтгэлтэргүүдийн ярьснаас уламжлагдсан нь илэрхий мэдээ Тэнгэрт яаж хандаж, мөргөж, залбирч байсныг маш дэлгэрэнгүй, тодорхой харуулж байна. Энд тэмдэглэгдсэн ёслолын үйлдэл нь МНТ-нд гардагтай яг таарч байна.

Чингис хаан өшөө авах, дайнд мордох зөвшөөрлийг тэнгэрээс гуйсангүй, ямар нэгэн зөвөлгөө асуусангүй, харин нэгэнт шийдсэн үйл хэрэгтээ туслахыг хүсэн залбирчээ. Тэнгэрийн үг, тэмдэг, мэдээ заарингаар дамжин Хорчи, Мухали, Тэв Тэнгэр нарт удаад нь хүрч дараа нь Чингис хаан гуравдагч этгээд болон тэр гурваас эсгий туургатныг нэгтгэх их үйл ажиллагаандаа хамаатай бүх урьдчилсан мэдээг авчээ. Иймээс Т.

Д.Скрынниковагийн: «Нүүдэлчдийн их гүрнүүдийн хаадын засаглан эзэгнэх эрхийг баталгаажуулахад тэдний Тэнгэр (Тэнгри) ба нийгэмлэгийн (социум) хооронд шидийн зуучлагч болдог чадвар, түүгээрээ ер бишийн хүчний хамгаалал, ивээлээр хангах боломж чухал үүрэг гүйцэтгэж байв.» («Важную роль в институционализации власти правителей кочевых империй играла выполняемая ими функция священных посредников между социумом и Небом (Тэнгри), которая обеспечивала бы покровительство и благоприятствование со стороны потусторонних сил» с. 167) гэсэн дүгнэлтийг чухам «зуучлагч» (посредник) гэдэг томъёоллоор хүлээн авах боломжгүй юм. Тухайн үед Тэнгэртэй холбоо барьж, харьцаж, мэдээ авч олон нийт ба хаанд хүргэж, дамжуулагч, зуучлагч буюу холбогчийн үүргийг гүйцэтгэж байсан нь бөө, удган нар гэж бодмоор.

Гэвч «МНТ»-нд бөө бөөлөөд тэнгэрийг дуудаад, холбоо бариад, харьцаад байсан баримт байхгүй. «СЧ»-нд Тэв Тэнгэр «өөрийгөө ид шидийг олсон хүний тоонд оруулахыг санаархдаг», Чингис хаанд «дээрхийн дээдэс» хэлсэн гэж үгийг дамжуулж «бүхний эзэн болно», «Чингис хаан нэртэй болтугай» гэдэг (с. 253) байснаас мөн л «дээрхтэй» санаачлагаараа харьцсан баримт үгүй. Иймээс одоо цагийн түүхчид Тэв Тэнгэрийг бөө (шаман) гэж, тэр тусмаа заарин хэмээн нэрлэж бичихээ болимоор байна. Ерөөсөө «МНТ»-нд «бөө» гэдэг үг хоёр удаа тохиолдохын (bö'e, böes, §181, 272) нэгэнд Сэнгумийн Чингис хаанд элчээр илгээсэн үгсэнд («Тогтоа бөөтэй Сартагчин хонины сүүл залгасан [мэт] явдаг.», §181), удаахад нь Өгөдэй хаан өвчлөн, эмчлэхэд бөө [нар] төлгөчингөөр төлгөлүүлсэн (böe tölgecin-e tölgeleülüesü., §272) мэдээнд бөөгийн үүрэг тун бүрхэг хийгээд тэнгэрээс тусламж гуйх зэрэг харьцсан юм байхгүй. Энд төлгөчин (tölgecin) гэдэгийг орчин цагийн монгол хэлний «мэргэчин, төлгөчин»-гөөр махчлан ойлгож болохгүйн улмаас тэр үеийн үйлдлээр, тухайлбал, Өгөдэй хааны «...хэл ам алдран...» алжаасныг «...хитан иргэний газар усны эзэд, хаад, ард иргэдээ эзлэгдэж, хот балгадаа эвдүүлсэнд даруй адлаж байна» (§272) гэж тайлбарсанаар сэтгэхүйн гун мэдрэмжийн түвшинд буюу зөнгөөр ажилладаг хүмүүс байв гэж тодорхойлно. Иймэрхүү хүмүүс одоо цагт байдаг. «МНТ»-нд тэднийг «бөө» гэж нэрлэсэнгүй. Иймээс нэг бол «төлгөчин» (tölgecin) хүмүүс «бөө» (böe) нараас тусдаа, нөгөө талаар бөө нарын дотор байсан өндөр мэдрэмжтэй зарим нь гэж үзнэ. Бас «... Хаан ахынхаа оронд би [золиос] больё. (...) Бөө нар ариулагтун зүхлээ зүхэгтун! хэмээж бөө нарын зүхэл зүхэж [таринадсан] усыг Толуй хөвүүн уув.» хэмээн бөө нар тусгай үйлдлээр гүн мэдрэмжийн байдалд орж «хитан иргэний газар усны эзэд, хаадад» золиос өгөх талаар асуусан байгаад тодорхой дүгнэлт хийж болно. Тэр үеийн бөө нарын транс-д орох техникийг «зухэл (jüger)» хэмээн нэрлэж, үүгээр аргачлан, өөрсдийн ойлголтоор газар усны эзэд, хаадтай харьцаж, асуулт тавьж, хариултыг авах

буюу ажиглалтаар тайлбарлаж байв. Мөн тэр цагийн бөөгийн ухаанаар газар усны эзэд, хаадыг «ард иргэн, алт, мөнгө, агуурс идээгээр золиос..» өргөн аргадаж болдог байжээ. Хэдийгээр төрсөн ах дүүгийн харьцаа байсан ч, Толуй «Суут Чингис хаан эцэг»-ийн зарлигийг дурьдан дагаж, «.. олон монгол улс өнчирч» хоцрохыг үл тэвчин тэмцэж байгаагаар улс төрийн харьцааг тодотгож, эзэн хаан - харьяатын ёсыг харуулж, харьяатан, боол, ардууд эзэн хааныхаа төлөө амиа золиослох ёстойг гэрчилнэ. Гэтэл бөө «Мөнх Тэнгэртэй» харьцсан баримт байхгүй.

«СЧ»-нд «кам» гэдэг үгээр тэмдэглэснийг орчин цагийн Алтай, Өмнөд Сибирийн ард түмнүүдийн хэлэнд бөөг нэрлэдгээр улируулан оноогоод «бөө» гэж, европ дахины олон хэлийн судалгааны ном зохиолуудад шаман, *saman* гэсэн манж-тунгус угээр тэмдэглэжээ. Шаман, саман гэсэн уг «МНТ»-нд байхгүй. Дэлхийн хүмүүнлигийн ухааны ном зохиолд бөөгийн шаншыг «шаманизм, *samanizm*» хэмээнэ. Дэлхийн ард түмнүүдийн шашин судлалын номонд шаманизм, монголын түүх бичлэгт бөөгийн шашин гэж нэрлэдэг салбарыг XIX зууны сүүл XX зууны эхэнд орчин цагийн шинжлэх ухааны аргаар судлаж, энэ үеийн байдлаар тэмдэглэн үлдээсэн, чиглэлийг үүсгэсэн учир эдгээрийг «МНТ»-ны «тэнгэр» гэж шүтдэгтэй ба газар, усны эздийг аргадан зүхэл хийж байсан бө'е нартай шууд адилтган, хутгаж болохгүй байна. Хар ухаанаар бодсон ч 800 орчим жилийн хугацаанд бөөгийн шашин / шүтлэг хэмээх ертөнцийг үзэх үзэлд ихээхэн өөрчлөлт гарсан нь мэдээж. Хамгийн гол нь «МНТ»-нд одоо цагийн бөөтэй адилтгаад байх хүмүүсийн тухай мэдээ байхгүй.

Орчин цагийн бөө нарыг бодит орчин дотор нь орж, удаан хугацаанд маш гүнзгий судалсан О.Пүрэв «онгод» хэмээх айг тодорхойлсон билээ. Тэр өөрөө гол дүгнэлтүүдээ нэгтгэж, товчлон тайлбарлаж ярихдаа, одоогийн бөө нарын байнга харьцаж, биендээ дууддаг субстанци бол онгод бөгөөд энэ нь үхсэн хүний сүнс газар, усны савдагтай нөхцөж үүсдэг гэсэн. Иймээс нэг тоон дээр «онгон» гэх бус олон тоон дээр «онгод» гэж нэрлэдэг байна [16]. Одоогийн 99 тэнгэр, сайн муу зүгийн гэж хуваасан олон тооны тэнгэр гээд байгааг хожуу үүссэн гэж үзээд үүнтэй «МНТ»-ы «Мөнх Тэнгэр»-тэй шууд адилтгах огт боломжгүй гэж үзэж байна.

«МНТ»-нд газар (*qajar*-, *etügen*-) бол хүмүүсийн үйл амьдралын бүх юм болдог дэлхийн хуурай гадаргуугийн хэсэг хэмээх бодит утгаар тэмдэглэгдсэнээс («*qajar*»-» I §§ 4, 8, 9(3), 56, 70, 82, 83, 88, 98, 106, 108(2), 123(2), 144, 146(2), 147(2), 152(3), 153, 171, 174, 177(2), 184, 189, 194, 195(2), 198, 199(2), 201, 209, 219(2), 224(1), 227, 239(3, уйл уг), 247, 248(1), 251, 254, 255, 260(1), 264, 272(3), 274, 278, 279(2), 280, 281(2), бүх тохиолдол бодит утгаар) гадна хийсвэр утгаар Тэнгэртэй хамт дундад үеийн монголчуудын ертөнцийг үзэх үзлийн бас нэгүн үндсэн ай байв. (*qajar* - §§ 113, 121, 125, 163,

177(1), 208, 224(1), 248(1), 260(2), 281(1), бүх тохиолдолд хийсвэр хүчин зүйл). Контекст этүгэн («etügen-») §§ И3, 190, 201, 245, 254.) гэдэг нь «qajar-»-тай ижил утгатай болохыг тодорхой заана («tenggeri-» - «qajar-» - «etügen-») §§ 113, 254).

Тэнгэртэй хамт Газар (qajar-; etügen-) хуч нэмэн ивээж (Тэнгэр газарт хүч нэмэживээгдвээс, §125), ач хариулах нэр төрийн үйлсийг ивээж (§§ 163, 177), “заяа бүхий” болгоно (jaya-) - tenggeri - gajar §§ 248, 281). XIII зууны монголчуудын ертөнцийг үзэх үзэлд байгаль дэлхийн ан гөрөөс Тэнгэр, Газраас заяатай төрдөг гэсэн ойлголт байжээ. Энэ дүгнэлт хэтэрхий хялбархан, тодорхой мэт боловч бусад нэр томъёотой хамтруулан авч үзвэл тэнгэризмыг тайлбарлах нэг найдвартай бөгөөд үндэслэлтэй тулгуур болох юм. Дэлхийн дорно дахин судлаачдын уншлага болсон: “Тэнгэр газар эелдэж Тэмүжинийг улсын эзэн болтугай” хэмээн улс тээж авч айсуй гэж заарингууд нүдэнд үзүүлж надад заав» (§121) гэсэн мэдээ баримтын уурхай өгүүллэгээс тэнгэр газар хамтран, эвлэлдэж / зөвлөлдөж (eyetüldüjü), мөн тэнгэр, газарт ивээгдэж («tenggeri-» - «qajar-» - «ihe’el-» => §§ 125, 163, 177.), тэнгэр, газарт хүч нэмэгдэн («tenggeri-» - «qajar-» - «etügen-» - «güci» => §§ 113, 125, 208, 224(2), 245, 260(2)) байна.

Манай сурвалж тэнгэр, газар хоёр тодорхой цаг хугацааны дотор заяатай болгож, заяаг өгч (хүртээж) олгодогийг заажээ (§248, tenggeri qajar-un jaya’an šaq). Ингэж цаг хугацааны айтай холбогдохдоо тэнгэр эхэнд нь дурьдагдаж, газар удаад нь ордог. Ерөнхийдөө «МНТ»-ны бүх тохиолдол Тэнгэр илүү эрх бүхий, илүү хүчийг агуулан, бүхнийг мэддэг, болгодог, хүртээдэг, хамгийн “дээрхийн дээр” хүчин зүйл гэдгийг тодорхой харуулжээ.

ДҮГНЭЛТ

- Төв Азийн (хуучин утгаараа) нүүдэлчин малчдын ‘Тэнгэр’-ийг тусгайд нь хийсвэрлэж, туйлын хүчин зүйл болгон дээдлэн шүтэх үзэл - тэнгэризм хүннүгийн үед буюу м.э.ө. II мянганы сүүл үед ертөнцийг үзэх үзэл болчихсон байжээ.

- «МНТ»-нд тэмдэглэгдсэн ‘Тэнгэр’ хийсвэр утгаараа ганцаараа, заримдаа «Газар - Этүгэн»-тэй хамт хүмүүсийн, амьтдын, ерөнхийдөө ертөнцийн дотор болж байгаа бүх үйл явдал, хэн, юу болж төрөх, яаж амьдрах, үхэх, үхсэний дараа яахыг захирч, эзэгнэн мэдэж байв.

- Тэр үеийн ертөнцийг үзэх үзэлээр «Тэнгэр» дэлхий дээр амьдарч буй хүмүүстэй хүний хэлээр харьцдаггүй, «Заарин» хэмээх хийсвэр хий зүйлээр дамжуулан хүний хэлээр зарлиг буулгаж, өгүүлж, дүрс, тэмдгээр нүдэнд үзүүлж байв.

- VIII - XIII зууны Төв Азийн нүүдэлчин малчдын ертөнцийг үзэх үзэл тэнгэрийг «мөнх» хэмээн цаг хугацааны айн ойлголтоор харж, дээдлэн шүтэх болжээ.

- XII - XV зууны Монгол орны нүүдэлчин малчдын тэнгэр шүтлэг

-тэнгэризм бол XIX зууны дундаас XX зууны эхэнд шинжлэх ухаанчаар баримтжуулан хэрэглэгдэхүүн болгож судалсан шаманизм / бөөгийн шашин хэмээх ертөнцийг үзэх үзэл биш, адилтгах, төстэй зүйл үгүй байна.

- XIX - XX зууны Умард ба Төв Азийн ард түмнүүдэд хадгалагдан үлдсэн шаманизм - бөөгийн шашинд дундад үеийн Монгол орны нүүдэлчин малчдын тэнгэрийн үзэл санаа нөлөөлсөн ул мөр тодорхой байна.

- XII - XIII зууны монголын бөө нар «зухэл (jüger)» хэмээх үйлдлээрээ газар усны эзэдтэй харьцаж, хүний өвчнийг эмнэж байв.

Номзүй

1. Бира Ш. Монгольская историография XIII-XV вв. М., 1978. С. 30-31, 68-69; Бира Ш. Монголын тэнгэрийн үзэл ба тэнгэрчлэл / Bulletin. The IAMS News Information on Mongols Studies. 2006, No 2(38), 2007, No 1(39), 1), -Улаанбаатар. т. 5-58; К изучению истоков тенгеризма у монголов, т. 103-106.; Монголын тэнгэрийн үзэл ба тэнгэрчлэл. Х. 106-160: Шагдарын Бира. Монголын тэнгэрийн үзэл. Түүвэр зохиол, баримт бичгүүд. -Улаанбаатар, 2011

2. Бира Ш. Монгольская историография XIII-XV вв. М., 1978. с. 30

3. «Контекст - хам утга» гэж Ё. Жанчивын орчуулга, түүний зөвлөсөнөөр оруулав.

4. Материалы по истории сюнну (по китайским источникам). Предисловие, перевод и примечания В.И.Таскина. М., 1968. с. 40. Орос орчуулгаас зохиогч монголоор орчуулав. Хятад эхтэй Л.Маналжав тулган хянаж, зөвлөлгөө өгөв.

5. Эдгээр эрдэмтдийн судалгааны дэлгэрэнгүй тоймыг - Бира Ш. Монголын тэнгэрийн үзэл ба тэнгэрчлэл / Bulletin. The IAMS News Information on Mongols Studies. 2006, No 2(38), 2007, No 1(39), 1), -Улаанбаатар. т. 5-12; Шагдарын Вира. Монголын тэнгэрийн үзэл ба тэнгэрчлэл //Монголын тэнгэрийн үзэл. Түүвэр зохиол, баримт бичгүүд. Улаанбаатар. 2011. т. 106-112.

6. Васильев Л.С. Проблемы генезиса китайского государства (Формирование основ социальной структуры и политической администрации). -М., 1983, с. 160. «Священный предок» гэснийг «МНТ»-нд тэмдэглэгдсэн «Бодончар богд, Чингис богд» зэргээс авч «богд» гэж орчуулав.

7. История Китая. М., 2002. с. 23-24,

8. Фань Вэнь-яань. Древняя история Китая. Издательство АН СССР.- М., с. 65. (1958 онд орос орчуулга хэвлэгдсэн). «Ли» хүний зан харьцаа, үйл ажлыг тодорхойлдог байжээ.

9. Creel, Herlee Glessner Studies in Early Chinese Culture. First Ser. Baltimore, 1937, p.56.

10. Иллич-Свитыч В.М. Опыт сравнения ностратических языков

(семиотохамитский, картвельский, индоевропейский, уральский, дравидийский, алтайский). Введение. Сравнительный словарь (Б-к). -Москва, 1971. с. 3-5.

11. Ф. Теннис 1887 онд хүний олонлигийг дотор нь хоёр айгаар нэгдэл болгоно хэмээн «gesellschaft - общество - нийгэм» ба «gemeinschaft - общность - нийдэм буюу нийтлэг» гэж ялган социологийн судалгаанд хэрэглэж эхэлсэнээс хойш түгээмэл ойлголт болжээ. «Нийдэм» хэмээх нэр томъёог анх У.Нямдорж багш санал болгож, зөвлөж байв.

12. Энэ өгүүлэлийн «МНТ»-оос авсан орчин цагийн монгол хэлний бүх ишлэлийг Д.Цэрэнсодном. Монголын Нууц Товчоо. Эрдэм шинжилгээний орчуулга, тайлбар. Улаанбаатар, 2000, бүх галигийн ишлэлийг Igor de Rachewiltz. Index To The Secret History of the Mongols. Indiana University, Bloomington, 1972. бүтээлүүдээс авав. §-тэмдгийн дараах тоо “МНТ”-ы зүйлийн дугаар болно.

13. Төлөөлүүлэн дурьдвал: Европейский Университет в Санкт-Петербурге. Факультет Этнологии. На правах рукописи. Рыкин Павел Олегович. Монгольская средневековая концепция общества: некоторые ключевые понятия (по материалам ‘Тайной истории монголов’ и других среднемонгольских текстов). Специальность 07. 00. 07. Этнография, этнология, антропология. Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук. Научные руководители: Доктор исторических наук, профессор А.К. Байбурин; Кандидат исторических наук, профессор С. Г. Кляшторный. Санкт-Петербург. 2004.

14. Энэ санааг Ш.Вира эрт ярьж, бичиж байсан. Дээр ишилсэн талуудад үзнэ үү -тайлбар миний урьдын судалгаанд ашиглагдсан билээ.

15. Билэгт Л. Род и племя в устной истории монголов //Археологийн судлал. Studia archaeologica. Т. XIX, fasc. 12. Улаанбаатар, 1999.

16. О.Пүрэв багш ШУА-ийн Түүхийн хүрээлэнгийн ажлын байранд өөрийн бүтээлийн зангилаа ойлголтын нэг болох «онгодын» тухай надад тайлбарлан ярьсанаар.

МРНТИ 03.61

Шынарбек СЕЙТХАН²¹**МОНГОЛЫН НУТАГТ СУУРЫШСАН КАЗАХУУДЫН
НҮҮДЛИЙН ОН ЦАГИЙН АСУУДАЛД**

Abstract. Kazakh history is less studied in Mongolia historic study. There is less research in the scope of this topic so it's necessary to learn more about the reason of the one part of Kazakh migrated to Mongolia and when those migrated. To study specifically those Kazakh who migrated in Mongolia is significant to historic study of that period.

Therefore, under the purpose of determine relevant issue of the exact period of migration those Kazakhs who migrated in Mongolia and intended to comments and suggestions after the study and review relevant literature, source and archive materials.

The purpose of this study is to study and develop historical issues of migratory Kazakh nomadic settlements in Mongolia and historical events.

Keywords: Mongolian Kazakhs, Mongol Altai, Khovd's cantred, middle Asia, Turkic, Golden Horde, Abac-keri, Chinese Kazakhs, Kazakhstan, Xinjiang-Uyghur Autonomous Region

Оршил

Дэлхийд тархан суурышсан Казахуудын нэг хэсэг нь Монгол улсад амьдардаг ба тэдгээр нь эртний нүүдэлчдийн залгамж халаа болсон ард түмэн юм. Казахууд VIII-IX зууны үеэс Дундад Азид нутаглаж байсан Түрэг угсаатан олон аймаг овгуудын нэг хэсэг бололтой. Казахуудын гарал үүслийг зарим түүх судлаачид МЭӨ III зуунаас МЭ-ийн V зууны хооронд Долоон мөрөн буюу (Жетису) одоогийн өмнөд Казахстаны нутагт амьдарч байсан Ари, Сак, Үйсэн нартай холбон тайлбарладаг. Мөн баруун Түрэг болон түүний дараа байгуулагдсан Туркеш улсын (VII зуун) овог аймгаас “казах” гэгч ард түмэн бүрэлдэх урьдчилсан нөхцөл бүрдсэн гэж үздэг.

Монголын эзэнт гүрний түүхэнд 1224-1480 он хүртэл оршин байсан Чингис хааны ууган хүү Зүчийн удмынхны захирч байсан анхандаа Зүчийн улс, Кипчакийн хант улс хэмээн нэрлэгдэж байснаа хожим «Алтан орд» буюу «Ак орда» хэмээн түүхэнд алдаршсан улсын хаанаар XIII зууны дунд үеэс Бат хаан өргөмжилөгдөж Дундад Азийн түрэг угсааны овгуудыг нэгтгэж байсаны дотор казахууд багтажээ. XV зууны эхэн үеэс хаан ширээний төлөөх тэмцэл хурцдаж Алтан ордны хаан Барак 1428 онд амь алдаж түүний эрх

²¹ Монгол Улсын Шинжлэх Ухааны академийн Түүх, археологийн хүрээлэнгийн Эрдэм шинжилгээний ажилтан, магистр, Shinar_mn@yahoo.com

мэдэл Абилхайр хааны гарт шилжсэнээр Барак хааны удам болох Керей ба Жанибек нар өөрийн отог овгийг удирдаж улмаар XIV-XV зууны үед буюу 1456 онд одоогийн өмнөд Казахстаны нутаг буюу Жетису (долоон мөрөн), Балкаш нуурын ойролцоо «Казахын анхны төрт улс»-ыг байгуулжээ. Мөн «Казахын анхны төрт улс» байгуулагдсан он цагийн хувьд судлаачдын олон санал байдаг бөгөөд зарим судлаачид 1465 онд байгуулагдсан гэж үздэг.

XV-XVI зуунд казахууд бол Улы жүз (их орд), Орта жүз (дунд орд), Киши жүз (бага орд) гэсэн гурван жигүүрээс бүрэлдэж байжээ. Энэ нь казахын олон овог, аймгийн гарал язгуур, оршин суугаа нутаг, аж төрөх онцлог, нийгэм, улс төрийн удирдлага, зохион байгуулалттай холбоотой гэж үзэж болно. «Жүз» гэдэг нь «Зуут» буюу жигүүр гэсэнтэй адилхан үг. Эдүгээ Их ба Бага ордын казахууд голдуу Казахстан улсад, Дунд ордынхан буюу «Абах Керейчүүд» Хятадын Шинжаан ба Монгол улсад оршин суудаг.

XVIII зууны дунд үед Зүүнгар улс Манж чин улсын эрхшээлд орсон үеэс казахууд Алтайн нурууны өвөр талд Б.Жанибек жанжины удирдлагаар ирж суурьшжээ. Тодруулбал тэд дунд жигүүрийн Керей овгийнхан байсан ба тэдгээр нь Уах керей, Абах керей, Ашамайлы гэсэн гурван том овгоос бүрэлдэж байв. Үүнээс Монголд шилжин суурьшигчид нь Абах керей болон Найман, цөөн тооны Уахчууд болно. Абах керейчүүд арван хоёр том овгоос бүрддэг ба эдгээр нь Молхы, Харахас, Жадик, Жантекей, Шеруши, Шыбарайгыр, Меркит, Ители, Сарыбас, Жастабан, Көнсадак, Шимойын зэрэг болно.

Судалгааны ажлын зорилго, зорилт:

Судалгааны ажлын зорилго нь Казахуудын нэг хэсэг нь Монголын нутагт ирж суурьшсан түүхэн он цагийг нарийвчлан тодруулахад орших бөгөөд Монгол Улсад шилжин суурьшсан Казахуудын түүхийн асуудлыг тусгайлан судалж дүгнэлт хийх, тухайн судалгааг нарийвчлан авч үзэхэд ач холбогдол нь оршино.

Үүнд: Казахуудын Монголын нутаг руу нүүдэл хийсэн он цагийг тодорхойлоход дараах судалгааны бүтээлүүдийн ашигласан болно.

– Оросын эрдэмтдийн бичиж тэмдэглэсэн аян замын тэмдэглэл, ном зохиол, эх сурвалж

– Монголын эрдэмтдийн судалгааны ном бүтээл.

– Архивын материал

– Бусад эрдэмтдийн судалгаа

– Дурдатгал, аман түүх зэрэг материалуудыг ашиглаж урьд өмнө бага судлагдсан түүхэн үйл явдалууд болон холбогдох он цагийг нарийвчлан судалж өөрийн санал дүгнэлт дэвшүүлэхийг зорьсон юм.

Казахуудын нүүдэл хийсэн газар нутаг болон шалтгаан

ХҮП зууны дунд үед Казахуудын нэг хэсэг Абах керейчүүд Алтайн хязгаарт ирж нутагласан байдаг ба жил ирэх тутам хүн ам, мал, хөрөнгө нь өсөхийн хэрээр газар нутгаа өргөтгөж, одоогийн Шинжаан Уйгарын Өртөө Засах орны (ШУӨЗО) нутаг (хуучнаар Дорнод Түркстан) Алтай, Тарвагатай, Ил, Хулжаа, Богд, Эрээнхавирга хүртэлх өргөн уудам нутгийг эзлэн оршиж байсан.

Орос, Хятадын хоорондын 1864 оны «Хятад, Оросын баруун хилийг тодруулах тухай» Петербургийн хэлэлцээрээр хэдэн зууны турш Дундад Азийн өргөн уудам нутагт амьдарч ирсэн Казахуудыг оршин суугаа нутгийн хамт Орос, Хятад улсуудад хуваан харьяалуулж, «Оросын казах», «Хятадын казах» хэмээх болжээ.

Зураг 1.

Энэхүү гэрээгээр казахуудын нэг хэсэг нь Алтай, Тарвагатай, Тянь-Шань нуруу хүртэлх Манж Чин улсаар харьяалагдаж Шинжаан Уйгарын хязгаарт үлджээ.

Эх сурвалж: Asian geopolitics (Special report), 2006. 6.

Казахуудын нэг хэсэг Ховдын хязгаарт шилжин суурьшсаны үндсэн шалтгаан нь:

– Казахууд Ховдын хязгаарт нутаглах үед Хятад болон Монголын хооронд хил хязгаарын нарийн дэс байгаагүй байсан. Энэ нь мал аж ахуй эрхэлдэг нүүдэлчин ардууд бэлчээр нутаг хайж, усны тунгалаг өвсний соргогыг аль болох элбэг ус, соргог нутгийг дагаж зарим нэг айл өрх Алтайн өвөр энгэр буюу Ховдын нутаг руу зусаж өвөл Алтайг буцаж давж Шинжаанд нутагладаг боломжийг олгосон.

– 1850-1864 онуудад бүх хятадыг хамарсан олон бослого гарсан. Тухайлбал: «Тариачдын бослого», «Тайпины бослого», Хятадын баруун хязгаарт Дунгааны (цагаан малгайтнууд) бослого зэрэг томоохон бослогууд дэгдэж тус нутагт амьдардаг нүүдэлчин ард түмэнүүд хавчигдаж эхэлсэн. Хятадаар Хуй-ху гэж нэрлэдэг Дунган нарын энэхүү бослого нь казах, киргизуудэд их хор нөлөө үзүүлэх болсон.

– Эдгээр бослогуудын улмаас казахууд газар нутгаар хавчигдаж нүүхэд хүргэсэн хэмээн түүхч Х.Зардыхан, А.Минис зэрэг эрдэмтүүд тайлбарласан байдаг. Энэхүү «Дунгаанчуудын Кашкарын тусгаар улс байгуулах зорилго хэрэгжээгүй бөгөөд 1878 онд Чин улсын арми Дунгаануудыг хүйс тэмтрэв.

– Тайпины бослогыг дарсны дараа бослогод оролцсон тариачдыг (шинэ газар эзэмших) нэрээр хятадын баруун хязгаарт олноор шилжүүлэн суурьшуулах болсон. Энэ хомрогонд юуны өмнө казахууд оршин суудаг Шинжаан (шинэ хязгаар) нутаг өртөж Таяь-Шань, өвөр Хар Эрчис (Ертис) голын Бэлзэг (Билезик), Алкабек гол, Чингэлийн дээд цутгалан зэрэг казахуудын ихээхэн бэлчээр нутаг, нүүж ирсэн хятадуудын тариалангийн талбай болж хувирав. Үүгээр казахуудын мал сүрэг нутаг усаар хавчигдаж эхэлсэн байдаг.

– Хятадын тариачид “атар эзэмших” нэрийдлээр Шинжаанд олноор суурьшсаны улмаас Казахуудын мал сүрэг нутаг бэлчээрээр хомстож эхэлсэн нь тэдний хувьд нүүдлийн мал аж ахуй эрхлэхэд бэлчээр нутаг хавчигдан үржил шим сайтай бэлчээр нутаг шаардлагатай болсон байна.

Казахуудын монголын нутаг руу нүүдэл хийсэн он цагийн тодорхойлох нь

Казахуудын нэг хэсэг Алтайн ар энгэр Ховдын хязгаарт хэдий үед ирсэн талаар түүхэн баримтууд цөөнгүй байдаг бөгөөд гол эх сурвалж нь XIX зууны дунд үеэс Баруун Монголын нутгаар явж судалгаа хийсэн Оросын угсаатан зүйч эрдэмтэд, судлаач Г.Н.Потанин, Г.Е.Грумм-Гржимайло, А.М.Позднеев, А.А.Бурдуков, В.В.Сапожников нар билээ. Мөн энэ талаарх судалгаа хийсэн Монголын эрдэмтэн Цэвээн Жамсрано болон Монголын казахуудын дотор олон эрдэмтэн, түүхчид бий. Тухайлбал, түүхийн ухааны доктор Х.Зардыхан, М.Хурметхан, А.Минис, А.Сарай, Т.Султан, Б.Базылхан, Х.Ислам, Р.Сураган зэрэг эрдэмтэд багагүй судалгаа хийсэн байдаг.

I. Монголын Казахуудын түүхийн талаар Оросын эрдэмтдийн бичиж тэмдэглэсэн аян замын тэмдэглэл, ном зохиол, эх сурвалжууд:

1. Судлаач эрдэмтэн Г.Н.Потанин²² «1876 оны 8 дугаар сард Киргизуудын

²² Потанин Григорий Николаевич [1835- 1920]. Оросын эзэн хааны газарзүйн нийгэмлэгээс 1876-1877 Монгол болон Алтайн бүс нутагт хээрийн шинжилгээний судалгаа явуулсан. Тэрээр Түрэг, монгол угсаатны бүлгүүдийн гарал үүсэл, нутагшилт, овгийн бүрэлдэхүүн, амьдарлын өдөр тутмын зан

(Казахууд) нэг хэсэг Алтайн давааны ар чигээс нүүж Ховдын хязгаар нутаглах болжээ. [1, 6] Тэд (Керейчүүд) бид нар Ховдод ирэхээс 6-7 жилийн өмнө Алтай нурууны хойт талд байсан юм. Урьд бид тэнд тааралдаж байсан Көбешийн хот айл энд (Ховдын хязгаарт) нүүдлэн иржээ»²³ гэж өгүүлжээ.

2. Г.Е.Грумм-Гржимайло²⁴ (1860-1936) казахуудын Монголын нутаг руу нутагласан он цагийн талаар өгүүлэхдээ ««Тэд (казахууд) өнгөрсөн зууны (XIX) өөрөөр хэлбэл 1860-аад онуудад Алтайг давж Алтайн энгэрт (Ховдын хязгаар) хөл тавьсан бол, одоо тэдний нүүдлийн эх Ховд, Буянтад хүрчээ»²⁵ гэж бичсэн байна. [2, 6].

3. В.В.Сапожников²⁶. Тэрээр «Монгольский Алтай в истоках Иртыш и Кобда (путешествия 1905-1909 гг. Томск, 1911) буюу «Монгол Алтай, Эрчис ба Ховд нутаг» гэдэг судалгааны бүтээлд Монголын Казахуудын нутагласан газар нутаг, зарим овгийн удирдагч нарын талаар тэмдэглэсэн ба ялангуяа баруун Монголын газар зүйн талаар дэлгэрэнгүй бичиж, Ховд хот болон тус нутгийн ард иргэдийн эрхэлдэг аж ахуй, худалдаа наймааны талаар өөрийн судалгааны бүтээлдээ тусгажээ. [3,6].

4. А.В.Бурдуков²⁷ (1883-1943). Судлаач А.В.Бурдуковын «В старой и новой Монголии: Воспоминания, письма» (М.,1969). [4,6]. А.В.Бурдуковын уг номонд Баруун хойд Монголын түүхийн талаар чухал мэдээллүүд багтаасан ба түүхэн үйл явдлуудыг гэрчлэн илэрхийлсэн судалгааны бүтээл болно. Энэхүү номонд Ховд хотын талаар мөн тус хот дахь Оросын консулын талаар дэлгэрэнгүй мэдээллүүд бий. Ялангуяа 1912 онд Баруун Монголыг өөрийн эрхшээлд оруулан захирах зорилготой байсан Дамбийжанцангийн үйл ажиллагаа, тус нутгийн ард түмэнд үзүүлсэн зовлон зэрэг олон баримтууд болон тус нутгаар нүүдэллэн ирж суурьшсан Казахуудын амьдрал, түүхийн талаар дурдсан байдаг.

А.В.Бурдуковын XX зууны эхэн үеийн баруун хойд Монголын тухай мэдээ, сурвалжлага, өгүүлэл, аян замын тэмдэглэлүүд зэрэг нийт 40 нийтлэлүүд нь 2014 онд «XX зууны эхэн үеийн баруун хойд Монголын түүхийн чухал

үйлүүд, аман түүх, үлгэр домог, шашин шүтлэг зэрэг үйлсийг судалсан эрдэмтэн. Тэрээр 1948 онд Москва хотод «Монголын баруун хойд нутаг» буюу Очерки Северо-Западной Монголии (Путешествие по Монголии) гэсэн судалгааны томоохон бүтээл туурвижээ.

²³ Г.Н.Потанин. Очерки Северо-Западной Монголии (Путешествие по Монголии). М., 1948, 38-39 дахь тал.

²⁴ Г.Е.Грумм-Гржимайло (1860-1936). Оросын нэрт жуулчин, түүхч, угсаатан зүйч Г.Е.Грумм-Гржимайло Баруун Монгол дахь Казахуудын Керей овгийн талаар болон нутагласан газар нутаг, нүүдэл судлалын талаар олон жил судлаж 1930 онд «Западная Монголия и Урянхайский край». (Том 3.. Ленинград., 1930) гэдэг судалгааны бүтээлээ хэвлүүлжээ.

²⁵ Г.Е.Грумм-Гржимайло ««Западная Монголия и урианхайский край», Ленинград., 1930, 413-тал.

²⁶ Василий Васильевич Сапожников 1861 онд Оросын Томск хотод төрсөн. Тэрээр 1905-1909 онд Алтай, Баруун Монголд судалгааны экспедиц хийж түүний үр дүнгээр «Эрчис, Ховд нутаг, Монгол Алтай» (1911) гэсэн сэдэвтэй судалгааны бүтээл бичсэн.

²⁷ Алексей Васильевич Бурдуков нь Ховдын хязгаарт олон жил ажиллаж, амьдрахдаа баруун Монголын ард түмний түүх, угсаатны зүй, хэл аман зохиолыг судлан олон бүтээл туурвин монгол судлалд маш том хувь оруулсан хүн.

сурвалж» нэртэй ном болж хэвлэгдэж гарсан ба нийтлэлүүд нь Монголын Казахуудын түүхийн судалгаанд чухал баримт болж байна.

II. Монголын эрдэмтдийн бичсэн судалгааны ном зохиол:

Цэвээн Жамсрано. «Дархад, Хөвсгөл нуурын Урианхай... Хасаг, Хаминган нарын гарал, үндэс байдлын өгүүлэл. (УБ.,1924). [5,7].

Эрдэмтэн Цэвээн Жамсрано Алтайгаас Ховдыг давж нутагласан Казахуудын талаар судалж, маш чухал баримтуудыг бичиж үлдээсэн. Тухайлбал Казахуудын нутагласан газар нутаг болон овог, уламжлал, ёс заншил, аж ахуйн талаар судалгаа хийж тус нутагт нутагласан он цаг болон хүн амын тоог судалсан. Тэрээр ««Казахууд 1860 онуудад Алтайн энгэрт Ховд нутагт ирж суурьших болсон. 60 мянган гаруй Керейчүүдээс хуваагдаж Ховдын нутагт ирсэн Казахуудын тоо олон биш байсан ба өнгөрсөн жил (1923) Ховдод хийсэн экспедицийн судалгаагаар 1870 өрх байсан бөгөөд нэг гэр бүлд 4 хүн байгаа гэж бодоход 7480 гаруй, 6 хүн байна гэж үзвэл 11220 болно. Бид албан ёсны хүн амын тооллогоо хийгээгүй болохоор ерөнхий байдлаар авч үзсэн»²⁸ гэжээ.

Монголын казах эрдэмтэд нарын судалгаагаар бол казахуудын нэг хэсэг нь Монголын нутагт XIX зууны дунд үеэс Алтайн өвөр энгэр буюу Ховд нутагт нүүдэллэн ирж суурьшсан гэдэгтэй санал нэгтэй байна.

Тухайлбал 1960 онд «Баян-Өлгий аймгийн казах ард түмний түүхээс» гэсэн түүхэн бүтээл бичсэн эрдэмтэн А.Минис, А.Сарай нар «Казахууд Алтайн хойд энгэр буюу Ховд нутагт Керей Шеруши, Жантекей зэрэг овгууд XIX зууны дунд үеэс эхлэн Ховд нутагт зусчихаад өвөл Алтайг давж нутагладаг байсан бөгөөд 1868-1869 онуудаас эхлэн Ховд нутагт бүр мөсөн шилжин нутаглах болсон»²⁹ гэжээ. [6,8].

Түүхч, доктор Х.Зардыхан «Абак керейчүүдийн нэг хэсэг нь XIX зууны сүүлийн хагаст өөр өөр хэлбэл 1860-1870 онуудаас эхлэн Монгол нутагт мал сүргээ бэлчээрлүүлэн, отроор нүүдэллэж эхлсэн үеэс суурьших болсон ба олон айл өрх ирж нутагласан нь 1864 он мөн»³⁰ хэмээн дүгнэсэн байдаг. [7,8]. Монголын казахуудын түүхийн талаарх сэдвээр түүхийн шинжлэх ухааны докторын зэрэг хамгаалсан эрдэмтэн, түүхч Мухамадин Хурметхан судалгааны бүтээлдээ «XIX зууны 60-70 онуудад казахуудын нэг хэсэг нь Алтайн уулсын араас- Ховдын нутагт ирж суурьшсан»³¹ - гэж тэмдэглэсэн бол [8,8], түүхч, зохиолч Т.Султан, Х.Ислам, Р.Шынай нар мөн тус судалгаануудыг үндэслэж бичдэг.

Хятадын Шинжаан дахь зарим түүхчид тухайлбал С.Жахсылых, М.Нэбижан Т.Асқар зэрэг эрдэмтэд Алтайн болон Ховдын хязгаарын

²⁸ Цэвээн Жамсранов. Дархат, Хөвсгөл нуурын Урианхай... Хасаг, Хаминган нарын гарал үндэс өгүүлэл. УБ.,1924, 132-тал

²⁹ А.Минис, А.Сарай. БНМАУ. Баян-Өлгий аймгийн казах ард түмний түүхээс. УБ. 1960, 8-тал

³⁰ Зардыхан Хинаятын. «Монголын казахууд» (казах хэл дээр), Алматы.,2001, 69-тал.

³¹ Хурметхан Мухамадин, «Монголын казахуудын нэг хэсэг бүрэлдэн тогтсон нь», Алматы, 2000.

казахуудын талаар багагүй судалгаа хийсэн байдаг. Тэдгээр эрдэмтдийн судалгааны бүтээлүүдийг бүрэн үзэж амжаагүй байгаа ба зарим ном сэтгүүлд нийтэлсэн өгүүлбэрүүдээс иш татвал «Манж-Чин улсын үед Алтай урианхайчуудын Казахууд нүүдэллэн ирж малын бэлчээр хомсдсон талаар гаргасан өргөдөлүүдийг Ховдын хэбэй амбан сайдын газраас Вээжин руу мэдээлсэн үйл явдлуудын он цагаар холбож тайлбарладаг эдгээр он жилүүд нь 1820-1830 оны үе³² гэж үздэг. [9,8].

III. Архивын материалуд:

Монгол улсын үндэсний төв архивт Монголын Казахуудын түүхтэй холбоотой материалууд байдаг ба үүний нэг нь 1924 онд Улаанбаатар хотод болсон БНМАУ-ын Анх дугаар Их хурлын материалууд болно. Их хуралд Казахууд тэгш эрхтэйгээр оролцож, хурлын төлөөлөгч Тауданбекийн Дауитбай: «Казахууд Монголын газар нутагт анх суурьшсанаар ийнхүү 60 жил болжээ»³³ хэмээн илтгэсэн байна. [10,9]. Энэ нь 1864 он болсон бололтой.

1912 онд казахын шеруши овгийн Сукирбай хошууны зайсан Х.Кылан тэргүүтэй зарим хүмүүс «Казахын 400 гаруй өрхийн ардуудаас Монгол Улсын Засгийн газарт дагаар орох өргөдөл»³⁴ [11,9], «1913 онд Казахуудын бүх овог, отог Монгол улсад дагаар орох тухай хүсэлтээ Богд хаант Монгол Улсын Засгийн Газарт өргөн мэдүүлсэн»³⁵ тухай баримтууд Монгол улсын үндэсний төв архивт бий. [12,9]. Уг хүсэлтийг дотоод хэргийн яам хүлээж авч Намнансүрэн, Цэрэнчимэд, Пунцагцэрэн нар Богд хаанд өргөн барьжээ. Уг хүсэлтийн дагуу Богд Жавзандамба хутагт 1912 оны 10 сарын 17-нд Казахуудыг Монгол улсын бүрэлдэхүүнд оруулахыг зөвшөөрч газар нутаг хуваарлаж өгөхийг холбогдох засаг захиргаанд даалгасан зарлиг буулгажээ. Ингээд 1912 онд казахууд Монгол улсад дагаар орсон билээ. Богд хааны Засгийн газар уг хүсэлтийг 1912 оны 11 дүгээр сарын 17-нд ёсоор болгон, Казахын нөлөө бүхий 11 ноёнд хэргэм зэрэг олгосон байна.

Мөн Жантекей овгийн Жуанган, Шерушийн захирагч А.Сукирбай нар Ховдын сайд Зоригт жун вангаар дамжуулан 1916 оны 12 сарын 6-нд Монгол Улсын Засгийн газарт дагаар орох хүсэлт илгээсэн байдаг. Уг хүсэлтээс иш татвал: «Бидний казахууд Монголд сууршин ах дүү Монголтой айлсан суусан боловч оргодол Дамбийжанцангаас болж сарнин бутраад, одоо хуучин байсан газартаа эргэн нүүж ирлээ...»³⁶ гэж Урианхайн ноён Бадрахын Казахуудтай үзүүлсэн шахалт дарамтын талаар дурдаж Монгол улсад дагаар оруулахыг хүссэн талаарх баримт Гадаад харилцааны төв архивт хадаглагдаж байна. [13,9].

³² Шугыла сэтгүүл, УБ.2013, № 02 (177), 3-5 дахь хуудас.

³³ БНМАУ-ын Анхдугаар их хурал. Дэлгэрэнгүй тайлан. УБ. 1984, 216 дахь тал.

³⁴ На.Сүхбаатар. Баруун хязгаарын нийгэм, улс төрийн хөгжлийн түүхэн тойм /XX зууны эхэн үеэс 1930-аад он/. УБ.,2005.24 дэх тал

³⁵ Х.Мэндсайхан. Монгол улс дахь гадаад иргэдийн харьяаллын асуудал. УБ.,2012. 111 дэх тал.

³⁶ Гадаад Харилцааны Төв Архив. Х-1. ХН-303.нугалбар-3

Ийнхүү Богд хаант Монгол улсад албан ёсоор дагаар орох өргөдөл бичиж хүн малаа тодорхойлон өгснийг «...Ховдын сайд Жун ван Богд хаанд өргөснөөр 1917 оны 3 дугаар сарын 23-ны өдрийн зарлиг» -аар Казахуудыг Монголын Улсын харьяат болгосон байна.

Үүний дараа Монгол Улсын Засгийн газраас казахуудын талаар зохих арга хэмжээнүүдийн хэрэгжүүлснээс гадна, хоёр улсын хилийн засвар газарт суугаа казахын иргэдийн асуудлыг шийдвэрлэхээр 1926 онд харьяат Ховдын жанжны сайдын газраас Тэвэгт тэргүүтэй хүмүүсийг томилон явуулж, улсын зорилго, суртал хууль дүрмийг тайлбарлан ухуулснаар хил хязгаарыг завсардан суусан Казахын «...70 өрх ...Монгол улс дагаар орж захирагдахаар бүгдээр санал нэгдэж ...дөрөв, таван жилийн ногдох албыг хэлтрүүлсүгэй гэх зэргээр бичиг өргөн мэдүүлсэнд ...тэдний албан татварыг энэ удаад хэлтрүүлэн тэдгээр ардуудын санал»³⁷-ыг ёсоор болгон дагаар оруулсан тухай баримт МУҮТА-т бий. [14,10].

Дүгнэлт

Казахуудын гарал үүслийн хувьд олон маргаантай асуудал байдаг бөгөөд зарим түүх бичлэгт МЭӨ III зуунаас МЭ-ийн V зуунд Долоон мөрөн буюу (Жетису) одоогийн өмнөд Казахстаны нутагт амьдарч байсан Ари, Сак, Киргиз нарын удмынхантай баруун Түрэг болон түүний дараа байгуулагдсан Туркеш улсын овог аймгаас “казах” гэгч ард түмэн бүрэлдэх урьдчилсан нөхцөл бүрдсэн гэж үзэх үндэслэлтэй гэдэг.

XIII зууны дунд үеэс буюу (1227-1480) он хүртэл оршиж байсан Чингис хааны ууган хүү Зүчийн удмын Бат хаан захирч байсан Алтан Орд улсын бүрэлдэхүүнд түрэг угсааны Казах, Киргиз, Өзбек зэрэг олон үндэстэн угсаатан багтаж байсан нь олон эх сурвалжид тэмдэглэгджээ. XV зууны дунд үе буюу 1456 онд Долоон мөрөн буюу (Жетису) одоогийн өмнөд Казахстаны нутагт «Казахын анхны төрт улс» буюу «Казахын ханлиг» улсыг байгуулжээ. Тус улсын анхны хаанаар Керейг өргөмжилжээ.

1456 онд байгуулагдсан «Казахын ханлиг» нилээд хүчирхэг байсан ба XVIII зууны дунд үеэс Оросын нөлөөгөөр “Үлы жүз” (Их орд), “Орта жүз” (Дунд орд), “Кіші жүз” (Бага орд) гэсэн гурван жигүүрт хуваагдаж, эв нэгдэл нь алдагдсан. 1847 онд Казахын ханлигийн сүүлчийн хаан Х.Кенесары нас барьсанаар бага ба их зуутын казахууд оросын эрхшээлд оржээ. Казахын ханлиг 390 гаруй жил оршин тогтносон ба нийтдээ 32 хүн хаан ширээнд суусан байдаг. Харин дундад зуутын казахууд буюу Абах керейчүүдийг Жантекей овгийн баатар, жанжин Б.Жанибек удирдаж Зүүнгар улс манжид эзлэгдсэн үеэс одоогийн Хятадын ШУӨЗО-ны Алтай, Тарвагатай, Ил, Хулжа, Эрэнхавирга хүртэл газар нутгийг эзэмшин суурьшжээ. Үүний дараа

³⁷ Монгол улсын Үндэсний Төв Архив. Х-1. Д-1. ХН-186.73-186-р хуудас.

Мал аж ахуй эрхэлдэг нүүдэлчин ардууд бэлчээр нутаг хайж, усны тунгалаг өвсний соргогыг аль болох элбэг ус, соргог нутгийг дагаж зарим нэг айл өрх Алтайн өвөр энгэр буюу Ховдын нутаг руу зусаж өвөл Алтайг буцаж давж Шинжаанд нутагладаг байжээ.

Казахуудын Монголын нутаг (Ховдын хязгаар) руу нүүдэл хийх болсон шалтгааныг дараах байдлаар тодорхойлж байна. Үүнд:

– Хятадын томоохон хотуудад үймээн дэгдэж, бослого гарсан. Бослогуудын улмаас тус нутагт амьдардаг нүүдэлчин ард түмэнүүд хавчигдаж эхэлсэн.

– Он жил өнгөрөх тусам казахуудын хүн амь, мал сүрэг өсч, бэлчээр, газар тариалангийн талбай хомсдсон.

– Хятадууд Уйгур, казах, монгол зэрэг угсаатнуудаас авдаг албан татвараа нэмсэн

– 1864 онд Хятад Орос хоёр улс хооронд «Баруун хилийг тодоруулах» гэрээ гэхчийг байгуулж казахуудын нутагласан газар нутгаар хоёр хувааж тус хоёр улсаар харьяалуулсан явдал зэрэг нь казахуудын баруун Монголын нутаг буюу Ховдын хязгаар руу нүүдэл хийх үндсэн шалтгаан болжээ.

Казахуудын нэг хэсэг Монголын нутаг руу нүүдэллэж суурьшсан он цагийн дээрх судалгаануудад тулгуурлаж хоёр үе шат болгон хуваан үзэж, дараах байдлаар дүгнэж болохоор байна.

1. 1820-1870-аад оны үе. Казахууд XIX зууны эхэн үе буюу 1820-иод оны үеэс зарим нэг айл өрх ирдэг байсан бол 1850-иад оны үеэс Абах керейчүүдийн зарим нөлөө бүхий овгийн удирдагч нар удирдсан айл өрхүүд олноороо ирж нутагласан байна. Ялангуяа 1864 онд голдуу олон айл өрх ирсэн талаар олон эх сурвалжилж болон архивын материалууд бий. Энэ үеийн хүн амын хувьд эрдэмтэн Цэвээн Жамсараногийн 1923 оны Ховдод хийсэн экспедицийн судалгаагаар казахуудын тоо 1870 өрх байсан бөгөөд нэг гэр бүлд 4 хүн байгаа гэж бодоход 7480 гаруй, 6 хүн байна гэж үзвэл 11220 болно. Бид албан ёсны хүн амын тооллогоо хийгээгүй болохоор ерөнхий байдлаар авч үзсэн гэж тэмдэглэсэн байна.

2. 1912-1930-аад оны үе. Эдгээр онуудад ганц нэг айл өрхүүд болон хэсэг хүмүүс Ховд нутаг руу ирж нутагласан талаар архивын материалуудад тэмдэглэгджээ.

Эцэст нь дүгнэж үзэхэд Казахуудын Монголын нутаг руу нүүдэллэж олноороо ирж суурьшсан он жилүүд нь 1852-1864 оны хооронд болсон гэж үзэж байна

Номзүй

1. Г.Н. Потанин. Очерки Северо-Западной Монголии (Путешествие по

Монголии). М., 1948, 38-39 дахь тал.

2. Г.Е. Грумм-Гржимайло ««Западная Монголия и урианхайский край», Ленинград., 1930, 413 дахь тал.

3. В.В. Сапожников. «Монгольский Алтай в истоках Иртыш и Кобда (путешествия 1905-1909 гг. Томск, 1911).

4. А.В. Бурдуковын «В старой и новой Монголии: Воспоминания, письма» (М.,1969).

5. Цэвээн Жамсранов. Дархат, Хөвсгөл нуурын Урианхай... Хасаг, Хамниган нарын гарал үндэс өгүүлэл. УБ.,1924, 132 дахь тал.

6. А. Минис, А. Сарай. БНМАУ. Баян-Өлгий аймгийн казах ард түмний түүхээс. УБ. 1960, 8 дахь тал.

7. Зардыхан Хинятын. «Монголын казахууд» (казах хэлээр), Алматы.,2001, 69 дахь тал.

8. Хурметхан Мухамадин, «Монголын казахуудын нэг хэсэг бүрэлдэн тогтсон нь», Алматы, 2000.

9. Шугыла сэтгүүл, УБ.2013, № 02 (177), 3-5 дахь хуудас.

10. БНМАУ-ын Анхдугаар их хурал. Дэлгэрэнгүй тайлан. УБ. 1984, 216 дахь тал.

11. На. Сүхбаатар. Баруун хязгаарын нийгэм, улс төрийн хөгжлийн түүхэн тойм /XX зууны эхэн үеэс 1930-аад он/. УБ.,2005.24 дэх тал.

12. Х.Мэндсайхан. Монгол улс дахь гадаад иргэдийн харьяаллын асуудал. УБ.,2012. 111 дэх тал.

13. Гадаад Харилцааны Төв Архив. Х-1. ХН-303. нугалбар-3.

14. Монгол улсын Үндэсний Төв Архив. Х-1. Д-1. ХН-186. 73-186-р хуудас.

15. Asian geopolitics (Special report), 2006. 6.

ТІЛ ЖӘНЕ ФОЛЬКЛОП LANGUAGE AND FOLKLORS

МРНТИ 16.41.25

Агвааны ПҮРЭВЖАНЦАН³⁸

МОНГОЛЧУУДЫН ЦАГ ХУГАЦААНЫ ХЭМЖЭЭСТ ҮГ

Abstract. Upper mentioned measurement stating words are still has its own uniqueness for people with semi nomadic lifestyle and culture. But study on measurement describing words, which covers specific percentage in word hoard of Mongolian language, their evolution, method of creation are extremely rare. Moreover study on Mongolian language, on words describing uniqueness of Mongolian traditional culture and lifestyle are significant for determining of word hoard structure of Mongolian language, its evolution development meaning. On the other hand, at thisage of rapid development and globalization, questions such as how to compare regular measurement stating words, should we define them by connecting them to traditions and methods are attracts attention.

Keywords: *moment, in a moment of visiting a family, in a moment of talking to someone, in a moment of having a rest.*

Хэмжээ гэдэг нь юмны урт богино, өргөн нарийн, өндөр нам, хүнд хөнгөн, их, бага зэргийг заасан утгатай үг болно [1, 761]. Эндээс хэм, хэмжээс, хэмжигдэхүүн, хэмжил, хэмжүүр гэх зэрэг ижил утгатай олон төрөл үг үүсгэсэн байдаг. Хүн төрөлхтөний түүхэн дэх мэдлэг ухааны нэг бол дээрх хэм хэмжээ, хэмжих ёс, хэмжээ илэрхийлэх арга мөн. Монголчуудын дахин давтагдашгүй нэгэн зүйл нь ертөнцийн юмс үзэгдлийг жишин харьцуулах их бага, том жижиг, урт богино, хүнд хөнгөн, цаг хугацаа, орон зайг илэрхийлэх хэмжээсүүд юм.

Төв Азийн өндөрлөгт орших Монголчуудын хувьд жилийн дөрвөн улиралтай, улирал бүр нь өөр өөрийн аяг араншинтай, цаг агаарын эрс тэс уур амьсгалтай, Алтай, Хангай тал хээр, говь цөл хосолсон өргөн уудам газар нутагтай, уламжлалт нүүдлийн сонгодог мал аж ахуйг эрхэлдэг, тэнгэр шүтлэг, бөө мөргөл, бурхны шашин шүтдэг зэргээс хамааран хэмжих уламжлал, хэмжээ илэрхийлэх арга, сэтгэхүй сэтгэлгээ нь нэн өвөрмөц хэв шинжийг хадгалсаар өнөөг хүрчээ.

Бид энэ удаа эдгээрээс цаг хугацааны хэмжээг илэрхийлсэн зарим үгийг авч үзье. Жишээлбэл: агшин зуур, айлд орох зуур, айраг найрын цаг, алга урвуулах хооронд, ам мөлтөс, ам нээх зуур, амс хийх зуур, арав тоолохын

³⁸ МУИС-ийн Шинжлэх Ухааны Сургуулийн Хүмүүнлэгийн Ухааны Салбар, Монгол хэл, хэл шинжлэлийн тэнхимийн Доктор (Ph.D), дэд профессор. apurevjantsan@yahoo.com

хооронд, аяга цай уух зуур, бариа зөрөөний хооронд, билгийн нүд нээгдэх цаг, бор гэгээ татах, босоод суух хооронд, бөгс өндийх зуур, бууж мордох зуур, бушуу туулай шиг, гарах орох хооронд, гэгээ орох үе, гэгээ тасрах үе, гялсхийх зуур, далавчаа дэлгэн гүйж амжихын зуургүй, долоон бурхан тонгойх, дөрөө мултлах зуур, дуг нойрон дунд, ес эхлэх цаг, ес дуусах цаг, өвөл хаврын завсар, өдөр шөнийн завсар, үүр шөнийн завсар, зуур хонох, зүүрмэглэх хооронд, идэшний үе, ийн уунгүй, ичээний амьтад гарах цаг, ичээний амьтад орох цаг, мал ногоонд цадах үеэр, мал төллөх үеэр, мичид марал тонгойх, морь эмээллэх зуур, навч ногооны шим гүйцсэн цаг, найр наадмын цаг, намрын амьсгал орох үе, намрын хайлган цаг, намрын халтар сөл тасрах, намрын хяруунаар, нар мандах, нар хөөрөх, нар хэлбийх, нар жаргах, нар битүү, нар буцах, нар тусав уу, үгүй юу, нар ургах, нар уулын толгойд суух, нар хана өөд гарах, нар ханын толгойноос мултрах, нар ханын элэг өөд гарах, нар ханын элэг рүү буух, нар ханын элэг рүү орших, нар хэвийх, нар шингэх, нарны галтайд, нисэх мэт, нисэх шувуу мэт, ногоо ургах цаг, нугас ирэх цаг, нүд ирмэх зуур, од жагсах, од түгж гүйцэх, од шуух, од сийрэх, оройн шар наранд, ороод гарах зуур, өглөөний нарнаар, өглөөнөөс орой хүртэл, өнөөдрөөс маргааш хүртэл, самар цөмөх зуур, салхи шиг хурдан, таана иддэг цаг, тоосноосоо хулжсан хулан мэт, түр зуурхан, түрүүчийн цаснаар, тэмээн жингийн цуваа шиг, ум хумгүй, уулын сүүдэр хөдлөх, уулын сүүдэр хүүшлэх, уулын чулуу уруудсан шиг, үг хэлэх зуур, үд (их үд, бага үд хэтрэх, бага үдийн алдад, бага үдээс хойш, жин үд, их үд, их үд хэвийх үе, үдийн алдад, үдийн хагас, үдээс хойш) үдэш, үдшийн цагаан гэгээ татах үе, үнээ саах зуур, үүр тэмдэгрэх үе, үүр хаяарах, үүр цүүрээс үдэш од түгтэл, үүр шөнийн заагаар, үүр шөнө хагацах, үүрийн таван жингээр, үүрийн хяраанаар, үхэх төрөхийн хооронд, хаваржаанд байх үе, хаврын амьсгал орох, хаврын хөх ногооноор, хаврын хөх яргуйнаар, хагас эрхи маань уншиж дууссаны хойно, хадлангийн цаг, халуун намраар, ханан гэрт ирснээс аваад хадан гэрт очтолоо, хариу хэлэхийн хооронд, харвасан сум шиг, харуй бүрий болох, хоёр нарны хооронд, хоромхон зуур, хөх ногооны униар татах, хөх ус хөлдөхийн цагт, хөхөө өвлийн хүйтэнд, хүйтний ам наашлах, хүйтний ам цаашлах, хуй салхи шиг, цай амсахын зуургүй, цай буцалгахын зуур, цай даргиулахын хооронд, цай уух зуур, цай чанах зуур, цас ханзрах цаг, цахилгаан шиг, цөн түрэх цаг, шар гэгээнээр, шөнө дүл, шөнө дунд, шүлэг нойрын цаг, шүүдрийн ус дэгдэж дуусаагүй байхад, шүдэнз зурах хооронд, элин галавын үед эргэж харахын тоолонд, эсгий гэрт мэндлээд энгэр газар түштэлээ, яах ийхийн зуургүй [2, 25] гэхчлэн тэмдэглэжээ.

Шинжлэх ухаан хэдийгээр эш баримт, нотолгоо дүгнэлт шаардах хэдий ч дээрх хэмжээст хэллэгүүдийн тоон утга, дүйцэх оноолтыг тогтоох тийм хялбархан биш бололтой. Үүнийг үл өгүүлэн доорх цөөхөн жишээн дээр тулгуурлан зарим нэгэн үгэнд утга зүйн тайлбар хийе. Тухайлбал:

Агшин зуур, айлд орох зуур, алга урвуулах хооронд, ам мөлтөс, ам нээх зуур, амс хийх зуур, арав тоолохын хооронд, аяга цай уух зуур гэх мэт “А” толгойт цөөхөн үгсийг авч үзэхүл их л богинохон хугацаанд, тоон утгыг дүйцүүлэх хэмээвээс магадгүй секундээс минут хүртлэх хооронд, айлд орох зуур, арав тоолох хооронд, аяга цай уух зуур зэрэг нь эрхибиш тав, арван минутын хугацал хүрэх болов уу. Жишээ нь:

“Урьд ноос үс, арьс ширхэн юу өгсөн бүхнийг голж шилэлгүй авдаг, нугас загас шиг уян зөөлөн ааштай данжаадуудыг ингэж **АЛГА УРВУУЛАХ ХООРОНД** зүс араншингаа хувиргах юм гэж хэн мэдлээ.” [3, 15], “**АЯГА ЦАЙ УУХ ЗУУР** тэр аль хэдийн өнгөрөөд явчихжээ” [4, 135].

Харин айраг найрын цаг хэмээвээс монголчуудаас өөр үндэстэн ойлгоход төвөгтэй юм. Дөрвөн цагийн эргэлтэд таван хошуу малынхаа аяг занг дагаж, байгаль дэлхийгээ танин мэддэг бид ийн хэлмэгц найрын дугараатай, намрын шаргал өдөр, тос хөвж, уруул чимчигнэсэн сайхан айраг хэмээн санаанд бууж нүдэнд харагдах билээ. Жишээ нь:

“Үүгээр түүгээр адуу мал зөндөө бэлчээд, үе үе тохиолдох айлын зэлэн дээр бариатай гүү янцгааж, **АЙРАГ НАЙРЫН ЦАГ** мэдэгдэвч, дайран орж зугаацах чөлөө хаана вэ?” [5, 67].

Бариа зөрөөний хооронд, билгийн нүд нээгдэх цаг, бор гэгээ татах, босоод суух хооронд, бөгс өндийх хооронд, бууж мордох зуур, бушуу туулай шиг гэх “Б” толгойт цөөхөн үгэнд монгол хүний аж төрөх ёс, угсаатны зүй, түүх соёл, сэтгэхүй сэтгэлгээ, танин мэдэхүйн олон ухагдахуун илэрчээ. Жишээ нь:

“... **БАРИА ЗӨРӨӨНИЙ ХООРОНД** этнэ, хутгана, нааж хавсарна, элдэвтэй л барилддаг бөхийн нэг дээ.” [6, 10], “Сундлаа цагаан үүлс уулын тэргүүнд л завилна уу гэхээс **БУШУУ ТУУЛАЙ ШИГ** дэгдэж бууж ирэх нь хаашаа л бол” [7, 80].

Далавчаа дэлгэн явгалан гүйж амжихын зуургүй, долоон бурхан тонгойх, дөрөө мултлах хооронд, дуг нойрон дунд хэмээх “Д” толгойт зарим үгэнд ан амьтан, байгаль дэлхийгээ танин мэдсэний туршлага, таван хошуу малаа адуулан хариулж, уналга ачилганд хэрэглэдэг арга, хүний ахуй байдлын цагийн утгыг зүйрлэн жишсэн байна. Жишээ нь:

“Хавчиг хүрэн бол бие жижигтэй, сум богинотой, хэрнээ дэндүү түргэн хөлтэй. Ойрхон зуур зээр гөрөөсийг байтугай цатгалан бүргэд, тоодгийг **ДАЛАВЧАА ДЭЛГЭН ЯВГАЛАН ГҮЙЖ АМЖИХЫН ЗУУРГҮЙ** дээр нь дэлтэй сум шиг цахилан бууна.” [8, 69], “Эрэгтэй нь **ДУГ НОЙРОН ДУНДАА** эв хавгүй хурхирч, хаа нэг дэмий ярин байгааг үзвэл сэтгэл санаа нь ихэд тавгүй байгаа бололтой” [9, 75].

Өвөл хаврын завсар, өдөр шөнийн завсар, үүр шөнийн завсар, идэш хоолны

цаг, ичээний амьтад гарах цаг, ичээний амьтад орох цаг, мал ногоонд цадах үеэр, мал төллөх үеэр, мичид марал тонгойх цагаар, морь эмээллэх зуур, намрын хяруунаар, намрын сэрүүнээр, намрын халтар сөл тасрах цагаар, хадлан тарианы цагаар гэхчлэн дээрх үгсэд үүр цүүр, өдөр шөнө, өвөл хавар, зун намар, өвс ургамлын ургах төлжих, хатаж хагдрах, ан амьтны ичиж сэрэх хугацааг аж байдал, ахуй нөхцөлтэйгөө харьцуулан дүйлгэжээ. Жишээ нь:

“МИЧИД МАРАЛ ТОНГОЙЧХОЖ, ашгүй шөнө овоо орой болсон байхаа гэснээ хүн төрөлхтөөн гэж ... элдвийн сонин хачин юм сонсох донтой янзын амьтан юм даа гэж өгүүлэв.” [10, 46],

Нас ахих тусам ээж минь улам бодогдоно

НАМРЫН ЦАГААН ХЯРУУНААР сэтгэл баахан өвдөнө

Он жил өнгөрөх бүр ээж минь улам бодогдоно

ОРОЙ НАМРЫН СЭРҮҮНЭЭР сэтгэл баахан хямарна [11, 87].

Энэ мэтээр гялс манс, бушуу түргэн, хурдан хөнгөн зэрэг цаг хугацааны хэмжил элбэг байгаа ч бас аажуу тайван, алгуур удааныг илтгэх өглөөнөөс орой хүртэл, өнөөдрөөс маргааш хүртэл, үсэглэж ядан унших мэт, үүр цүүрээс үдэш од түгтэл, тэмээн жингийн цуваа шиг, ханан гэрт төрснөөс хадан гэрт очих хүртэл, хоёр нарны хооронд, үхэх төрөхийн хооронд, эсгий гэрт мэндлээд энгэр газар түштэлээ зэрэг илэрхийллүүд бас байгаа юм. Жишээ нь:

“Зовлонт бүсгүй, Зоогийн сүмийн паалан дээвэр хийгээд, муутуу цаасан цонх зэрэг хаа тааралдсан газраас адис авч **ҮҮР ЦҮҮРЭЭС ЭХЛЭН ҮДЭШ ОД ТҮГТЭЛ** хүрд эргүүлэн зүтгэх авай.” [12. 64], “Нутгийнхний ахайлдгаар Чойсоо өвгөн **ХАНАН ГЭРТ ТӨРСНӨӨС АВААД ХАДАН ГЭРТ ОЧИХ ХҮРТЛЭЭ** Бомбогор, Дарцагт, Тэвшийн тохойгоос нэгээхэн ч алхам холдоогүй юм.” [13, 246].

Энэ бүхнээс дүгнэхэд Монголчуудын цаг хугацааны хэмжээ илэрхийлэх эдгээр үгс үндэсний хэв шинжээ хадгалсан суурьшмал болон хагас суурьшмал соёл иргэншилтэй ард түмний хувьд нэн их онцлогтой байдаг. Бидний хэл сэтгэлгээний онцлогийг илэрхийлэх уламжлалт ахуй соёлтой холбоотой дээрх үг хэллэгийг судлах нь монгол хэлний үгийн сангийн бүрдэл, түүний хувьсал хөгжил хийгээд утга үүрэг, хэрэглээний өөрчлөлт байдал зэргийг тодруулахад чухал ач холбогдолтой болно.

Нөгөө талаар асар их хурдтай хөгжин буй даяаршлын өнөө үед олон төрлийн хэмжээ илэрхийлэх үг хэллэгийг хэрхэн харгуулах, оноох дүйлгэх, уламжлалт ёс, арга ухаантай холбон тайлбарлах эсэх нь бас ихээхэн анхаарал татдаг юм.

Номзүй

1. Цэвэл Я. “Монгол хэлний товч тайлбар толь” Уб., 1963
2. Пүрэвжанцан А. “Арын номин хангайн хоймор сайхан нутаг” Уб., 2016
3. Догмид Б. “Нутгийн чулуу нулимстай” Уб., 2007
4. Лхасүрэн Д. “Хадагт хар” Уб., 2012
5. Нацагдорж Д. “Шувуун саарал” Уб., 1933
6. Зэвсэг С. “Монгол бөх” Уб., 2004
7. Пүрэв С. “Сундлаа цагаан үүл” Уб., 2011
8. Догмид Б. “Хөөрхий” Уб., 2008
9. Шүүдэрцэцэг Б. “Сорхугтан” Уб., 2004
10. Доржготов Ц. “Үдшийн үлгэр” Уб., 2009
11. Дашбалбар О. “Энэлэл-1” Уб., 1996
12. Төрбат Д. “Адын совин” Уб., 2012
13. Пүрэвжанцан А. “Монголчуудын хэмжээ илэрхийлэл” Уб., 2017

FTAMP 16.41.25

Бодаухан Тоқанұлы³⁹

МОҢҒОЛША- ҚАЗАҚША МАҚАЛ- МӘТЕЛДЕР МЕН ТҰРАҚТЫ СӨЗ ТІРКЕСТЕРІНІҢ САЛЫСТЫРМАЛЫ БАЛАМАСЫ

Abstract: Kazakh and Mongolian are two nationalities with similar languages and cultures, traditions and lifestyle. Therefore there were many same expression in those two languages. In this paper we analyze some proverbs both exist in Kazakh and Mongol languages.

Keywords: Kazakh, Mongol, proverbs, phases and comparative study.

Екі халықтың тегін тарихшыларымыз саясатқа бағындырғысы келгенімен шындықтың шырайын тіл, әдебиет, мәдениет тарихы аша түсері сөзсіз. Қазақ пен моңғолдың тіліндегі мақал-мәтелдердің жан-жақты ұқсастығы осының бір айқын дәлелі.

Көшпенді тірлікті, кигіз туырлықты, тілі жақын, шаруашылығы бір, дүние танымы, салт- дәстүрі, тұрмыс тіршілігі, ұзақ жылдарда қоғамдық құрылысы ұқсас екі халық мыңдаған жылдар бойы бірде жауласып, бірде пәтуаласып, қатар өмір сүріп келген екі халықтың тілінде бірінен-біріне ауысқан қатар қолданатын немесе тұлғасы бөлек болса да меңзеген ойы, мағынасы айна қатесіз мақал-мәтелдер бір кітапқа жүк. Тіпті, бірін-бірі қайталамайтын мақал-мәтелдерінің өзі бар болмысымен ұқсас, жаныңа етене жақын. Сөздікті жасауға итермелеп, қызықтырған да- екі халықтың мақал- мәтелдеріндегі осы бір етене жақындық, ұқсастық.

Бұл еңбекте екі халықтың мақал-мәтелдерін аударуды емес, салыстыру арқылы баламасын беруді мақсат тұттық.

Сөздіктегі салыстырылған мақал-мәтелдердің ұқсастығын негізінен төрт топқа бөліп қарауға болады.

Бірінші: Сыртқы тұлғасы бір-біріне мүлдем ұқсамаса да айтайын деген ойы, пәлсапалық тұжырымы бірдей мақал- мәтелдер. Мысалы: қазақта өз қолындағы нәрсеге деген парықсыздықты меңзеген “ұста пышаққа жарымайды” деген мақал бар. Өз қолынан келіп тұрғандықтан “жарайды, ертең жаңасын соғып аламын” дейді де қолындағы пышағын сұраған адамға бере салады. Қазақ халқының бұл мақалындағы тұжырымға монғолдардың “загасчны морь усгуй” деген мақалындағы айтайын деген ой, діттеген санаға дөп келеді. “Балықшы жарайды, онсызда дарияның жағасындамын ғой, біраздан соң суарармын” деп атын суармай байлай салады. Ол сияқты

³⁹ Моңғолияның журналистка саласының белгілі маманы, этнограф аудармашы, шежірешісі.

қазақтың кедейлік жөніндегі “қыс киерін жаз киіп, жарлы қайдан байысын” деген мақалының мағынасы монғолдың “хойт хормойгоор урд хормойгоо нөхөх” деген мақалына дөп келеді. Бұл екі мақалда тұлғалық жағынан ешқандай ұқсастық жоқ. Бірақ, айтайын деген ойы, меңзегені бір.

Екінші: Мақалдардағы егіз жолдың бірі сөзбе-сөз сәйкеседі де екіншісінде айтылған ой бірдей болғанымен шендестірген, теңеген заты (предмет) басқа болып келеді. Мысалы моңғолша:

Усны эх булаг,

Улсын эх ард.

Қазақша:

Су атасы- бұлақ,

Сөз атасы- құлақ,

Үшінші: Екі тілдегі мақал- мәтелдердің сөз қолданысы жол- жолымен сәйкеспесе де шендестірген нысаны, заты (предмет) бірдей болып келеді. Мысалы:

Аларманға алтау аз,

Берерменге бесеу көп.

Авхад уулын чинээ боловч чамлах,

Өгөхөөд алгын чинээ боловч хармалах.

(Екі тілдегі мақалда да адамдардың басқаға аз берсем, көп алсам дейтін пенделік сезімі жайлы)

Төртінші: Екі халықта бірдей қолданылатын, аударуды да, балама іздеуді де талап етпейтін, сөзбе – сөз сәйкесетін мақал- мәтелдер.

Мысалы: “Иттің ішіне сары май жақпайды”, “көрпеңе қарай көсіл” деген сияқты көптеген мақал- мәтелдер сөзбе-сөз сәйкес келіп, екі халықта бірдей қолданылады. Мүмкін, мұндай мақалдар бірінен екіншісіне ауысуы да болуға тиісті заңды құбылыс.

Бұл шағын сөздікті құрастыру монғол, қазақ халықтарының тек тілін емес, тектік туыстастық менталитетін, тарихын, өнер- мәдениетін, әдебиетін, дәстүр- салтын, өткен дәуірлердегі тұрмыс-тіршілігін дегендей жалпы болмысын салыстыра зерттеушілер мен монғол тілінен қазақ тіліне тәржіма жасаушы журналистерге, аудармашыларға, тіпті халық ауыз әдебиетін қастерлеп, ғибратынан нәр алатын оқырман қауымға, иненің жасуындай болса да пайдасы тисін деген ниеттен туды.

Мысалы:

А

Аав тэнгэр,

Ээж дэлхий.

Әке-асқар тау,
Ана-бауырындағы бұлақ,
Бала-жағасындағы құрақ.

Аавын бийд хүнтэй танилц,
Агтын бийд газар үз.

Атың барда желіп жүріп жер таны,
Асың барда беріп жүріп ел таны.

Аавын уургыг барьж сур,
Адуу мал чинь өснө,
Ээжийн зүүг барьж сур,
Эрхэм үйл чинь бүтнэ.

Әке көрген оқ жонар,
Шеше көрген тон пішер.

Аавын хүү адилгүй,
Арван хуруу тэгшгүй.

Эсвэл:
Аавын хүү адилгүй,
Ижийн охин ижилгүй.

Эсвэл:
Аавын хүү алагтай цоогтой
Арын мод өндөртэй намтай.

Он саусақ бірдей емес.

Аалыгүй хүн үгэнд унана,
Агсам морь нүхэнд унана.

Аңғармай сөйлеген ауырмай өледі.

Аваагүй байхад авгай сайхан,
Алаагүй байхад үнэг сайхан.

Қыз күнінде қыздардың бәрі жақсы,
Жаман қатын қайдан шығады?
Авхад уулын чинээ боловч чамлах,
Өгөхөөд алгын чинээ боловч хармалах.

Аларманға алтау аз,
Берерменге бесеу көп.

Авхыг мэдвэл,
Өгөхөө мэд.

Алаған қолың- береген.

Агсам моринд уурга бүү алд,
Аальгүй хүнд үг бүү алд.

Такыр жерге су төкпе,
Жүруге тайғақ болады,
Жаманға сырынды айтпа,
Тар жерде айғақ болады.

Агт алдвал барьж болдог,
Ам алдвал барьж болдоггүй.

Айтылған сөз-
Атылған оқ.

Агтаа шалгаж уралдаанд ор,
Бяраа мэдэж барилдаанд ор.

Аязби әлінді біл,
Құмырсқа жолынды біл.

Адуу азаргагүй сүрэг болохгүй,
Галуу тэргүүнгүй цуваа болохгүй.

Екі аққуға бір басшы.

Немесе:
Мың қосшыға бір басшы.

Адуунаас хүлэг тодрох,
Ардаас баатар шалгарах,

Арғымақ биеден туады,
Батыр анадан туады.

Адууныхаа хэрээр исгэр.
Амныхаа хэрээр бур.

Айдағаның бес ешкі
Ысқырығың жер жарады.

Немесе:
Көрпеңе қарай көсіл.

Ажил хийвэл,
Ам тосдоно,

Қолы қимылдағанның
Аузы қимылдайды.

Немесе:

“Еңбек етсең ерінбей,
Тояды қарның тіленбей”. Абай

Ажил хийвэл дуустал,
Давс хийвэл уустал.

Бастама,
Бастасаң тастама.

Ажлыг аргаар,
Хэцүүг эвээр.

Қалауын тапса,
Қар жанар.

Азарга унавал гүү хуцарна,
Ач хийвэл тус харина.

Айғыр мінсең, құлын жоқ,
Бие мінсең қымыз жоқ.
Айвал бүүхий,
Хийвэл бүү ай.

Қорқарың бар,
Қосты неге тонайсың?

Немесе:

Қарап жатқан жыланның
Құйрығын неге басасың.
Шағайын деп шапшыса,
Шошып неге қашасың?

Айж явбал аминд өлзийтэй,
Құдай да сақтансаң сақтайды.

Айл нутгийн
Ая зан ондоо.

Ел-елдің салты басқа,
Иттері қарақасқа.

Айл хүний амь нэг,
Саахалт хүний санаа нэг.

Ағайынның аты озғанша,
Ауылдастың тайы озсын.

Немесе:

Туыс туыс емес,
қоныс- туыс.

Немесе:
Кемедегінің тілеуі бір.

Айсан хүн адуу үргээнэ,
Ичсэн хүн хүн алана.

Ялған тек тұрмас.

Айсан хүнд аргал хөдөлнө.
Қорыққанға қос көрінеді.

Айхаа арьсанд хийсэн,
Ичхээ эсгийнд боосон.

Бегіне көн жамаған.

Немесе:
Бегтің арын белбеуге түйген.

Алаг махны тасархай,
Алтан ясны хэлтэрхий биш.

Екі туыш, бір қалғаның емес.

Алгын чинээ газараас
Арван бухал авах.

Қу бастан қуырдақ турау.

Немесе:
Жұмыртқадан жүн қырыққан.

Алдсан хүн арван тамтай,
Авсан хүн нэг тамтай.

Алдырған анасының қойнын ашады.

Алды нь аваад, дэлэм дээр нь,
Атгы нь аваад, чимх дээр нь.

Қырқына шыдап,
Қырық біріне шыдамау.

Алиа нь солиа болжээ.

Ойыннан от шығыды.

Альгүй хүн инээмгий,
Ажилгүй хүн унтамтгай.

Жаман- күлкіші,
Жалқау- ұйқышы.

Алтны дэргэд гууль шарлана,
Сайны дэргэд муу сайжирна.

Алтынның қасында жез сарғаяды.

Немесе:

Алтынның буына жез семіреді.

FTAMP 17.71.07

Ақеділ Тойшанұлы⁴⁰

САЛТ ӨЛЕҢІНІҢ ЕСКІ ҮЛГІСІ – «ДИУАНАБӘЙІТ»

Abstract: With the widespread practice of Islam, Shaman beliefs are abandoned in the folk. There are such people in the folk, called Diwana, who played an important role in the combination of Shamanism and Islam. The Diwana who basically followed the Sufism and went through the country, without any property. His poems were found in the folk, and the people called it “Diwanabayit”. These poems contains the work of the Diwana, his image, purpose, and his proverbs. In this study we confirmed that the magic folklore contains the “Diwanabayit”, which is proved by the expedition material.

Key Words: Magic Folklore, Diwana, Sufism, Diwanabayit, Prophet Musa, Shayqi

Салт өлеңінің ескі үлгісі – «Диуанабәйіт»

Қазақ фольклортануы ғылымында көне наным-сенімге қатысты ғұрыптық үлгілерді тексергенде бақсы типін арнайы тексеріп, сонымен бірге бақсы сарыны өлеңі жеке жанр ретінде тиянақты сараланып келді. А.Байтұрсынұлы, М.Әуезов, С.Сейфуллин, Ә.Диваев еңбектерінен тартып кейінгі Б.Уахатов, Б.Абылқасымовқа дейінгі зерттеулерде осы жұлге сақталды. Бақсы типі ислам дінінің ықпалы ел арасына дендеп күшеюіне байланысты түрлі кедергіге ұшырап, санадан біртіндеп ығыстырылып, бақсылықтың кейбір жұрнақтары кейіннен мұсылмандық жоралғылармен қабысып-жымдасып өмір сүрген де болатын. Мұндай сабақтастықты Ш.Уәлиханов танымдағы қос сенім деп атағаны да белгілі.

Дәл осы өліара кезеңде ислам дінінің жұрт арасында кең жайылып, санаға сіңуіне үлес қосып, екінші жағынан ескілікті бақсылықтың жұрнағын жаңа бояумен әрлеп, ары қарай басқаша тұрпатта жалғастыруға үлес қосқан ерекше рухани дәнекерші тұлға болды. Ол – бүгінге дейін лайықты зерттелмеген Диуана типі.

Осы тұрғыдан көне наным-сенімге қатысты ғұрыптық үлгілерді жіті тексеріп, соңғы кездегі экспедициялық зерттеулер нәтижесін сараптағанда фольклордың тағы бір жанрлық түріне негіз болатын соны үлгі табылды. Ол – «Диуанабәйіт» өлеңі.

Әдетте диуанабәйітті ел ақтайтын кезбе диуаналар айтатын болған. Оның

⁴⁰ Халықаралық Түркі академиясы ғылыми қызметкері, филология ғылымдарының кандидаты

мәтіні туралы алғаш пікір білдірген – алаш зиялысы Отыншы Әлжанов.

Ол «Бақсылардың қылған кәсібін дуаналар да қылады... Бұлар мұсылмандықтың жөнін айтып жүруші еді. Қаріп-қасір жетімдерге ақылды сөздер айтып һәм өзге жәрдемшілік қылар еді. Дуаналық әуелі Шайқы-Бұрқы дуанадан үлгі болып қалған еді. Осы уақыттағы дуаналар Шайқы-Бұрқы дуанаға сыйынады. Дуаналар сиынғанда «Шайқы-Бұрқы дуана пірім, қолдай көр» деп сиынады» деген мәліметті «Дала уалаяты газетінде» жариялайды [1].

Бұдан байқайтынымыз, қазақта бақсының пірі – Қорқыт болса, диуананың сыйынатын иесі – Шайқы-Бұрқы дуана. Сонымен бірге О.Әлжановтың «Бақсылардың қылған кәсібін дуаналар да қылады», «қаріп-қасір жетімдерге ақылды сөздер айтып һәм өзге жәрдемшілік қылар еді» деген сөздерінде терең мән бар.

Бізге жеткен «Диуанабәйіт» өлеңдерін тексергенде диуананың бұл міндеттерді, яғни адамдарды емдеу, құмалақ ашу, бата беру, отбасында тату-тәтті болуды, ата-ананы сыйлауды, әдептілікті сақтауды дәріптеп, ғибрат айту, ислам дінін насихаттау секілді қызметтер атқаратыны көрініс тапқан.

О.Әлжанов «Асасының пішіні бақсылардың асасына ұқсас келеді. Һәм ақтағанда аузына түскен сөзді айтып танытып жүреді һәм өлең айтып сарнағанда сөзін екі ауыз өлеңмен бастайды: «Дуана кірер есіктен, шайтан қашар тесіктен» деп жазады.

Диуаналардың елақтап, дуа жасағанда айтатын арнайы өлеңі анықталғанын айттық. Ол өлең «Диуанабәйіт», «Диуананың ақтауы» деп аталған. Біз әзірше ел аузынан жинақталған үш үлгіні кездестіріп отырмыз. Оның алғашқысы «Мұра» журналында жарияланса [2], келесі бірін 2003 жылы ҚХР ШҰАР жүргізілген фольклорлық-музыкалық кешенді экспедицияда халық қазынасының білгірі Қазым Әлменұлы ақсақалдан диктофонға жазылып алынды [3]. Тағы бір үлгі «Шыңжан қазақтарының өлең-жырлары» атты жинақта жарияланған [4, 92-95]. Қырғыз халқында да «Думаналар кошууга» бар [5,55], әзірге оның бір үлгісі кездесті.

«Диуанабәйіт» әдетте «Ах, пәледен қақ, Диуана келсе есіктен, Пәлекет қашар тесіктен», - деген дәстүрлі жолдармен басталады. Қырғыздағы мәтін де солай:

Аса таяк, ат минип,

Дубана келди эшикке,

Балакет чыксын тешиктен.

«Алда үй» деп сайраган,

Дубананын салты экен [6,163-165].

«Диуанабәйіт» өлеңінде диуананың мақсаты, іс-әрекеті, мінез-құлқы да көрініс тапқан. Сонымен бірге оның шайтанды қуып, пәле-жаланы аластап,

елді имандылық пен хақ жолына, татулық пен береке-бірлікке үгіттеп, асатаяғын сылдырлатып, рәсім орындап жүргені бейнеленеді.

Қызырдың алып батасын,
Мұсаның тұттым асасын.
Шарапат бар бойымда,
Бәлекет-шайтан қашатын.
Әулие жар боп оңдайды,
Аяқты теріс басатын.
Бақыт берсін жұртыма,
Бағы шалқып жататын.
Ах, пәледен қақ!

Диуана типінің бақсылық әбден құлдырап, ислам діні дендеп енгеннен кейін пайда болған кейіпкер екені айқын. Дегенмен оның бойында шамандық пен кезбе сопылық белгі қатар бар. Диуана дүниеден безініп, құдай жолында құлшылық етіп, ел кезіп, өзіне тән ешқандай меншік зат иеленбей, құр алақан өмір сүруге бекінген тақуа адам деуге болады. Парсы тілінде диване -1.есінен адасқан, ессіз 2. Ақылсыз, мисыз деген мағына береді. Ғалым В.Н.Басилов «Диуана» сөзі тәжік-парсыша «девона», яғни дәуге еркін билеткен деген мағынадан шығуы ықтимал, өйткені көне заманда дию жауыз рухқа саналмаған, сол кезеңде бұл ұғым қалыптаса бастаған» деген пікір білдіреді[7,187].

Мәшһүр Жүсіп Көпей Шайқы Бұрқы диуананың қырық күн, қырық түн шыркөбелек айналып, шыңнан секірсе де жерге құламай аман түсетін қасиеті болғанын жазады. Жалпы, диуана, дәруіштер шыркөбелек айналып билеу арқылы ләззат алып, Жаратқан иенің дидамын көруге ынтық болады деген ұғым бар.

Шайқы Бұрқы диуаналардың пірі болып саналады. Ол туралы аңыз-әпсана, жыр-дастандар мол. Әр түрлі қиссалар да таралған. Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының «Шайхы Бұрық» деген дастаны бар[8,162-167]. Қазанда 1913 жылы жарияланған «Диуана шейх Бұрқы» деген дастан қолжазба қорында сақталып, кейіннен «Бабалар сөзі» жүзтомдығында жарияланған[9]. Шейх Бұрқы аса пәк болғандықтан құдайдың еркесі, тентегі саналған көрінеді:

Айтайын тыңдасаңыз жақсы кепті,
Бізден бұрын көп адам өтіп кетті.
Хазіреті Мұсаның заманында,
Шейх Бұрқы диуана деген өтті.

Ертеде шейх Бұрқы диуана өтті,
Қайтармайды аузынан келген кепті.

Жақсы-жаман диуанаң сөз айтса да,
Не айтқаның Құдайым қабыл етті [10,102-104].

Ол Құдайдың айтқанын бұлжытпай орындағандықтан жаратушы: «Не тілегің бар?» дегенде ол «Жеті тозақтың күлін көкке ұшыр» деген көрінеді. Мұның жауабына Алла «Шын мұсылмандар тозаққа түспейтін болады» деп жауап берген деседі жырда. Ә.Диваев та Шайқы Бұрқы диуананың мұндай әрекетін жазып қалдырған[11,7]. Демек, Шайқы Бұрқы – адам баласына жанашыр, тақуа, таза құлшылық иесі, сол себептен де Құдайдың сыйына бөленген, жаратушыға тілектерін орындата алған ерекше жан иесі. Ол түрікмен, өзбек, тәжік, татар секілді халықтардың барлығында кездеседі. Борх диуананың есімі Мұса пайғамбардың замандасы және ол құдайдан жаңбыр тілеп жауғызған керемет иесі ретінде бейнеленген дерек бар[12,18]. Оның түрікмендердегі есімі Бүркіт баба пішінінде кездеседі. Түрікмендердің ұғымында ол – жаңбыр жаудыратын рух-ие, хорезмдіктерде болса тоқымашылық иесі[13,40-41]. Ал қазақта кездесетін бір сюжетте ол адам баласына алғаш от әкелген, адамдарды суықтан құтқарған, піскен тамақ жеуге жағдай жасаған жасампаз қаһарман бейнесінде суреттеледі. Демек, дәстүрлі мифологиясы әлемдік діндердің әсеріне аз ұшыраған хакас, алтай, шор, моңғолдарда төменгі әлемнен отты адамзатқа әкелуші құс (қарлығаш, тарғақ) болса, қазақта ондай түсінік мүлде ығысып, елге отты әкелген жаратушының досы Шайқы Бұрқы диуана делінуі – ислам дінінің ел санасына берік орнығуынан болғаны сөзсіз.

Ал, диуанабәйітте қазақ диуанасы «Мұсаның тұттым асасын...Шайқы-бұрқы диуана, жын шайтанды қуала» деп, қырғыз дубанасы «Бу дүнүйө аманат,Мусака өттү ким калат.Чар дүнүйө аманат,Чадьяр өттү ким калат» деп диуаналардың түпкілікті пір иелері Мұса мен Шайхы Бұрыққа қатар сыйынуының тарихи терең мәні бар секілді. Диуананың асай-мұсайы деген сөз орамы олардың қолындағы аса таяқ Мұса пайғамбардан қалған мирас дегенді білдіреді.

Диуана басына аққу терісін бітеу сойып киеді, қолында аса таяғы бар, қоржынында дәрі-дәрмек, асай-мұсайы бар, ел ақтаумен күн көреді. Оның бұл қызметтері «Диуанабәйітте» былайша суреттеледі:

Диуана келді асалы,
Жын-шайтан көрсе қашады.
Үйіңнен қу пәлені,
Бақыттың жолын ашады...

Құран тығып қойныма,
Тұмар салып мойныма,

Кезігейін мұнан соң,
Немереңнің тойында.
Ақ [боз] ат мінген астына,
Аққу киген басына.
Менің атым Диуана,
Шайтан тұрмас қасына.

Диуананың басына аққу терісін киюі – Сібір түркілерінің шамандығын елестетеді. Ол бал ашады, сәуегейлік танытады, жын-шайтанды аластап қуып, тілек тілейді. Бір сөзбен айтқанда, оның ерекше үлгідегі киім-кешегі, сырлы жүріс-тұрысы, жұмбақ тіршілігі, асатаяқ сылдыры ырғағымен айтатын нақыл ғибратқа толы өлеңі сақара жұртын қайран қалдырып, аузын ашып, көзін жұмдырған. Ол осындай әлем-жәлем түр-әлпетімен, қайталанбас оқиғаларымен жұртты өзіне баураған халықтық театрдың кейіпкеріне айналған деуге болады.

Мәселен, диуананың осындай кейіп-кеспірі өлеңде былайша айқын көрініс табады:

Аққу кидім басыма,
Киелі құстың терісі.
Ақ атыма дарыған,
Ақбөкеннің желісі.

Үстімдегі ақ жарғақ,
Терісі еді құланның.
Мойнымдағы ақ тұмар,
Аяты еді құранның.

Қазақ диуанасы әдептілік пен татулықты ерекше дәріптеп, бата беріп, түс жорып, қырсықты қуатын дуагөй жан екені байқалады. Ағайын арасындағы алауыздық, шаңырақтағы келін мен ененің қатынасы, дүниеқоңыздық пен ұрыс-жанжал оның өлеңінен шет қалмайды, ол бұл пәниде береке-бірлік сақтауды үгіттеп, қауымның әлеуметтік-психологиялық түйткілдерін шешетін адамгершілік негіздерді уағыздайды, өлеңін әрдайым орамды бата-тілекпен көмкеріп отырады.

Ұлыменен ұрысқан,
Келінімен керіскен
Ашкөз болса, пейілің,
Иманың қашар терістен.
Ұрыспай өткен пенде бол,

Ұялмай қайта көріскен.
Татулығың табылмас,
Тай-құлындай тебіскен.
Қорлық тартар пенделер,
Дүние қуып кейіскен.

«Диуанабәйітте» диуананың ел ақтап, басқа жұмыс істемей, жұрт үстінен қайыр-садақа арқылы ғана күн көретін салты да суреттеледі:

Аралап келем алыстан,
Ақылым емес данышпан.
Байымаймын қашанда,
Садақа алған табыстан...
Пейіліңді Аллам сыйласын,
Садағанды ала ұшқан.

Қазақ диуанасы елді ізгілік пен хақ жолына үндеумен бірге тек қана дінді насихаттамай, отбасының өнегелі, инабатты болуына тәлімгерлік уағыз айтатындықтан қасиетті саналып, ел аузында нақыл өлеңдері сақталып қалуына негіз қаланған. Оның өлеңдері бақсы сарыны секілді тек қана жын, аруақ, пері тәрізді арғы әлемдегі құпия рухтармен тілдеспейді, кәдімгі тұрмыс-тіршіліктегі қарапайым адам өміріндегі ахуалдарды шынайы суреттеуімен маңызды:

Қабағың қарс жабылса,
Қарайып, ниет қабынса,
Ақылың қашып басыңнан,
Қурылып апшың тарылса,
Жарығың тартса қараңғы,
Пәлекет басса санаңды.
Ұмытып Құдай, тәубенді,
Ұмытсаң ата-анаңды,
Қырсығың мініп желкеңе,
Шулатсаң қатын-балаңды,
Сайтан келіп мәз болып,
Ажыратар араңды.
Осыны ойлап пақырың,
Ел аралап ақырын—
Айтып келем, «ел ауған»
Әулиелер ақылын.

Алайда «Диуанабәйітте» ең негізгі түйін — бұл пәни жалғанда нәпсі

күнәдан тыйылып, түпкі мақсат – о дүниеде нығметке, сауапқа бөлену:

Дүние қумас жақсылар,
Жамылған жалғыз матасын.
Кешіре көр, тәңірім,
Пәндесінің қылған қатасын?
...Адал болсаң тартарсың,
Сыйлы орында жемістен.
Алла жар боп мақшарда,
Табысайық пейіштен!

Диуана ертектерде сирек кездеседі, ол типтік кейіпкер емес, демек осы қасиеті оны дәруіштен алшақтатып тұр және бұл бейне кейінгі замандарда қалыптасқанын білдіреді. Әлбетте, қазақ ертегісінде негізгі кейіпкер дәруіш болса, эпоста диуана ара-кідік ұшырасып отырады.

Халықтың ұғымында диуана емшілік, сәуегейлік, тақуалық жолды ұстанушы, бір сөзбен айтқанда дәурені өткен ескі бақсылық салттың жұрнағын мұсылмандықпен ұштастырып жалғастырушы болғаны байқалады. Мәселен, меңдуана шөбі «бәңг диуана» («мәңгірген диуана») деген сөзден туындаған. Демек, бұл шипалы шөптің атауы да диуанамен байланысты пайда болуы – осы тұлғаның емшілік қырын көрсетсе керек.

Қорыта айтқанда, көне наным-сенімге қатысты ғұрыптық фольклорды жүйелегенде стадиялық тұрғыдан бақсы сарынынан кейін «Диуанабәйіт» өлеңі орын алуға лайықты жанрлық түр екендігін ел арасына таралған үлгілер дәлелдеді.

Әдебиет

1. Әлжанов О. Бақсылар, дуаналар // Дала уалаятының газеті. № 36. 1894 жылы.

2. «Мұра» журналы. Үрімжі, 1999, №2. Айтып берген Қуанбай.

3. М.О.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының 2013 жылдың 14 мамырдан 5 маусым аралығында ҚХР ШҰАР-дағы қазақтар арасында жүргізілген кешенді фольклорлық экспедициясы материалы. Экспедиция мүшелері: А.Тойшанұлы мен Н.Набиолла. Өлеңді айтып берген ҚХР ШҰАР Алтай аймағы Бұрылтоғай ауданы тұрғыны 1928 жылы туған Қазым Әлменұлы.

4. Шыңжан қазақтарының өлең-жырлары. Құраст.:Д.Кенешұлы. Алматы, 2008.

5. Кыргыз элинин оозеки чыгармачылык тарыхынын очерки. – Фрунзе:

Илим, 1973.

6. Кыргызстандагы мазар басуу. Бишкек, 2010.
7. Мифологический словарь. Москва, 1990.
8. Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы. Шығармалары. 5-том. Павлодар, 2005 .
9. ӘӨИ ҚҚ 1192 бума
10. Бабалар сөзі. Жүз томдық. Т.16. Астана, 2005.
11. Диваев А. Из области киргизских верований. Баксы как лекарь и колдун. Известия ОАИЭ. Т.XV, вып.3. Казань, 1899.
12. Басилов В.Н. Культ святых в исламе. Москва, 1970.
13. Снесарев. Г.П. Хорезмские легенды как источник по истории религиозных культов Средней Азии. Москва 1983.

«АЛТАИСТИКА, ТҮРКОЛОГИЯ, МОҢҒОЛИСТИКА»

Халықаралық ғылыми журналда жарияланатын
мақалаларды рәсімдеудің талаптары

Журналға **қазақ, орыс, түрік, моңғол және ағылшын** тілдерінде жазылған мақалалар қабылданады

Материал көлемі А4 форматындағы *15 беттен* аспауы тиіс. Times New Roman 12 қарпінде теріліп, жоларалық қашықтық - 1,5, азат жол - 1,25 см.

Мақаланың бірінші бетінде сол жақ жоғарғы бұрышында FTAMP (Ғылыми-техникалық ақпараттық мемлекетаралық рубрикатор) коды жазылады.

Автор(лар) туралы мәліметтерде автордың аты, тегі ортаға қарай теңестіріліп жазылады. Автордың аты-жөнінің оң жағында (*) символымен автордың ғылыми дәрежесі, ғылыми атағы, жұмыс орны, ұйымның атауы және электронды поштасы көрсетілген сілтеме түріндегі ақпарат бірінші беттің төменгі жағында беріледі.

Мақала тақырыбы 12 сөзден аспауы керек, үлкен әріптермен жартылай қалың қаріппен теріліп, ортасына қарай теңестіріледі.

Мақалаға ағылшын тілінде **түйін** (150-200 сөз) және **кілт сөздер** (6-8 сөз / сөз тіркесі) қосылады.

Мақаланың **негізгі мәтіні кіріспені, зерттеудің міндеттері мен мақсаттарын, әдістері мен нәтижелерін, тұжырымдар мен түйіндерін (қорытындылар)** қамтуы тиіс.

Мақалаға Word және Excel форматындағы диаграммаларды енгізуге болады. Кестелер Word форматында рәсімделіп, бір беттен екінші бетке ауысқан кезде алшақтықтықтар болмауы тиіс. Жарияланатын материалдарда пайдаланылатын суреттердің электрондық нұсқалары *jpg* (300-400 мегапиксель) форматында болуы тиіс.

Пайдаланылған **әдебиет** мақаланың соңында беріледі және пайдалану реті бойынша жазылуы тиіс. Мәтіндегі сілтемелер төртбұрышты жақшаларда көрсетіліп, мәтіндегі аталу тәртібі бойынша нөмірленеді және пайдаланылған беттер көрсетіледі (мысалы: [1, 75]). Интернет-ресурстарға **сілтеме** жасағанда өтініш жасаған күнді жақша ішінде келесі тәртіпте жазу қажет: күні, айы, жылы.

Рәсімделген мақала үлгісі:

FTAMP 16.21.37

Мағрипа ЕСКЕЕВА*

САРЫ ҰЙҒЫР ТІЛІНДЕГІ ВОКАЛИЗМДЕР ЖҮЙЕСІ

Abstract. The importance of Saryuygur language, which is regarded as a small Turkic ethnos, its archaic quality in determining the development of the Turkic languages are actualized. As a special features of phono corps of the Common Turkic - particularly is regarded the labial vowels of Saryuygur language compared with labial vowels in ancient Turkic monuments, with the Kazakh language in modern Kipchak group and with the Turkic languages of Oguz group.

Keywords: Saryuygur language, Turkic languages, ancient Turkic monuments, phonetics, phonological system, labial vowels.

Мәтін.....

ӘДЕБИЕТ

1. Малов С.Е. Язык желтых уйгуров. – Алма-Ата: Издательство АН КазССР, 1957. – 189 с.
2. Тенишев Э.Р., Тодаева Б.Х. Язык желтых уйгуров. – Москва: Наука, 1966. – 162 с.
3. Чын Зүң Жын. Батыс сары ұйғыр тілі туралы зерттеулер. – Бейжин: Орталық ұлттар университеті баспасы, 2004. – 331б. (Қытай тілінде. Сілтемені аударған Ш.Әбсалық).
4. Щербак А.М. Сравнительная фонетика тюркских языков. – Ленинград: Наука, 1970. – С. 195.
5. Самойлович А.Н. Тюркское языкознание. Филология. Руника. – Москва: Восточная литература РАН, 2005. – С.291-297.

Барлық мақалалар **тегін** жарияланады.

Тәуелсіздік даңғылы, 57, Бейбітшілік пен келісім сарайы, 7-қабат,

Астана, 010000, Қазақстан Республикасы

тел.: +7 (7172) 744785

e-mail: napilbaz@gmail.com, a.mayemerova@gmail.com

www.altistics.org

* филология ғылымдарының докторы, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті түркітану кафедрасының профессоры, mag61103@inbox.ru

Требования к оформлению статей для публикации
в Международном научном журнале

«АЛТАИСТИКА, ТҮРКОЛОГИЯ, МОНҒОЛИСТИКА»

Материалы для публикации принимаются на **казахском, русском, турецком, монгольском и английском языках**.

Объем материала не должен превышать *15 страниц* (формат - А4; шрифт - Times New Roman; размер – 12, межстрочный интервал – 1,5; отступ «красной строки» 1,25 см).

На первой странице в левом верхнем углу пишется код МРНТИ (Межгосударственный рубрикатор научно-технической информации).

В информации об авторе(ах) указываются имя, фамилия автора (выравнивание по центру), с правой стороны символом (*) приводится информация в виде ссылки на нижнюю часть страницы – должность, ученая степень, ученое звание, место работы, название организации и электронная почта автора.

Название статьи не должно превышать 12 слов, и язык публикации должен набираться прописными (заглавными) буквами, выравниваться по центру, шрифт полужирный.

Необходимо приложить **аннотацию** (150-200 слов) и **ключевые слова** (6-8 слов/словосочетаний) **на английском языке**.

Основной текст статьи должен содержать *введение, задачи, цели, методы исследования, результаты, обсуждение, выводы (заключение)*.

В статье допускается создание диаграмм в Word и Excel. Таблицы оформляются в формате Word, при переходе с одной страницы на другую не должно быть разрывов. Электронные версии рисунков, используемые в публикуемом материале должны быть в формате jpg (300-400 мегапиксель).

Список литературы прилагается в конце статьи, и должен быть составлен в последовательности использования. **Ссылки** в тексте обозначаются в квадратных скобках, нумеруются по порядку упоминания в тексте и сопровождаются указанием использованных страниц (например, [1, 75]). В ссылках на интернет-ресурсы в скобках необходимо написать дату обращения в следующем порядке: чч.мм.гггг.

Образец оформления статьи:

МРНТИ 16.21.31

Игорь Леонидович КЫЗЛАСОВ***ДРЕВНЕЙШИЕ КОРНИ РУНИЧЕСКОГО ПИСЬМА ТЮРКСКИХ
НАРОДОВ (в кратком изложении)**

Abstract. The Turkic Asian runic script refers to an ancient form of Semitic syllabic writing, still unknown to science. The construction of the alphabet corresponds to the stage of writing that existed at the end of the Bronze Age (X-IX centuries BC). Inscriptions associated with the religious cult were also archaic, they were reflected in the Yenisei epitaphs...

Keywords: runic script, Yenisei epitaphs, Turkic people, memorial monuments
Текст...

ЛИТЕРАТУРА

1. Гельб И.Е. Опыт изучения письма. Основы грамматиологии. - Москва: Радуга, 1982. 376 с.
2. Кызласов И.Л. Палеографическое исследование азиатских рунических алфавитов // Советская археология, 1991, № 4. С. 62-85.
3. Кызласов И.Л. Рунические письменности евразийских степей. - Москва: Наука, 1994. 327 с.
4. Кызласов И.Л. Материалы к ранней истории тюрков. II. Древнейшие свидетельства о письменности // Российская археология, 1998, № 1. С. 71-83.

Все статьи публикуются **на бесплатной основе.**

Адрес редакции:

*пр. Тауелсиздик, 57, Дворец мира и согласия, 7-этаж, Астана,
010000, Республика Казахстан*

тел: +7 (7172) 744785

e-mail: napilbaz@gmail.com, a.mayemerova@gmail.com

www.altastics.org

* доктор исторических наук, ведущий научный сотрудник Института археологии Российской академии наук, kyzlasovil@mail.ru

“ALTAYİSTİK, TÜRKOLJİ, MONGOLİSTİK”

YAZIM KURALLARI

Makale yazım dili **Kazakça, Türkçe, Rusça, İngilizce ve Moğolcadır.**

Sayfa sayısı A4 boyutunda 15 sayfayı geçmemelidir. Times New Roman yazı karakteriyle 12 punto, 1,5 satır aralığıyla yazılmalıdır.

İlk sayfanın üst sol köşesinde BTBME (Bilimsel ve teknik bilgilerin multi endeksi) verilmelidir.

Yazar(lar) hakkında bilgi: Yazar adının ilk harfi ile soyadı sayfanın başında ortada bulunur. Soyaddan sonra yıldız işaretiyle dipnotla sayfanın altında yazarın unvanı ve görevi, çalıştığı kurum ve elektronik adresi verilmelidir.

Konu başlığı: en fazla 12 kelimeden oluşan konu başlığı büyük harflerle ve koyu karakterlerle yazılmalı ve ortada bulunacak şekilde ayarlanmalıdır.

Makale metninden önce **İngilizce özet** (150-200 sözcük) ve **anahtar kelimeler** (6-8 sözcük) bulunmalıdır.

Ana metin: Giriş bölümünü, araştırma hedefleriyle amaçları, yöntemleri, tezlerle sonuçları içermelidir.

Makalede Word ve Excel formatında diyagramlar kullanılabilir. Tablolar Word formatında, bir sonraki sayfaya kayması durumunda arada boşluk olmayacak şekilde hazırlanmalıdır. Makalede kullanılacak resimlerin elektronik versiyonları jpg (300-400 megapixel) formatında olmalıdır.

Kaynakça makalenin sonunda kullanılış sırasına göre verilmelidir. Metin içerisindeki atıflar, köşeli ayraç içerisinde kullanılma sırasına göre numaralandırılıp ardından sayfa numarası verilecektir (Örneğin, [1, 75]). İnternette alınan kaynaklar ise parantez içerisinde başvuru tarihi gün.ay.yıl sırasıyla verilecek şekilde gösterilmelidir.

Örnek:

BTBME 16.21.41

Süer EKER*

HAKASÇA “XAZARTPA” EYLEMİNİN TARİHSEL-BİÇİMBİLGİSEL ÇÖZÜMÜ

Abstract. In this article, starting from phonetically and morphological peculiarities of the modern Khakas language, etymology of the second component of compound “tis xazartpa-” (literally not to whiten teeth; figuratively not to talk), i.e. fossilized morpheme ‘xazartpa-’ will be examined with support of the historical data.

* Prof.Dr., Başkent Üniversitesi, suereker@gmail.com

Keywords: Khakass language, etymology, ax, ağar-, tis xazart-, xazararga, xazartpa

Metin.....

KAYNAKLAR

1. Arıkoğlu, Ekrem (2005). *Örnekli Hakasça-Türkçe Sözlük*. Ankara: Akçağ Yayınları.
2. Chertykova, Mariya D. (2016a). (Eds. Süer Eker, Ülkü Ç. Şavk) Xakac (Khakass). *Endangered Turkic Languages II*. Ankara-Astana: International Turkic Academy & International Turkish-Kazakh University. pp. 259-267.
3. Chertykova, Mariya D. (2016b). (Eds. Süer Eker, Ülkü Ç. Şavk) Functioning of the Modern Khakass Language and Linguistic situation in the Republic of Khakassia. *Endangered Turkic Languages IV*. Ankara-Astana: International Turkic Academy & International Turkish-Kazakh University. pp. 225-232.

Makaleler **ücretsiz olarak** yayınlanmaktadır.

Redaksiyon adresi:

Tawelsizdik Cad. No: 57, Barış ve Anlaşma Sarayı, 7.Kat, Astana, 010000, Kazakistan Cumhuriyeti

Tel: +7 (7172) 744785

e-mail: napilbaz@gmail.com, a.mayemerova@gmail.com

www.altastics.org

«АЛТАЙ СУДЛАЛ, ТҮРЭГ СУДЛАЛ, МОНГОЛ СУДЛАЛ»

Олон улсын сэтгүүлд өгүүлэл нийтлүүлэх шаардлага

Сэтгүүлд **казах, орос, турк, монгол** бас **англи** хэлээр бичсэн өгүүллийг хүлээн авна.

Өгүүллийн хэмжээ нь А4 форматын 15 -аас илүү бус хуудас. Үсгийн хэмжээ Times New Roman - 12, мөр хооронд - 1,5, догол мөр - 1,25 см.

Өгүүллийн нүүрэнд зүүн дээд талд *MISTI (Multi-index of scientific and technical information)* код байна.

Зохиогчийн (зохиогч нарын) нэр овог (голлуулан), эрдэм шинжилгээ судалгааны зэрэг, цол, ажлын газрын бүрэн нэр, мэйл хаягыг (*) символаар нүүр талын хуудасны доод хэсэгт байрлуулна.

Өгүүллийн сэдэв 12 -аас илүү бус үгэнд багтсан нийтэлж буй хэлээр том үсгээр дунд нь бичигдэнэ.

Өгүүллийн **товчлол** (150-200-ас илүү бус үг) ба **түлхүүр үг** (6-8 үг) англи хэлээр бичигдэнэ.

Өгүүллийн **үндсэн хэсэгт нь** *оршил, судалгааны зорилго, үүрэг, аргазүй, үр дүн, үндсэн зангилаа, товчлол (дүгнэлт)* хамрагдсан байх ёстой.

Өгүүлэлд Word буюу Excel форматын диаграмма байж болно. Хүснэгтүүд Word форматанд, нэгэн хуудаснаа таслагдахгүй бүрэн байх нь зүйтэй. Өгүүлэлд ашиглаж байгаа гар зураг, гэрэл зургууд нь jpg (300-400 мегапиксель) форматтай байх ёстой.

Эшлэл зүүлт авсан **номзүй** өгүүллийн эцэст ашигласан дарааллын дагуу бичигдэнэ. Өгүүлэл дотор эшлэл [1, 75] хэлбэртэй бичигдэнэ. Интернетээс зүүлт авбал огноо (он, сар, өдөр) нь бичигдсэн байх ёстой.

Өгүүллийн жишээ:

УДК 811.902.903.6

Ринчинхоролын МУНХТУЛГА*

ЕЩЕ РАЗ О НАДПИСИ НА СЕРЕБРЯНОМ СОСУДЕ ИЗ ШОРООН-ДОВА

Abstract. In 2009, a silver vessel with Runic inscription was found in the earth ditch of an ancient underground mausoleum in Zaamar soum, Tuv aimag, Central

*Монгол улсын ШУА-ийн Түүх, археологийн хүрээлэнгийн эрдэм шинжилгээний ажилтан,
mongkari@gmail.com

Mongolia. This mausoleum was built in memory of an aristocrat named Yitu, who was a chief of the Pugu tribe in the second half of the 7th century AD.

The silver vessel has been documented and first published by a team of the Mongolian-Japanese joint project “Inscription-3”.

Some researchers have already mentioned in their reinterpretation of the inscription that the transcription and translation of the first reading of the text have some serious mistakes.

In this article, the author presents his interpretation of two words in the above text which can radically differ from those of the former researchers.

Transcription of the text sibeg edesi (idisi) qıblıy enlig bolıñ a: qutlıy bolıñ a

Translation Let the owner of the vessel be happy and peaceful! Let he be blessed!

Key words: Ancient Turkic runic inscription, inscription on a silver vessel, Shoron Dov

ҮНДСЭН ХЭСЭГ

НОМЗҮЙ

Осава Т., Сүзүки К., Лхүндэв Г. Заамарын Шороон Довоос олдсон мөнгөн сав дээрх руни бичээс. // *Studia Archaeologica*. Том. XXX, Fasc. 8. Уб.: 139-145

Батболд Г. Мартагдсан Пүгү аймаг (Дундад эртний Төв Азийн нүүдэлчдийн түүх, археологийн судалгааны асуудалд). -Уб., 2017.-244.

Өгүүлэл **төлбөргүй** хэвлэгдэнэ.

Редакцийн хаяг:

Тәуелсіздік даңғылы, 57, Бейбітшілік пен келісім сарайы, 7-қабат, Астана, 010000, Қазақстан Республикасы

тел.: +7 (7172) 744785

e-mail: napilbaz@gmail.com, a.mayemerova@gmail.com

www.altastics.org

«ALTAISTICS TURCOLOGY AND MONGOLISTICS»

Information and Guidelines for Contributors

The articles should be submitted with **Kazakh, Russian, Turkish, Mongolian and English** languages.

The volume of the article should not exceed 15 A4 pages. Font: Times New Roman, font size- 12, line spacing-1.5, indent of “red line”- 1,25 cm.

The MISTI (Multi-index of scientific and technical information) should be on upper left corner of the first page.

The information about the author(s) includes author’s name and surname (center alignment), on the right side the symbol (*) refers to the reference on the bottom of the page- author’s position, academic degree, academic title, place of work, organization’s name and e-mail of the author.

The title of the article should not exceed 12 words. The title of the article is typed in capital letters, it is centered, the font is bold.

The article should have an **abstract** of 150-200 words in English language. Keywords (6-8 words/phrases.)

The main text of the article should contain an *introduction, objectives, goals, research methods, results, discussion and conclusion.*

It is permitted to create charts in Word and Excel, there should be no breaks when moving from one page to another. Electronic versions of drawings used in the published material should be in the formats jpeg (300-400 megapixels).

The list of references is attached at the end of article, and should be compiled in a sequence of use. **References** in the text are indicated in square brackets, numbered in the order of mentioning in the text and accompanied by an indication of pages used (for example, [1,75]). In references to Internet resources you must write the date of access in the following order: dd.mm.yyyy.

Sample of the article:

MISTI 16.21.27

Irina NEVSKAYA *
Saule TAZHIBAYEVA **

DOCUMENTATION OF ENDANGERED TURKIC VARIETIES IN KAZAKHSTAN: KAZAKH-GERMAN PROJECT OF INTERNATIONAL COOPERATION

Abstract. The article is devoted to endangered Turkic languages spoken in Kazakhstan. There are twenty-four Kazakhstani Turkic languages, and seven of them are under an extreme danger of extinction: Shor, Altai, Khakas, Tuvan, Gagauz, Chuvash, Nogay, Kumyk, Crimean Tatar. Empirical data collected during the field

research are documented and archived on the server of the Language Archive at Institute of Max Planck (Netherlands).

Keywords: Turkic languages, Kazakhstan, sociolinguistic research, documentation of languages, endangered languages, database

Text.....

REFERENCES

1. Altynbekova O.B. Ethno-lingual processes in Kazakhstan. – Almaty: Economics, 2006. – 416 p. (in Russian)
2. Aydingun A., Aydingun I. The Ahiska Turks – supranational community. Cross-national families. – Ankara: Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University, 2014. – 216 p. (in Turkish)
3. Nevskaya I., Tazhibayeva S. 2015 a. Sociolinguistic situation of Oguz Turks in post-Soviet Kazakhstan // Oguzlar. Dilleri, Tarihleri ve Kulturleri. - Ankara, 2015 – P. 321-334. (in English).

All articles are published **free of charge**.

*Tauelsizdik Ave., 57, Palace of Peace and Reconciliation, 7th floor,
Astana, 010000, Republic of Kazakhstan*

Tel.: +7 (7172) 744785

E-mail: napilbaz@gmail.com, a.mayemerova@gmail.com

www.altaistics.org

* Dr. Professor, Frankfurt University (Frankfurt, Germany), nevs kaya@em.uni-frankfurt.de

** Dr., Professor, L.N. Gumilyov Eurasian National University, tazhibacva_szh@enu.kz

Мұқабада - бұғытас. Моңғолия, Ховд аймағы, Мөст сұмыны.
(фотосурет - Н.Баярхүү)

На обложке - «олений камень». Монголия, Кобдинский аймак,
Мостинский сомон. (фотоснимок - Н. Баярхуу)

On the cover- Deer-stones, Mongolia, Hovd zone, Most-Samon region
(photography - N.Bayarhuu)

Басуға 28.05.2019 қол қойылды . Офсеттік қағаз.
Шартты баспа табағы 9,75. Пішімі 70x100 $\frac{1}{16}$. Таралымы 500 дана.

«Ғылым баспасы» ЖШС
Қазақстан Республикасы, 010000, Астана қ., Мостовая көш., 6.
тел. +7 (7172) 57-49-83, 24-37-79